

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДАВТЯН ДАВІД АЛЬБЕРТОВИЧ

УДК 94:323.1(043.5) (=479.25:477.7)«1778/192»

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІРМЕН
ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (1778–1920 рр.)**

Спеціальність 07.00.02 «Всесвітня історія»

032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Д. А. Давтян

Науковий керівник: Шкляев Ігор Миколайович, кандидат історичних наук, доцент

Одеса – 2017

АНОТАЦІЯ

Давтян Д. А. Громадсько-політична діяльність вірмен Північного Причорномор'я (1778–1920 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія» (032 – Історія та археологія). – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017.

Актуальність теми зростає у зв'язку з потребою переосмислення, уточнення й вивчення в пострадянський час історії етнічних груп, які історично населяли землі Північного Причорномор'я. Обрана тема дозволяє відтворити всебічне й об'єктивне уявлення громадсько-політичної й етнічної історії вірмен регіону в 1778–1920 рр. Наукова актуальність досліджуваної проблеми зумовлена недостатньою вивченістю історії вірмен Північного Причорномор'я як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії.

Громадсько-політична діяльність вірмен потребує узагальненого й комплексного дослідження, що дозволить об'єктивно й усебічно відтворити історію вірменського населення регіону в 1778–1920 рр.

Дослідження має важливе значення в умовах сучасного розвитку громадсько-політичних відносин у нашій поліетнічній державі. Адже основою успішної етнонаціональної політики перш за все виступає ґрунтовне й об'єктивне уявлення про історію етнічних спільнот та визнання їхньої соціокультурної особливості.

Мета та завдання дослідження полягають в узагальненні й комплексному вивченні історії вірмен Північного Причорномор'я, висвітленні генези їхніх осередків, правового становища, заснування й розвитку колоній, церкви, системи національної освіти та громадсько-політичної діяльності в умовах діаспори.

Наукова новизна одержаних результатів. Уперше до наукового обігу введено низку архівних і друкованих документів, проведено комплексний джерелознавчий та історіографічний аналіз процесу виведення вірмен у Російську імперію, формування їхніх осередків та громадсько-політичної діяльності в Північному Причорномор'ї (1778–1920 рр.). Узагальнено та систематизовано: генезис вірменських колоній і общин (громад) Північного Причорномор'я, принципи формування єпархіальних структур Вірменської Апостольської церкви та її правове становище; політику російського уряду щодо вірмен та їхніх колоній; законодавчу базу держави. Отримали подальше вивчення проблеми становища вірменських біженців з Оттоманської імперії, військовополонених та демобілізованих воїнів, які брали участь у Першій світовій війні, ролі місцевих громад у наданні їм допомоги; етапів формування й діяльності Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі. Запропоновано диференційний підхід до типологізації вірменських осередків – колоній і общин (громад).

У першому розділі роботи проаналізовано праці дореволюційних російських та вірменських дослідників, радянських учених, сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців. Аналіз історіографічної бази показав, що під час вивчення історії вірмен регіону вчені, як правило, розглядали генезу окремих вірменських колоній, і лише фрагментарно звертались до питань громадсько-політичної діяльності, міграційних процесів, устрою церков, національної освіти, діяльності політичних партій та громадських організацій, проблем вірменських біженців у роки Першої світової війни та діяльності вірменських дипломатичних установ. Усе це зумовлює необхідність подальшого поглибленого дослідження їхньої історії на території Північного Причорномор'я.

Залучення до роботи значного масиву різноманітних за походженням джерел та змістовний аналіз законодавчих актів, офіційної діловодної документації, статистичних матеріалів, документів особового походження та періодичної преси дозволило всебічно вивчити громадсько-політичну діяльність

вірмен регіону. Використана джерельна база репрезентативна, дозволяє вирішити поставлені завдання та вивчити різноманітні аспекти обраної теми дослідження.

Методологічною основою дисертації став широкий комплекс підходів (аналітичний, порівняльний, системний, структурний), принципів (історизму, об'єктивності, системності, відповідності) та методів (філософські, загальнонаукові, спеціально-наукові). Використання такої теоретико-методологічної бази дозволило не ангажовано, а об'єктивно й усебічно висвітлити події, явища та факти, пов'язані з окресленою тематикою дисертаційного дослідження.

Другий розділ «Вірменські осередки Північного Причорномор'я в період 1778–1836 рр.» складається з трьох підрозділів, у яких простежено причини виселення вірмен з їхніх давніх колоній на територію російського Північного Причорномор'я, з'ясовано їхнє правове становище, вивчено міграційні процеси, розселення, демографічні питання, генезу осередків, устрій колоній, формування власного самоврядування та судочинства. У підрозділі 2.1. *«Особливості утворення вірменських осередків у межах Російської імперії: причини, чисельність, особливості міграційних рухів»* проаналізовано причини організації Російською імперією виведення вірменського населення з Криму (1778 р.) в Азовську губернію (14 000 осіб), із Бессарабії та Молдавії (1787–1791 рр.) на лівий берег р. Дністер (4 500 осіб). Уточнено порядок розселення й чисельність вірменського населення, розглянуто міграційні й рееміграційні процеси, генезу колоній і громад (общин). У Російській імперії переселеними вірменами було засновано такі міста-колонії, як Нова Нахичевань (1778 р.), Григоріополь (1792 р.), вірменсько-католицьку колонію в Катеринославі (1778 р., після репатріації в 1791 р. в Карасубазарі), а також вірменську колонію в Старому Криму (1808 р.). У підрозділі 2.2. *«Вірменська церква в умовах Російської імперії: внутрішній устрій, правове становище»* розглянуто принципи формування нових церковних адміністрацій (Бессарабська єпархія в 1812 р., об'єднана в Бессарабську й Ново-нахичеванську в 1830 р.), а також непригаманні Вірменській церкві духовні

консисторії та правління (Нахічеванське, Григоріопольське і Карасубазарське). Встановлено, що Вірменська церква до 1836 р. без узгодження з урядом упровадила власний церковний судечник і канони – «Канонагір». *Підрозділ 2.3. «Система вірменського самоврядування, судочинства та правове становище вірмен»* присвячено розгляду й аналізу положень Жалуваних грамот вірмен та інших законодавчих актів, що регулювали правове становище їхніх колоній і самого населення. Вірменські колонії були самостійними адміністративними одиницями держави з правом на самоврядування та власне судочинство. Вірменське населення, яке облаштувалось поза межами колоній у своїх давніх осередках (Феодосії, Карасубазарі (не уніати), Євпаторії, Сімферополі, Бахчисараї, Керчі, Акермані, Ізмаїлі), а також утворило нові осередки в Армянському Базарі, Перекопі, Ногайську та Одесі, не маючи права на самоврядування та судочинство, сформувало національні громади (общини) в межах вірменських парафій.

У третьому розділі **«Становище вірмен у Північному Причорномор'ї в період 1836–1870 рр.»** розглянуто етапи поступового скасування дарованих вірменам привілеїв і ліквідацію самоврядування колоній, роль Вірменської церкви в суспільно-політичному житті та проблеми національної освіти. У *підрозділі 3.1. «Вірменська церква в житті вірмен: екстратериторіальна автономія вірмен»* проаналізовано затверджене державою Положення 1836 р. про управління Вірменською церквою, покликане обмежити її роль і вплив у громадсько-політичному житті. Воно законодавчо закріпило національно-культурну автономію вірмен у межах їхніх єпархій, причому Вірменська церква була єдиною церквою, що мала такі широкі права. У *підрозділі 3.2. «Державна політика спрощення та ліквідації особливих прав вірмен»* доведено, що імперський уряд з 1836 р. поступово впроваджував політику скасування дарованих прав і привілеїв, тим самим порушуючи положення Жалуваних грамот вірмен. У період здійснення реформ Олександра II в суперечливий спосіб було скасовано вірменське самоврядування, повноваження магістратів та ратуш колоній. Отже, станом на

1870 р. було ліквідовано всі вірменські колонії. У підрозділі 3.3. «Вірменські національні заклади освіти: історико-правовий аспект» розглянуто питання формування національної освіти. Російський уряд певний час не втручався в освітянське питання, водночас до 1850 р. вірменам не дозволяв створювати класичні училища чи гімназії. Важливе значення мав створений у Феодосії вірменський просвітницький центр на базі заснованого в 1858 р. Г. Айвазовським Халібовського училища. Однак з 1865 р. з політичних міркувань урядом було створено такі штучні умови, за яких в 1870 р. заклад було ліквідовано.

Четвертий розділ «Вірменська громадськість у 1870–1920 рр.» присвячено найменш вивченому в історіографії питанню – протистоянню вірмен русифікації, закриттю навчальних закладів, формуванню осередків вірменських партій, проблематиці вірменських біженців, благодійній діяльності та вірменським дипломатичним установам. У підрозділі 4.1. «Політика уряду щодо вірмен у другій третині XIX ст. – 1905 р.» уточнено причини наступу на освіту – парафіяльні училища, розглянуто реакцію вірменської громадськості на секуляризацію церковного майна в 1903 р., що призвело до прискорення формування антиросійських настроїв серед вірмен, національно-визвольних ідей та їхніх активних революційних дій у Росії. У підрозділі 4.2. «Вірменське громадське-політичне життя в період 1905–1917 рр.» розглянуто передумови формування осередків вірменських політичних партій у регіоні, їхню діяльність та участь у революційних подіях. Тут же висвітлено питання вірменських біженців, створення спеціальних вірменських біженських комітетів, які, власне, здійснювали облік і допомогу. У підрозділі 4.3. «Дипломатичні представництва Республіки Вірменія і вірменське суспільно-політичне життя у Північному Причорномор'ї в 1918–1920 рр.» встановлено час та передумови відкриття Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі. Також доведено, що першочергово дипломатичну місію Республіки Вірменія було акредитовано в Україні, а після захоплення міста *de facto* урядами дипломатична установа перебувала в становищі *ipso facto*, продовжуючи представляти інтереси

Республіки Вірменія та її громадян. У роботі генерального консульства активну роль відігравали місцеві вірмени, які працювали в установі, і тамтешні вірменські організації, які співпрацювали з дипломатичною місією до її остаточної ліквідації в 1920 р. радянською владою.

Отже, виселене в 1778–1791 рр. вірменське населення, проживаючи в Російській імперії, не втратило своєї національної ідентичності. Будучи інтегрованим у російське суспільство, навпаки, воно залишалось активним учасником загальновірменських подій, брало участь у національних процесах, у більшості своїй не примкнуло до загальноросійських революційних рухів, а здебільшого підтримувало національні партії та було невід’ємною складовою загальновірменського національно-визвольного руху, прихильником ідей незалежності й соборності Вірменії. За підтримки вірменської громади в Одесі було сформовано також дипломатичне представництво незалежної Вірменії. Встановлення радянського режиму в 1920 р. ознаменувало завершення окремого періоду в історії вірмен регіону, оскільки після формування радянського ладу всі вірменські структури було заборонено, замість яких було засновано нові – за радянською моделлю організації національних общин.

Ключові слова: Північне Причорномор’я, Російська імперія, Вірменська церква, вірменські осередки, колонія, громада, Нова Нахичевань, Крим, Бессарабія, Карасубазар, Старий Крим, Одеса, Генеральне консульство, Жалувана грамота.

Список публікацій здобувача

Публікації, у яких містяться основні наукові результати дисертації

1. Давтян Д. А. Геноцид вірмен в Османській імперії 1915–1917 рр. та одеська громадськість (за матеріалами місцевих часописів) // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. 2006. № 8. С. 98–112.

2. Давтян Д. А. До питання вірмено-українських дипломатичних відносин у 1918–1920 рр. // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Одеса, 2008. № 17. С. 201–215.
3. Давтян Д. А. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі (1918–1920) // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки : науковий журнал / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2016. № 2. С. 97–104.
4. Давтян Д. А. З історії вірменської колонії Старого Криму // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 25. Вінниця, 2017. С. 34–38.
5. Давтян Д. А. Питання історії вірмен Північного Причорномор'я у сучасній вірменській історіографії // Емінак : науковий щоквартальник. 2017. № 2(18) (квітень – червень). Т. 2. С. 98–103.
6. Давтян Д. А. К постановке вопроса о положении армянских беженцев в Одессе (1915–1922 гг.) // Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918–1985 թթ.: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ», Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2011, էջ 121–136 : (Вірменська еміграція та зв'язки батьківщини і діаспори в 1918–1985 рр. Єреван : Національний архів Республіки Вірменія, 2011. С. 121–136).

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Давтян А. С., Давтян Д. А. К вопросу о численности армян-беженцев – жертв геноцида на юге Российской империи // Армяне юга России: история, культура, общее будущее : материалы Всероссийской научной конференции (30 мая – 2 июня 2012 г., Ростов-на-Дону) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2012. С. 157–160.
8. Давтян Д. А. Армянская периодическая печать Одессы (начало XX в.) // Армяне Юга России: история, культура, общее будущее : материалы

- II Международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 26–28 мая 2015 г.) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2015. С. 186–192.
9. Давтян Д. А. К вопросу о положении и численности армянских беженцев в Одессе в 1915–1922 гг. // Геноцид вірмен в Османській імперії : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ : Видавництво «Пороги», 2015. С. 78–84.
 10. Давтян Д. Деякі аспекти організації так званого «переселення» вірмен з Криму у 1778 році // Актуальні питання вірменознавства. Випуск III–IV : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Вірмени України: на зламі століть», присвяченої 400-річчю першої документальної згадки про вірмен Язловця (Київ, 11 грудня 2015 р.); матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Вірмени Поділля: історія і сучасність», присвяченої 225-й річниці спорудження Вірменської церкви в Могилів-Подільському (Вінниця, 9 вересня 2016 р.). Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2016. С. 17–24.
 11. Давтян Д. Из истории деятельности армянских благотворительных организаций Одессы (1914–1918 гг.) // Архів. Історія. Сучасність. Випуск 2. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920–2015). Одеса : Бондаренко М. О., 2016. С. 109–112.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

12. Давтян Д. А. История храма Св. Григория Просветителя Армянской Апостольской церкви в Одессе. Одесса : Студия «Негоциант», 2004. 108 с.
13. Давтян Д. А. Неизвестные страницы жизни архимандрита Гавриила Айвазовского (Габриэля Айвазяна) // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 1. Симферополь, 2008. С. 104–109.

14. Давтян Д. А. Из истории взаимоотношений Католикоса Нерсеса Аштаракеци и князя М. С. Воронцова // Воронцовский сборник. Вып. 3. Одесса : Студия «Негоциант», 2010. С. 35–39.
15. Давтян Д. А. Геноцид армян глазами одесситов. Одесса : ТОВ «Люмбер», 2011. 100 с.
16. Давтян Д. А. Творчество армянского архитектора Демосфена Григорьевича Мазирова в Одессе // Воронцовский сборник. Вып. 4. Одесса : Студия «Негоциант», 2011. С. 21–28.
17. Давтян Д. А. Вірменські національні заклади освіти Російської імперії (Новоросійське й Бессарабське генерал-губернаторство): історико-правовий аспект // Актуальні питання вірменознавства. Вип. 1. Київ, 2013. С. 164–192.
18. Давтян Д. А. Армяне // Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины. Книга для чтения / Ред. : А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Одесса : PostScriptUm-СМИЛ, 2014. С. 191–213.
19. Давтян Д. А. Ново-Нахічеванська і Бессарабська єпархія Вірменської апостольської церкви: генеза, правове положення, устрій, парафії (1780–1836 рр.) // Актуальні питання вірменознавства. Вип. 2. Одеса, 2014. С. 70–81.

Annotation

Davtyan D. A. Northern Black Sea Region Armenians' Sociopolitical Activity (1778–1920). – Qualification research thesis based on the manuscript.

Thesis aimed at obtaining candidate's degree in History (PhD), specialty. 07.00.02 "World History" (032 – History and archaeology). – Odessa: Odessa I. I. Mechnikov National University, 2017.

The scientific actuality of the research. The topic of this research becomes more urgent nowadays because of the need to reconsider, specify and study the history of the ethnic groups living in Northern Black Sea Region. The research gives an opportunity to recreate thorough and unbiased investigation of the social, political and ethnic history of local Armenians during the period of 1778–1920. The scientific actuality of the research is connected with the lack in the native and foreign historiography of Armenians living in the northern coast area of Black Sea.

The social and political activity of Armenians should be studied thoroughly and complexly in order to enable objective and comprehensive reproduction of local Armenians' history during 1778–1920. This research bears huge importance under the conditions of modern sociopolitical relations development of our poly-ethnic country. Thorough and objective perception of ethnic communities and their socio-cultural peculiarities is the main prerequisite of successful ethno-national policy.

Subject and aims of this research consist of generalization and complex examination of the Northern Black Sea Coast region Armenians' history, clarification of their centers' history, their colonies' legal status, churches, and national education, sociopolitical activity under their diaspora status.

The scientific novelty of the research. A wide range of archival and printed documents are introduced to the scientific turnover for the first time; complex source and historiographical analysis of the of the Russian Empire Armenians' recognition,

their centers' formation, sociopolitical activity in the north coast region of the Black Sea (1778–1920) were made. Information on the Armenian colonies' history and the Northern Black Sea Coast region communities, the principles of Armenian Apostolic Church hierarchy and its legal status, Russian authorities' policy on Armenians and their colonies, state legislation basis are generalized and classified. The problem of Armenian refugees from the Ottoman Empire, war prisoners, and returnees participating in the WWI and the local communities' role in their help; formative stages and activity of Consulate General of Armenia in Odessa are fatherly studied. A differentiated approach to the typology of Armenian centers – colonies and communities –is proposed.

In the first chapter of the research works of pre-revolutionary Russian and Armenian researchers, Soviet scientists, modern native and foreign scientists are examined. All that predetermined the necessity of further thorough examination of the Northern Black Sea Coast region Armenians.

The use of a significant amount of diverse sources and analysis of legislative acts, official clerical documentation, personnel documentation and periodic press allows thorough examination of social and political activity of local Armenians.

Source base used in the research is representative and helps to settle on the tasks and examine numerous aspects of the research subject.

The mythological basis of the research. Wide range of mythological approaches (analytical, comparative, systematic and structural), principles (historical, objective, systematic and congruence) and methods (philosophic, general scientific, special scientific) forms the mythological basis of the research. Joint combination of theoretical and mythological basis gives the opportunity for uncommitted, objective and thorough examination of events, occurrences, and facts connected with the research subject.

The second chapter “The Northern Black Sea Region Armenian centers in 1778–1836” consists of three subdivisions where the causes of Armenian eviction from their old colonies to the Russian Northern Black Sea region are traced and their legal

status is ascertained, migration processes, settlement, demographic matters, centers' history, colonies organization, own local self-government and legislation are examined.

Subdivision 2.1 "The peculiarities of Armenian centers' formation within the Russian Empire: causes, number, migration movement peculiarities" pays attention to the causes of Armenian eviction from Crimea to Azov province (14 000 people in 1778), from Bessarabia and Moldova to the left bank of Dniester (4 500 people in 1787–1791) organized by the Russian Empire. The sequence of settlement and number of Armenian population are specified, migration and re-emigration processes, history of Armenian colonies and communities are examined. Such colony-cities as New Nakhichevan (1778) and Grygoropil (1792), Armenian Catholic colony in Catherinoslav (1778 and in 1791 in Qarasuvbazar after repatriation) and Armenian colony in Old Crimea (1808) were founded.

Subdivision 2.2 "The Armenian church within the Russian Empire: internal organization, legal status" examines the principles of new church administrations' formation (Bessarabia Eparchy founded in 1812 and united with New Nakhichevan Eparchy in 1830) and noninherent to the Armenian Church clerical consistories and administration (Nakhichevan, Grygoropil and Qarasuvbazar). It is ascertained that till 1836 the Armenian Church introduced its own church code of law and canons – "Kanonagir" without any concordance from the local government.

Third subdivision "Armenian self-government and legislation systems and Armenian legislative status" is dedicated to the analysis of the Armenian Jaluvana gramota and other documents regulating the legislative status of Armenian colonies and population. These colonies were self-governed administrative state units with a right for own legislation and self-governance. Armenians that lived beyond mentioned centers (Feodosia, Qarasuvbazar (nonunionists), Eupatoriya, Simferopol, Bakhchysarai, Kerch, Ackerman, Izmail) and lived in new centers (Armenian Bazaar, Perekop, Nogaisk and Odessa) had no rights for self-governance and legislation but still formed national communities within Armenian parishes.

The third chapter “Armenians’ situation in Northern Black Sea Region during 1836–1870” examines the stages of gradual cancellation of Armenian privileges and liquidation of colonies’ self-governance, the Armenian Church role in social and political life and national education problems. *Subdivision 3.1 “The Armenian Church role in the Armenians’ life: Armenian exterritorial autonomy”* analyses the State Code of 1836 on the Armenian Church governance aimed at its role and social and political life influence restriction. According to the Code, Armenian national and cultural autonomy within eparchies was legally allotted. It is necessary to mention that Armenian Church was the only institution that had such broad rights. *Subdivision 3.2 “State policy on Armenians’ special rights simplification and liquidation”* proves that since 1836 the Empire authorities gradually introduced the granted rights and privileges liquidation breaching the Regulations of the Armenian Jaluvana gramota. During the Reformation period of Alexander II Armenian self-governance, magistrates’ authority and colonies’ town halls were contradictory abolished. Thus, till 1870 all Armenian colonies were liquidated. *Subdivision 3.3 “Armenian national educational establishments: historical and legislative aspects”* examines the question of the national education formation. During some time the Russian authorities did not interfere in educational matters, but by 1850 Armenians did not have the right to create classical schools or gymnasiums. The creation of Armenian Enlightenment Center in Feodosia on the basis of the Armenian Halibovsk College formed in 1858 by G. Aivazovsky was very important for local Armenian population. But because of the political consideration government since 1865 created forced conditions that led to its liquidation in 1870.

The fourth chapter “Armenian public in 1870–1920” is dedicated to the least examined question – the Armenians’ resistance to the Russification, educational establishments’ closure, Armenian party centers formation, Armenian refugees problems, charitable organizations and Armenian diplomatic institutions. *Subdivision 4.1 “State policy on Armenians during the second third of XIX century – 1905”* specifies the prerequisites of educational offense to parochial schools, Armenian

community reaction to the secularization of church property in 1903 leading to the acceleration of anti-Russian mood among Armenians, national liberation ideas' formation and their revolutionary activity in Russia. *Subdivision 4.2 "Armenian social and political life in 1905–1917"* traces the prerequisites of local Armenian political parties' formation, their activity and participation in revolutionary events. The question of Armenian refugees' committees providing calculation and help creation is also examined. *Subdivision 4.3 "The Armenian Republic diplomatic missions and Armenians' socio-political life in Northern Black Sea Region during 1918–1920"* time and prerequisites of General Consulate in Odessa opening are determined, it is also proved the Armenian Republic mission was firstly accredited in Ukraine and after Odessa occupation by de facto governments it had ipso facto status and continued representation of the Armenian Republic and its citizens' interests. Local Armenians that worked in the mission and local Armenian organizations cooperating with the mission played an important role in the Consulate General activity until its final liquidation in 1920 by Russian authorities.

Thus, Armenian population evicted in 1778–1791 did not lose its national identity because of living throughout Russian Empire. Despite being integrated into Russian society Armenian population remained an active participant in its native country events and national processes, mostly refusing to join all-Russian revolutionary movements and supported national parties being an essential part of the All-Armenian national liberation movement and Armenia independence and "sobornost" supporter. With the Odessa Armenian community support Independent Armenia diplomatic mission was formed. Russian regime formation in 1920 marked the end of the important period of local Armenians' history because all Armenian formations were forbidden afterwards and new organizations were modeled similarly to other Russian national communities.

Key words: Northern Black Sea Region, Russian Empire, Armenian Church, Armenian centers, colony, community, New Nakhichevan, Crimea, Bessarabia, Qarasuvbazar, Old Crimea, Odessa, Consulate General, Jaluvana gramota.

List of publications

Reflecting main dissertation research results

1. Davtyan D. A. Henotsyd virmen v Osmanskii imperii 1915–1917 rr. ta odeska hromadskist (za materialamy mistsevykh chasopysiv) // Intelihentsiia i vlada. Seriiia : Istoriiia. 2006. № 8. S. 98–112.
2. Davtyan D. A. Do pytannia virmeno-ukrainskykh dyplomatychnykh vidnosyn u 1918–1920 rr. // Naukovyi visnyk Odeskoho derzhavnoho ekonomichnoho universytetu. Odesa, 2008. № 17. S. 201–215.
3. Davtyan D. A. Z istorii Heneralnoho konsulstva Respubliky Virmeniiia v Odesi (1918–1920) // Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia : Istorychni nauky : naukovyi zhurnal / Cherkas. nats. un-t im. Bohdana Khmelnytskoho. Cherkasy, 2016. № 2. S. 97–104.
4. Davtyan D. A. Z istorii virmenskoii kolonii Staroho Krymu // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Seriiia : Istoriiia. Vyp. 25. Vinnytsia, 2017. S. 34–38.
5. Davtyan D. A. Pytannia istorii virmen Pivnichnoho Prychornomia u suchasni virmenski istoriohrafii // Eminak : naukovyi shchokvartalnyk. 2017. № 2(18) (kviten – cherven). T. 2. S. 98–103.
6. Davtyan D. A. K postanovke voprosa o polozheny armianskykh bezhentsev v Odesse (1915–1922 hh.) // Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918–1985 թթ.: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ», Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2011, էջ 121–136 : (Virmenska emihratsiia ta zviazky batkivshchyny i diaspory v 1918–1985 rr. Yerevan : Natsionalnyi arkhiv Respubliky Virmeniiia, 2011. S. 121–136.).

Aprobating dissertation materials

7. Davtyan A. S., Davtian D. A. K voprosu o chyslennosti armian-bezhentsev – zhertv henotsyda na yuhe Rossyiskoi ymperyi // Armiane yuha Rossyy: ystoryia, kultura,

- obshchee budushchee : materyaly Vserossyiskoi nauchnoi konferentsyy (30 maia – 2 yunia 2012 h., Rostov-na-Donu) / Otv. red. akad. H. H. Matyshov. Rostov-na-Donu : Yzd-vo YuNTs RAN, 2012. S. 157–160.
8. Davtyan D. A. Armianskaia peryodycheskaia pechat Odessy (nachalo XX v.) // Armiane Yuha Rossyy: ystoryia, kultura, obshchee budushchee : materyaly II Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsyy (Rostov-na-Donu, 26–28 maia 2015 h.) / Otv. red. akad. H. H. Matyshov. Rostov-na-Donu : Yzd-vo YuNTs RAN, 2015. S. 186–192.
 9. Davtyan D. A. K voprosu o polozhenyy y chyslennosty armianskykh bezhentsev v Odesse v 1915–1922 hh. // Henotsyd virmen v Osmanskii imperii : materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Dnipropetrovsk : Vydavnytstvo «Porohy», 2015. S. 78–84.
 10. Davtyan D. Deiaki aspekty orhanizatsii tak zvanoho «pereseleattia» virmen z Krymu u 1778 rotsi // Aktualni pytannia virmenoznavstva. Vypusk III–IV : materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Virmeny Ukrainy: na zlami stolit», prysviachenoii 400-richchiiu pershoi dokumentalnoi zghadky pro virmen Yazlovtsia (Kyiv, 11 hrudnia 2015 r.); Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Virmeny Podillia: istoriia i suchasnist», prysviachenoii 225-y richnytsi sporudzhennia Virmenskoii tserkvy v Mohyliv-Podilskomu (Vinnytsia, 9 veresnia 2016 r.). Vinnytsia : PP Baliuk I. B., 2016. S. 17–24.
 11. Davtyan D. Yz ystoryy deiatelnosti armianskykh blahotvorytelnykh orhanyzatsyi Odessy (1914–1918 hh.) // Arkhiv. Istoriia. Suchasnist. Vypusk 2. Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoii 95-richchiiu Derzhavnoho arkhivu Odeskoi oblasti (1920–2015). Odesa : Bondarenko M. O., 2016. S. 109–112.

Additionally reflecting dissertation research results

12. Davtyan D. A. Ystoryia khrama Sv. Hryhoryia Prosvetytelia Armianskoii Apostolskoii tserkvy v Odesse. Odessa : Studyia «Nehotsyant», 2004. 108 s.

13. Davtyan D. A. Neyzvestnye stranytsy zhyzny arkhymandryta Havryyla Aivazovskoho (Habryelia Aivaziana) // Yssledovanyia po armenystryke v Ukrayne. Vyp. 1. Symferopol, 2008. S. 104–109.
14. Davtyan D. A. Yz ystoryy vzaymootnoshenyi Katolykosa Nersesa Ashtaraketsy y kniazia M. S. Vorontsova // Vorontsovskyi sbornyk. Vyp. 3. Odessa : Studyia «Nehotsyant», 2010. S. 35–39.
15. Davtyan D. A. Henotsyd armian hlazamy odessytov. Odessa : TOV «Liumer», 2011. 100 s.
16. Davtyan D. A. Tvorchestvo armianskoho arkhytektora Demosfena Hryhorevycha Mazyrova v Odesse // Vorontsovskyi sbornyk. Vyp. 4. Odessa : Studyia «Nehotsyant», 2011. S. 21–28.
17. Davtyan D. A. Virmenski natsionalni zaklady osvity Rosiiskoi imperii (Novorosiiske y Bessarabske heneral-hubernatorstvo): istoryko-pravovyi aspekt // Aktualni pytannia virmenoznavstva. Vyp. 1. Kyiv, 2013. S. 164–192.
18. Davtyan D. A. Armiane // Budzhak: ystoryko-ethnohrafycheskye ocherky narodov yuho-zapadnykh raionov Odesshchyny. Knyha dlia chtenyia / Red. : A. Y. Kysee, A. A. Pryharyn, V. N. Stanko. Odessa : PostScriptUm-SMYL, 2014. S. 191–213.
19. Davtyan D. A. Novo-Nakhichevanska i Bessarabska yeparkhiia Virmenskoi apostolskoi tserkvy: geneza, pravove polozhennia, ustrii, parafii (1780–1836 rr.) // Aktualni pytannia virmenoznavstva. Vyp. 2. Odesa, 2014. S. 70–81.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	28
1.1. Стан історіографічної розробки теми.....	28
1.2. Джерельна база дослідження.....	45
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	57
РОЗДІЛ 2. ВІРМЕНСЬКІ ОСЕРЕДКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ПЕРІОД 1778–1836 рр.	62
2.1. Особливості утворення вірменських осередків у межах Російської імперії: причини, чисельність, особливості міграційних рухів.....	62
2.2. Вірменська церква в умовах Російської імперії: внутрішній устрій, правове становище	80
2.3. Система вірменського самоврядування, судочинства та правове становище вірмен.....	85
РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ ВІРМЕН У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І В ПЕРІОД 1836–1870 рр.	105
3.1. Вірменська церква в житті вірмен: екстратериторіальна автономія вірмен.....	105
3.2. Державна політика спрощення та ліквідації особливих прав вірмен.....	117
3.3. Вірменські національні заклади освіти: історико-правовий аспект.....	133
РОЗДІЛ 4. ВІРМЕНСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ У 1870–1920 рр.	148
4.1. Політика уряду щодо вірмен у другій третині ХІХ ст. – 1905 р.	148
4.2. Вірменське громадське-політичне життя в період 1905–1917 рр.	159
4.3. Дипломатичні представництва Республіки Вірменія і вірменське суспільно-політичне життя у Північному Причорномор'ї в 1918–1920 рр.	174
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	199

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Багатовікова історія вірмен Північного Причорномор'я є невід'ємною складовою історії всього регіону. Саме тут вірменами-переселенцями було засновано в середньовіччі численні осередки, що існують дотепер, незалежно від зміни державах кордонів, політичних та економічних реалій. Вірмени – серед тих народів, що історично заселяли цей важливий і водночас цікавий своєю поліетнічною та соціокультурною специфікою регіон.

Комплексний аналіз історії вірмен Північного Причорномор'я кінця XVIII – початку XX ст. дозволив виявити низку актуальних питань. Вірменська спільнота цього регіону в межах Російської імперії сформувалась унаслідок організованого російським урядом виселення християн (вірмен і греків) із Кримського ханства в 1778 р., а також процесу виведення бессарабських вірмен із меж Оттоманської імперії в період 1787–1791 рр.

Дотепер у вірменознавчих студіях не з'ясовано питання виселення (так званого «переселення») вірмен до Російської імперії, яке потребує переосмислення й об'єктивного розгляду. У вітчизняній історіографії вірменознавчі студії за роки незалежності не виокремилися в самостійну галузь української історичної науки. Малодослідженим у вітчизняній та зарубіжній історіографії залишається питання історії вірмен Північного Причорномор'я. Сьогодні наукові здобутки з цієї проблематики здебільшого сформувались у радянський період, в умовах, коли етнічний та соціокультурний аспект фактично нівелювався, а проблеми формування й розвитку національних спільнот розглядались ідеологічно заангажовано.

Враховуючи останнє, можна говорити про необхідність проведення узагальнюючого дослідження, яке комплексно висвітлить проблему вивезення вірмен у межі Російської імперії, правового статусу самого населення та його церков у новій державі, самоврядування, судочинства, інтеграційних процесів,

розвитку вірменської спільноти, національної освіти, благодійних товариств, взаємовідносин із державними інституціями, суспільно-політичних поглядів, участі в революційних подіях, діяльності осередків вірменських політичних партій та дипломатичних установ, а також важливі питання збереження нащадками давніх переселенців своєї національної ідентичності протягом тривалого часу проживання в іноетнічному середовищі.

На теренах Північного Причорномор'я в межах Російської імперії вірменами було створено одну вірмено-католицьку й три вірменські колонії, за ними законодавчо було закріплено право на самоврядування та своє судочинство в межах власних адміністративно-територіальних одиниць. Певна частина вірменського населення регіону проживала поза межами колоній, в інших населених пунктах регіону, у давніх і новоутворених осередках, які, не маючи жодного законодавчого статусу, утворювали етноконфесійні об'єднання або общини (громади) у межах парафій Вірменської Апостольської церкви.

У науковій літературі дотепер відсутній диференційований підхід до типологізації вірменських осередків на колонії та громади (общини), а також на окремі групи (наприклад, субетнічні групи кримських вірмен – вірмен-католиків (франгі), котрі склали окрему конфесійну спільноту). Унаслідок цього всі осередки визначаються як колонії, що створює певну плутанину та формує дещо спотворену й необ'єктивну картину.

Питання виведення бессарабських і молдавських вірмен теж не знайшло належного відображення в історіографії та залишається малодослідженим, що базується фактично лише на здобутках дорадянської та радянської історіографії, представники якої, наприклад, замовчують соціальну реакцію населення, повністю ігноруючи чисельні соціальні протести, невдоволення, втечі й бунти вірмен, викликані ініційованим російським урядом виведенням.

Без сумніву, науковий інтерес до дослідження специфіки регіону Північного Причорномор'я цього періоду неможливо задовольнити без глибокого,

комплексного аналізу соціально-економічного, культурного та громадсько-політичного життя вірмен в історичному контексті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукової теми «Дослідження персональної історії та соціально-політичних структур у контексті суспільних перетворень нового та новітнього часу» (2012–2016 рр., державний реєстраційний номер 0112U008013), яка розробляється кафедрою нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Мета дослідження полягає в узагальненні історії вірмен Північного Причорномор'я 1778–1920 рр. та вивченні їхньої громадсько-політичної діяльності, критичному переосмисленні здобутків історіографії, що дозволило всебічно висвітлити генезу вірменських осередків, виявити їхню специфіку, проаналізувати рівень і спрямованість активності населення, розвиток в умовах діаспори (в іноетнічному середовищі).

Відповідно до поставленої мети було визначено такі **завдання**:

- вивчити та проаналізувати стан наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження;
- з'ясувати причини організації російським урядом переселення вірмен у межі Російської імперії;
- розглянути позицію вірменської спільноти щодо ініційованого переселення;
- встановити чисельність і порядок розселення вірмен на теренах Північного Причорномор'я;
- дослідити генезу вірменських колоній та общин (громад), правове становище вірменського населення, принципи формування самоврядування, здійснення судочинства;
- розглянути принципи утворення єпархіальної системи Вірменської Апостольської церкви, її правове становище та внутрішній устрій;

- охарактеризувати політику Російської імперії щодо вірменських колоній, громад (общин) та політику спрощення і ліквідації особливих прав вірмен у період 1836–1870 рр.;
- дослідити політику Російської імперії стосовно Вірменської Апостольської церкви;
- охарактеризувати особливості формування і функціонування вірменських національних закладів освіти;
- розглянути формування і діяльність вірменських політичних партій у Північному Причорномор'ї;
- визначити регіональні особливості формування й розвитку національно-визвольних ідей і руху;
- висвітлити питання вірмен-біженців з Оттоманської імперії в період 1915–1920 рр.;
- дослідити діяльність вірменських організацій з допомоги вірменським біженцям;
- дослідити процес формування дипломатичного представництва Республіки Вірменія у Північному Причорномор'ї;
- розглянути діяльність дипломатичного представництва та взаємодію з місцевими вірменськими осередками.

Об'єктом вивчення є історія вірмен Північного Причорномор'я.

Предмет дослідження – громадсько-політична діяльність вірменських осередків Північного Причорномор'я.

Хронологічні межі дослідження. Нижня межа – 1778 р. – обумовлюється початком організації російським урядом виведення вірменського населення з Кримського ханства й Оттоманської імперії (Молдавії та Бессарабії) до Російської імперії. Верхня межа дослідження – 1920 р. – пов'язана зі встановленням радянської влади, що призвело до ліквідації існуючих вірменських структур, замість яких було засновано нові – за радянською моделлю організації національних общин.

Географічні межі дослідження охоплюють землі Північного Причорномор'я, де локалізувались вірменські колонії й общини (громади), які в період 1778–1917 рр. входили до складу Російської імперії, а в період 1917–1920 рр. de facto ввійшли до державних утворень, що сформувались на постімперській території. В адміністративно-територіальному контексті – це сучасний Південь України (АР Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська області), Республіка Молдова та частина Російської Федерації (Ростовська область).

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження стали принципи історизму, наукової об'єктивності та системності під час висвітлення фактів і явищ. Для комплексного вивчення проблеми було застосовано загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи. У дисертації широко використовувались загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, типології та класифікації, порівняльний, хронологічний, структурно-системний, логічний та статистичний. Серед суто історичних методів можна виокремити: історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, конкретно-історичний, конкретно-пошуковий, критичний, діахронний (періодизації), ретроспективний, проблемно-хронологічний. Серед міждисциплінарних методів застосовано структурно-системний, статистичний, а для вирішення питань, окреслених у роботі й пов'язаних із правовими аспектами, залучено історико-правовий, порівняльно-правовий і догматичний метод (тлумачення). Вирішення поставленої проблеми дослідження зумовило необхідність залучення інструментарію низки суміжних дисциплін: етнології, правознавства, соціології та історії міжнародних відносин.

Наукова новизна одержаних результатів визначається самою постановкою проблеми, яка до цього часу не була об'єктом спеціального вивчення і висвітлення.

Уперше:

- проведено комплексний джерелознавчий та історіографічний аналіз процесу виведення вірмен і формування їхніх осередків у Північному Причорномор'ї наприкінці XVIII – на початку XIX ст.;

- запроваджено до наукового обігу значний масив джерел, які характеризують становлення й генезу вірменських осередків, що дозволило створити більш повноцінну картину їхнього розвитку;

- уведено до наукового використання матеріали, що висвітлюють діяльність вірменських політичних партій, дипломатичних представництв і біженських комітетів;

- в українській історіографії виокремлено та класифіковано вірменські осередки відповідно до їхнього правового статусу, способу організації життєдіяльності, адміністративних і судових вповноважень;

- вивчено принципи й етапи формування вірменської національної освіти;
проаналізовано:

- генезу вірменських колоній та общин (громад) у Північному Причорномор'ї в складі Російської імперії;

- принципи формування єпархіальних структур Вірменської апостольської церкви та її правове становище;

- політику російського уряду щодо вірменського населення, етапи формування та подальшої уніфікації законодавчої бази, надання пільг та механізми їх скасування;

- розвиток вірменської спільноти регіону в контексті суспільно-політичних процесів, що відбувались у державі;

- обґрунтовано:*

- демографічні втрати вірмен, викликані організованим російським урядом виведенням, а також їх утечі до старих колоній, що залишились у складі ісламських держав;

- визначено:*

– повноваження Вірменської церкви згідно Положенням 1836 р. та фактичне законодавче закріплення за вірменами права на екстериторіальну (національно-культурну) автономію в межах єпархій;

розроблено:

– проблему вірменських біженців з Оттоманської імперії, військовополонених вірмен часів Першої світової війни, їхньої чисельності та ролі місцевих громад у наданні їм допомоги;

– періодизацію формування й діяльності Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі;

запропоновано:

– диференційний підхід до типологізації вірменських осередків – колоній і общин (громад).

Особистий внесок здобувача. Усі результати, наведені в підсумкових частинах дисертації, отримано самостійно. У праці, опублікованій у співавторстві з А. С. Давтяном, дисертанту належить теза про концентрацію в Одесі в роки геноциду вірмен 9–10 тис. вірменських біженців, серед яких 5–6 тис. осіб були жертвами цього геноциду, а 3–4 тис. осіб – військовополоненими й демобілізованими військовими (50%).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що її висновки та фактичний матеріал може бути використано в працях із регіональної історії, етнонаціональної політики, історії колонізації та в комплексних дослідженнях етнічного складу населення Північного Причорномор'я, історії вірменських поселень, церкви; застосовано в написанні навчальних посібників, монографій, статей, а також під час розробки загальних і спеціальних курсів з історії України, Росії, Молдови та історії дипломатичних відносин, держави і права, окремих політичних партій, із розвитку національної освіти.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення й результати дослідження пройшли наукову апробацію на 11 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Армяне

Украины: сегодня, вчера, завтра» (м. Старий Крим, 25–26 липня 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Армяне: сегодня, вчера, завтра» (м. Старий Крим, 5–6 вересня 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (м. Одеса, 28–29 січня 2010 р.), Всеросійській науковій конференції «Армяне юга России: история, культура, общее будущее» (м. Ростов-на-Дону, 30 травня – 2 червня 2012 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Вірмени в соціокультурній еволюції українських земель» (м. Бережани, 26–27 вересня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Седьмые Воронцовские чтения в Одессе» (м. Одеса, 1 листопада 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції з нагоди 100-ї річниці Геноциду вірмен в Османській імперії, 1915–2015 (м. Дніпропетровськ, 15 квітня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Армяне Юга России: история, культура, общее будущее» (м. Ростов-на-Дону, 26–28 травня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Архів. Історія. Сучасність» (м. Одеса, 3–4 вересня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Дипломатичні архіви як історичне джерело» (м. Одеса, 8–10 вересня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Вірмени Поділля: історія та сучасність» (м. Вінниця, 9 вересня 2016 р.).

Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри нової і новітньої історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса).

Структура дисертації відповідає поставленій меті та визначеним завданням і складається з вступу, чотирьох розділів основної частини (дванадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (350 позицій). Загальний обсяг роботи становить 236 сторінок, із них основного тексту – 181 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан історіографічної розробки теми

Історія вірменських осередків (колоній і громад) Північного Причорномор'я як узагальнений аспект наукових пошуків на сьогодні залишається серед малодосліджених проблем. Водночас існують історичні праці, присвячені вивченню окремих аспектів історії вірмен регіону, які частково висвітлюють розвиток їхніх осередків.

Розглядаючи історію вірмен Північного Причорномор'я в 1778–1920 рр., треба враховувати, що рівень наукових досліджень і підходи до розгляду окреслених питань постійно змінювалися залежно від наукових, концептуальних та ідейно-політичних критеріїв. Тому історіографію досліджуваної проблеми можна поділити на три основні етапи, а саме: дорадянський, радянський, сучасний.

Етап дорадянської історіографії охоплював першу половину XIX ст. і тривав до 1920-х рр. Наступний – радянський – це наукові пошуки 1920–1991 рр. Хронологічні рамки останнього, третього етапу, ведуть свій відлік від початку 1992 р. й дотепер, історіографію в його рамках поділено на сучасну вітчизняну й зарубіжну. На кожному з етапів рівень теоретичного осмислення обраної теми дисертаційного дослідження неоднаковий, що зумовлено обсягом накопиченого фактичного матеріалу, наявністю вільного доступу до архівних джерел та ступеня політичної заангажованості в період проведення наукових пошуків.

На нашу думку, дорадянські праці варто поділити на дві групи: роботи загального характеру та спеціальні дослідження. До першої групи належать публікації з історії та етнографії Новоросійського краю, Криму й Бессарабії, у

яких дослідниками розглянуто питання історії заселення, розвитку регіону та проблеми виселення християн із Криму.

У 1836 р. одним із перших до питання колонізації регіону та виселення християн із території Кримського півострова звернувся А. Скальковський. Характеризуючи причини «переселення», він висловив думку, що воно було зумовлене прагненням Росії послабити економічно Оттоманську імперію та необхідністю колонізації регіону [310, с. 139]. Зазначена теза надалі стала однією з домінуючих в історіографії – як, власне, цього періоду, так і радянського етапу. У 1844 р. архієпископ Гаврило (В. Ф. Розанов) у статті, присвяченій «переселенню» греків із Кримського ханства, головною причиною називав їхнє нестерпне становище, унаслідок чого вони змушені були схилитися до покровительства єдиновірної Росії [199, с. 198]. Вироблена концепція В. Ф. Розанова відображала офіційну державницьку позицію щодо причин виселення християн.

Із середини ХІХ ст. в історіографії поступово утверджувалися наукові основи історичної думки, формувалася проблематика досліджень та зростала кількість праць з історії регіону. У черговій узагальнюючій роботі А. Скальковський уперше висвітлив проблему міграції вірмен із Григоріополя [309, с. 289]. Далі дослідники П. К. Щебальський [335], Д. П. Міллер [294] і Д. І. Багалій [200] вірменську проблематику розглядали також виключно в контексті загальної історії регіону, підкреслюючи «переселенський» характер формування колоній. Іноді автори припускалися певних неточностей: наприклад, Д. І. Багалій помилково вказував, що Григоріополь було засновано вірменами, які вийшли з-за Дністра та з Кавказу [200, с. 93].

Одночасно спостерігався певний інтерес до питань приєднання Криму й виселення християн. На відміну від В. Ф. Розанова, Ф. Харатахай у 1867 р. головною причиною виселення (використано саме термін «выселение») називав економічний чинник тиску на ханство [330, с. 108]. Дослідник першим звернув увагу на факт небажання вірмен і греків залишати півострів, зокрема писав про

прохання вірмен, звернене до хана, у якому відобразилося небажання бути виселеними з півострова.

Оригінальністю відрізнялася робота історика А. Ф. Петрушевського, який першим, усупереч офіційній державницькій позиції, наголосив на тому, що «переселення» було за своєю сутністю насильницьким, підкреслюючи відсутність бажання та добровільної згоди християн на це «переселення» [298, с. 207; 211]. Головною причиною виселення, услід за А. Скальковським і Ф. Харатахаєм, він убачав у необхідності заселення Приазовського краю й «витягуванні» з півострова максимальної вигоди [298, с. 207]. У цілому історик зробив спробу відійти від офіційної державної концепції релігійно-культурного гноблення.

У 1902 р. Лео в роботі, присвяченій діяльності архієпископа Овсєпа (Йосипа) Аргутинського, зосередив увагу на небажанні вірмен бути переселеними [343, т. 3]. Незважаючи на об'єктивне висвітлення подій, пов'язаних із виселенням християн, історик утримався від оцінки причин процесу.

У 1908 р. Г. Писаревський, характеризуючи умови поселення іноземців у Росії, розглядаючи питання виселення християн, підтримав концептуальний підхід архієпископа Гаврила [303, с. 208]. До питання виселення християн із Криму звертався й А. Маркевич, висловлюючи думку, що причина акції полягала в послабленні економіки Кримського ханства [286], а також Е. А. Загоровський [248].

Інший дослідник В. Х. Кондаракі в роботі, присвяченій Криму, вивчав історію вірмен півострова, висловлюючи деякі суб'єктивні думки щодо їх чисельності напередодні виселення (від 20 000 до 25 000 осіб) [264, с. 60–71].

Серед узагальнюючих праць з історії Бессарабії вірменську проблематику висвітлено було в роботах П. Н. Батюшкова і Л. С. Берга, причому виключно в контексті проживання вірмен у регіоні [203; 208]. Ці дослідження мають цінність з точки зору наявності фактичного матеріалу. Проблема виселення вірмен із Бессарабії й Молдови взагалі не знайшла відображення в історіографії цього періоду.

З другої половини XIX ст. поступово з'явилися і спеціальні дослідження, присвячені історії вірмен. У 1849 р. А. Скальковський першим звернув увагу на історію вірмен-католиків регіону [311].

У цей період вийшла низка праць, у яких розглядалися загальні питання історії та віровчення Вірменської церкви (наприклад, робота М. І. Надеждіна [281]), однак автори не торкалися проблеми формування вірменських єпархій та правового устрою церкви.

Наступним дослідником історії вірмен був архімандрит Г. Айвазовський, який упродовж 1867–1875 рр. опублікував три статті, присвячені проблемам походження новоросійських вірмен [169], вірменським старожитностям Півдня Російської імперії [170] та розвитку Кафи [171]. У цих роботах було здійснено перші спроби висвітлення й дослідження історії вірмен регіону.

Серед праць цього періоду особливу цінність становить опублікована в 1870 р. робота К. Алексєєва, присвячена Астраханському вірменському судєбнику, який використовувався в Новій Нахичевані. Уперше було здійснено спробу комплексного вивчення Вірменського судєбника та засад судочинства в цілому [173].

Варта уваги опублікована в 1875 р. стаття архієпископа Гаврила, присвячена вірменському духівництву Новоросійського краю та Бессарабії [198, с. 315–318]. Православний ієрарх першим звернувся до питання історії та формування вірменської єпархії регіону.

У 1895 р. світ побачила праця священника Керовбе Кушнеряна з історії кримських вірмен, яка стала першою узагальнюючою роботою. У ній знайшли відображення питання виселення вірмен, стан їхніх храмів на території півострова, Нової Нахичевані, історії Феодосії [351].

Вагомий внесок у дослідження вірменської колонії Нова Нахичевань було здійснено Є. Шахазізом, який у 1903 р. опублікував фундаментальну працю. У ній аргументовано, чому вірмен виселили з Криму. У цілому було здійснено першу спробу узагальненого дослідження історії вірменського міста, опубліковано

безцінні матеріали про управління й устрій колонії [332; 333]. Є. Шахазізу належать також роботи з історії освіти в Новій Нахичевані й місцевого монастиря Сурб Хач.

Продовженням студій з історії Нової Нахичевані стали дослідження Г. С. Патканяна, які побачили світ у 1917 р. Дослідник у своїй тритомній праці особливу увагу приділив питанням, пов'язаним із виникненням та формуванням колонії, адміністративних і виконавчих органів влади, судоустрою, а також з економічним розвитком міста й освіти [297].

Своєрідною оригінальністю відрізняється надрукована 1905 р. в журналі «Русская мысль» стаття вірменського революційного діяча Р. І. Берберова під назвою «Становище вірмен у Росії» [207]. Уперше в російськомовному виданні розкритиковано політику держави щодо до вірмен. У цілому робота висвітлила загальновірменські настрої тих років, що були наслідком державницької політики русифікації, наступу на вірменські школи та церковне майно.

У 1912 р. Л. М. Меликсет-Беков уперше здійснив спробу розкриття історії вірмен Акермана. У цій роботі автор виклав важливі відомості про місцевих вірмен, чисельність громади, а також її церкву та пам'ятки [291]. Його авторству також належить стаття, присвячена джерелознавчим аспектам історії вірмен Півдня Російської імперії [292, с. 82–93]. У 1911 р. науковцем було опубліковано цікаву й новаторську працю – короткий догматичний нарис, присвячений правовому становищу вірменського католикоса [293].

Серед інших робіт цього періоду також слід звернути увагу на статті А. Маркевича, у яких розглянуто деякі питання Старокримської вірменської колонії [287], й А. Кусикова, присвячені правовим аспектам Вірменської церкви [277], а також на роботу І. А. Линниченко щодо громадської ролі вірмен Південно-Західної Русі [278].

У цілому в дослідженнях цього періоду вірменська проблематика не знайшла широкого висвітлення. Утім є декілька робіт, присвячених історії Нової Нахичевані, Криму, конфесійним питанням, та фрагментарні згадки про вірмен, що

в сукупності створили певне підґрунтя джерельної та фактологічної бази з дослідження окресленої тематики.

Під час радянського етапу історіографії наукові пошуки дослідників з окресленої в дисертації тематики починаються формуватися лише з другої половини ХХ ст. Першу роботу було опубліковано в 1947 р. А. М. Богданяном, присвячено її Новій Нахичевані. Звертаючись до проблематики виселення вірмен із Криму, автор наголосив на колонізаційному характері процесу, підкреслюючи діяльність російської агентури в Криму [213].

Активний науковий інтерес до історії вірмен Північного Причорномор'я спостерігається з 1960-х рр. У Єревані протягом декількох років було опубліковано низку монографій із досліджуваної проблематики. У 1964 р. побачила світ праця В. А. Мікаеляна, присвячена історії вірмен Криму [345], яка стосувалася часового проміжку від середньовіччя до подій виселення вірмен із півострова. У 1970 р. автором було опубліковано другу монографію, яка охопила період 1801–1917 рр. [347].

В. А. Мікаелян, звертаючись до проблеми виселення вірмен, досить об'єктивно розглядав процес, вказуючи на агітаційну діяльність російських урядовців, їхні погрози й шантаж [295, с. 139–146]. Однак дослідник уникав оцінки процесу, не класифікуючи його безпосередньо як «виселення».

У фундаментальних дослідженнях В. А. Мікаеляна, які ґрунтуються на значній джерельній базі, розглянуто проблеми самоврядування, освіти, торгівлі, чисельності населення після 1801 р., культурного розвитку, а також частково Вірменської церкви й політичних партій. Саме йому належить аргументована теза про втечі вірмен із Нової Нахичевані та їх причин.

Однак, незважаючи на величезний внесок дослідника в розробку й вивчення історії вірмен Криму, необхідно звернути увагу на деякі аспекти, що не знайшли відображення в його роботах. Зокрема, це питання правого становища вірмен та їхніх церков, освіти, кількості осіб, виведених із Криму, даних щодо демографічних втрат та біженців (1914–1917 рр.). Проблема диференціації

вірменських поселень на колонії та громади (общини) не розглядалася. Унаслідок цього поселення вірмен, які проживали в державі на різних правових засадах, узагальнено представлено як колонії.

Наступне важливе дослідження було здійснено Ф. А. Погосяном. У 1967 р. опубліковано його монографію «Астраханський вірменський судєбник [304], яка має виняткову цінність з точки зору вивчення вірменського права в Російській імперії та правового кодексу ново-нахичеванських вірмен, які судочинство здійснювали згідно з нормами цього судєбника.

Іншим фундаментальним дослідженням тих років стала опублікована 1967 р. монографія В. Б. Бархударяна «Історія вірменської колонії Нова Нахичевань (1779–1861 рр.)» [339]. Його авторству належить також монографія, присвячена періоду 1861–1917 рр. [340]. Опрацювавши значний масив документів, дослідник досить детально розглянув історію вірменської колонії, її розвиток, соціально-економічні відносини в ній. У роботі частково приділено увагу питанням скасування вірменського самоврядування, суспільно-політичним та соціально-економічним аспектам, певним чином висвітлено діяльність низки благодійних і цехових товариств, освітніх установ, преси, а також «пролетарського революційного руху».

У цілому В. Б. Бархударян, як і В. А. Мікаєлян, оминув комплекс вищенаведених питань. Процес виселення вірмен із Криму представлено в дусі марксистського трактування історичного процесу, з точки зору класової боротьби, що встигли утвердитися в радянській історіографії. Дослідник вирішував певний комплекс питань, однак більшість історичних процесів, що відбувалися в колонії, представлено з точки зору класової боротьби.

Продовженням вірменознавчих студій цього періоду стала опублікована в 1967 р. монографія Ж. А. Ананяна «Вірменська колонія Григоріополь» [178]. Автор, базуючись на широкій джерельній базі, детально розглянув проблеми формування колонії від моменту її заснування, звернув увагу на демографічні проблеми та процеси, що призвели до занепаду колонії. Приділив особливу увагу

соціально-економічному становищу в колонії, громадському життю та процесам еміграції з міста.

Процес виведення вірмен за межі Оттоманської імперії розглядався виключно в контексті офіційної російської державницької позиції, згідно з традицією, що склалась у попередньому історіографічному етапі. Однак, незважаючи на ідеологічні аспекти, які були притаманні всьому історіографічному етапу, робота має неоціненне значення з точки зору дослідження вірменського осередку, формування певної платформи для подальших наукових пошуків, не лише історії Григоріополя, а й Молдавії та Бессарабії в цілому.

Відмітимо, що Ж. А. Ананян одноосібно та в співавторстві з іншими дослідниками протягом 1960–1990-х рр. опублікував низку статей, присвячених питанням заселення вірменами Півдня Російської імперії, їхньої торгівлі й освіти [179; 181; 183; 184; 185; 186; 187].

Своєрідне зростання наукового інтересу до історії вірмен в Україні спостерігалось в 1960–1970-х рр., що було пов'язано з проведенням трьох спільних сесій українських та вірменських учених, за результатами яких було надруковано три збірники «Історичні зв'язки та дружба українського й вірменського народів» (1961, 1965, 1971 рр.) [254; 255; 256]. Незважаючи на вагомий внесок українських і вірменських учених у дослідження історії вірмен України, у цих сесіях фактично не знайшла відображення проблематика вірменських осередків Північного Причорномор'я, за винятком трьох – чотирьох статей, на відміну від проблематики сучасних західних регіонів України.

Одну з таких праць було надруковано в третьому збірнику в 1971 р. С. Т. Алиханяном «Допомога українського народу вірменським біженцям у 1916–1921 рр.» [256, с. 33–38]. Ще в 1958 р. побачила світ його монографія «Діяльність комісаріату з вірменських справ (1917–1921)». У цьому дослідженні автор лише вказував на проблему вірменських біженців, які знайшли притулок в

Україні, Криму й на Дону [337], однак не надавав значення численності біженців, що пов'язано з відсутністю фактичної діяльності Комісаріату з вірменських справ.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на опубліковану в 1979 р. Ж. А. Ананяном рецензію на монографію В. М. Кабузана, присвячену питанням заселення Північного Причорномор'я. Вірменський дослідник досить аргументовано в рецензії піддав критиці роботу В. М. Кабузана, зазначаючи, що останній взагалі оминув питання вірменського населення всього Північного Причорномор'я, не висвітлюючи його, на відміну від інших етносів. Фрагментарні згадки лише продемонстрували відсутність комплексного дослідження цього питання [181, с. 245–246]. Складно не погодитися з думкою рецензента, оскільки насправді в монографії В. М. Кабузана відсутні відповідні пошуки, а матеріал щодо вірменського населення має суттєві недоліки.

Серед інших робіт тих років варто виокремити дослідження Дж. С. Фаньяна. У статті «Григорій Захарян у Молдавії» автор висвітлив не відомі раніше факти щодо формування вірменської єпархії, устрою церкви й участі в цих процесах безпосередньо російських урядовців і військових діячів [328]. Іншу статтю присвячено діяльності драгомана Манук-бея під час російсько-турецької війни [329]. Ці роботи стали першими спробами дослідження низки проблем, що не знайшли відображення в історіографії, і до сьогодні залишаються єдиними.

Важливу працю з історії вірменської архітектури в Молдові й Бессарабії було написано А. Х. Тораманяном. У монографії відтворено етапи будівництва вірменських церков, а також наведено цінні демографічні відомості про вірменське населення [321].

Фрагментарно окреслена в дисертації проблематика знайшла відображення в роботі О. І. Дружиніної, яка, розглядаючи питання виселення християн із Криму, фактично надала нового імпульсу тезі дорадянських дослідників, вважаючи, що головною причиною була економічна необхідність послаблення Кримського ханства, де греки й вірмени склали основну частину «трудового

населення півострова» [246, с. 228]. Варто відмітити, що вказана точка зору перетворилась на одну з домінуючих в історіографії цього періоду.

Серед інших дослідників, варто зазначити роботи В. М. Кабузан [257] та В. С. Зеленчук [252], які розглядали демографічні питання. Фрагментарно до досліджуваної нами проблематики у своїй роботі звернувся М. Г. Нерсисян, розглянувши постать О. В. Суворова в російсько-вірменських відносинах та його участь у процесі «переселення вірмен» із Криму [282].

У контексті загальної історії вірменських переселенських осередків діяльність освітянських закладів Нової Нахічевані частково розглядав В. С. Еркян [342]. Низку статей, присвячених питанням вірменського купецтва, було опубліковано В. А. Хачатуряном [180; 188] у співавторстві з Ж. А. Ананяном.

Іншими дослідниками проблематику нашого дисертаційного дослідження відображено лише в контексті загальної історії регіону та представлено невеликими згадками або нотатками, які не становлять важливої частини наукових пошуків цього історіографічного етапу.

Варто відмітити, що радянськими вченими зроблено вагомий внесок у напрямі дослідження історії вірменських осередків, введено в науковий обіг безліч різноманітних документів, які відображають різні аспекти життєдіяльності та історії вірмен регіону. Наукові здобутки радянської історіографії є неоціненними, адже вони формували відповідний фундамент для подальших наукових пошуків.

Після розпаду в 1991 р. Радянського Союзу на незалежні держави розпочався новий історіографічний етап. Теоретичні підходи з точки зору класової боротьби, панівні принципи марксистсько-ленінської теорії історичного процесу залишилися в минулому. На зміну їм поступово прийшли нові методологічні принципи.

У вітчизняній історіографії протягом 90-х рр. ХХ ст. не спостерігалось відповідного наукового інтересу до вірменознавчих студій. Враховуючи це,

можна виокремити лише декілька робіт. Це праця Т. М. Барської про вірменську церкву Ялти [201] та нарис Л. Х. Калустяна з історії вірмен Одеси [262].

Від початку 2000-х рр. спостерігалось певне зростання інтересу до вірменознавчих студій з боку вітчизняних дослідників. У 2002 р. І. Я. Гаюк було опубліковано статтю, присвячену історії Вірменської церкви в Україні, у якій проблематику статусу й діяльності церкви в Північному Причорномор'ї висвітлено фрагментарно, а основний матеріал стосувався Вірмено-католицької церкви [219, с. 81–84]. У статті розміщено дуже суперечливі тези щодо «депортації кримських християн», серед яких переважно були вірмени [219, с. 84], втрати вірменами на початку ХХ ст. всіх елементів автономної організації свого життя (магістратури, суду, училища) [219, с. 84]. Відмітимо, що низка положень цієї роботи знайшла відображення в опублікованій у 2005 р. монографії [220, с. 192–209].

У цей же період К. Б. Пивоварською було надруковано низку статей, присвячених питанням вірменських осередків України початку ХХ ст. [299; 300; 301; 302], у яких дослідниця поверхово зверталася до проблем вірменської спільноти початку 20-х рр. ХХ ст.

У 2003 р. світ побачило важливе джерелознавче дослідження І. С. Гребцової. Уперше в історіографії було охарактеризовано та проаналізовано вірменське джерело – часопис «Райдуга», який видавався у Феодосії. Абсолютно справедливо автором зазначено, що часопис з урахуванням його різноплановості являв собою цінне джерело із широкого спектру проблем початку 60-х рр. ХІХ ст. [223, с. 269].

У 2005 р. дослідниками М. В. Криловим і С. В. Москалевим було опубліковано статтю «Вірмени Мелітополя», яка стала першим дослідженням з історії цієї громади [275, с. 99–102].

У 2007 р. побачила світ перша частина об'ємної статті В. Григор'янца з історії вірмен Криму, другу ж частину було видано наступного року. Дослідник вперше в сучасній вітчизняній історіографії зробив спробу узагальненого

представлення історії вірмен Криму. У цілому роботу засновано на здобутках істориків попереднього історіографічного періоду, а в частині, що стосується періоду 1778–1920 рр., не введено в науковий обіг нових документів – і це з урахуванням вільного доступу до архівосховищ Криму. Розглядаючи проблему виселення християн та зазначаючи історіографічні надбання попередніх років, автор охарактеризував процес так: «... корректно отнести данное историческое событие к типу вынужденного переселения» [224, с. 166].

Така точка зору продемонструвала відсутність формування у вірменознавчих студіях окремого напрямку досліджень із проблеми «переселення» християн, а також певне ігнорування нових здобутків історіографії з цього питання, у тому числі в контексті кримських греків. У вітчизняній історіографії цій проблематиці було приділено увагу в дослідженнях А. В. Гедьо [221; 222], Н. І. Бацака [204], С. О. Калоєрова [260; 261], Н. О. Терентьєвої [318], М. Араджіоні [190; 191; 192] та ін. Вони аргументовано доводили, що головною метою операції з переселення християн була колонізація без відповідного погодження більшості з них, а тези щодо гноблення християн та підриву економіки Кримського ханства не знайшли відповідного підтвердження.

Окремо необхідно відмітити спеціальне дослідження М. Араджіоні щодо процесів рееміграції вірмен до Криму після 1778 р., у якому дослідницею було здійснено перші спроби наукового вивчення проблеми репатріації вірмен, розглянуто її етапи та чисельність учасників, а також введено в науковий обіг цінні документи про вірменську колонію Старий Крим [192, с. 79–93].

Починаючи 2008 р., відбувалося зростання інтересу з боку дослідників до вірменознавчих студій. Цьому певною мірою сприяли організовані Спільною вірмен України щорічні наукові конференції, за підсумками яких упродовж 2009–2016 рр. було видано дев'ять збірників наукових праць.

Проблематику вірменської церкви розглянуто в статтях І. В. Кондратьєвої [265; 266], Л. В. Арутюнян [195; 196; 197], М. Ю. Арсенян [194] та А. В. Красножона [272; 274]. Певною оригінальністю відрізняється одна зі статей

А. В. Красножона, у якій аргументовано, що на фундаменті зруйнованої вірменської церкви після приходу міста до росіян з'явилася російська православна церква [273, с. 100].

У цей період відбувалося формування дуже перспективного напрямку вірменознавчих студій – вивчення вірменських громад регіону. Зокрема, це статті В. Захарова з історії вірмен Карасубазара [247], О. К. Склярюка – Євпаторії [311], О. Д. Тіміргазіна – Судака [316; 317], а також роботи В. В. Македона, присвячені діяльності вірменської та грузинської громад Одеси [284].

Окреме місце належить студіям з історії вірмен-католиків. У 2010 р. з'явилося більше шести спеціальних статей, присвячених цій етноконфесійній групі вірмен. Це роботи А. В. Арутюнян, О. Д. Тіміргазіна і Н. В. Таманяна [315].

Вагомий внесок у розробку зазначеного питання здійснено В. Г. Туром, який уперше звернув увагу на випадки переходу вірмен до вірмено-католицького сповідання [326; 327]. У цілому праця стала новаторською, але низка позицій щодо чисельності, періоду остаточного повернення колонії до Криму, відкриття Вірмено-католицького суду (ратуші) містить суперечливості, оскільки представлена без відповідного попереднього вивчення всіх аспектів. Окремо варто відмітити статті К. І. Ревіна [307] і Т. В. Хутько [331], присвячені проблемі самоврядування уніатів і компетенції судової установи.

Питання вірменських політичних партій також стали предметом наукових пошуків вітчизняних учених. Особливий внесок у розробку цього питання належить В. І. Корольову, який приділив увагу вірменським політичним партіям Криму у своїх узагальнюючих роботах [268; 269; 270], а також в окремих статтях [271]. Низку питань історії та культури вірмен Північного Причорномор'я періоду, що досліджується, також окреслено в статтях Є. В. Бараш'яна, [201], Т. Саргсян [307], С. Є. Березіна [209; 210] та Я. В. Шевчук-Белої [334].

Упродовж 2008–2017 рр. дисертантом було опубліковано два історичні нариси, присвячені історії вірменської церкви в Одесі та проблемі вірменських біженців [229; 230; 236; 237; 238; 239], а також низку робіт із проблем

єпархіального устрою вірменської церкви, національної освіти, діяльності благодійних товариств, дипломатичних представництв Республіки Вірменія, питанням вірменських біженців у 1915–1920 рр., виведення вірмен із Кримського ханства в 1778 р. [227; 228; 231; 233; 235; 238; 241; 244].

Отже, у сучасній вітчизняній історіографії, починаючи з 2000-х рр., спостерігається поступове формування вірменознавчих студій з історії вірмен Північного Причорномор'я та відповідні напрями дослідження, що, у свою чергу, створюють певне підґрунтя з вивчення окресленої теми.

У російській сучасній історіографії історія вірмен регіону не знайшла відповідного наукового інтересу з боку дослідників, за винятком проблематики Нахічеванської колонії та деяких питань Вірменської церкви. Серед робіт 1990-х рр. особливе значення має монографія В. С. Дякіна, присвячена національному питанню у внутрішній політиці Російської імперії [247]. Дослідник ввів у науковий обіг чисельні документи, що відображають національну політику «самодержавства» по відношенню до національних і релігійних меншин імперії, у тому числі Вірменської церкви, шкіл та політичних партій [247, с. 692–801]. Автор досить аргументовано відстоював точку зору, відповідно до якої головною метою імперського уряду в національному питанні була русифікація приєднаних до імперії народів, знищення самобутності та релігійної ідентичності.

Продовженням студій, присвячених конфесійному питанню в Російській імперії в контексті Вірменської церкви, було дослідження В. Г. Вартапяна. Він досить чітко вказав на зацікавленість Росії в послабленні Персії та Оттоманської імперії, необхідність колонізації нових земель на Півдні імперії через утворення вірменських колоній [214, с. 1].

У контексті осмисленні конфесійних відносин Вірменської церкви та Російської держави має вагоме значення робота П. Верста [218, с. 99–138]. Історик досить аргументовано показав імперську політику формування «зручного католикоса», тиск на Вірменську церкву через утвердження Положення 1836 р. та відповідну протидію вірменських католикосів імперській політиці.

У 2008 р. світ побачила спільна монографія В. Г. Вартанова і С. С. Кзарова, присвячена історії Вірменської церкви на Дону [216]. У роботі вперше узагальнено знайшли висвітлення питання передумов формування місцевого духовного правління, чисельності парафій, проблеми духовної освіти та конфіскації церковного майна.

Серед праць інших дослідників варто виокремити роботи І. А. Амбарцумова, присвячені Вірменській церкві в контексті її взаємовідносин з урядом [174; 175; 176; 177] та Вірмено-католицькій. Низка тез щодо вірмен-католиків не витримала критики, оскільки дослідник визначав їх як вірменську специфічну групу [176, с. 85], хоча насправді це вірменське етноконфесійне угруповання – франгі.

На відміну від церковних і конфесійних питань, які завдяки критичному осмисленню попереднього історіографічного періоду виокремилися в самостійний напрям, проблематика виселення християн із Криму та Бессарабії залишилась поза увагою істориків. Зі значного масиву наукової літератури можна виділити лише дві статті, що побачили світ у 2014 і 2016 рр.

Р. Т. Дейніков у своїй статті вказував на низку об'єктивних фактів небажання більшості християн бути виселеними [243]. Проте висновки вченого виглядають дуже суперечливими. Так, стверджуючи, що російською стороною штучно було створено умови, які не залишали більшості християн вибору, внаслідок чого вони вимушені були переселитися, він кваліфікував процес як «вимушену еміграцію» [243, с. 165]. Однак намагання відходу від домінуючої концепції варті певної уваги.

Другу статтю було надруковано С. С. Казаровим. Історик, аналізуючи зміст караїмського рукопису Раббі Азарії, вказував, що, незважаючи на деяку суб'єктивність, він є важливим джерелом формування об'єктивної та повної картини переселення вірмен із Криму [258, с. 32]. Одночасно автор наголошував, що, відповідно до змісту документа, переселення підтримувала лише верхівка вірменського населення, а ті, хто відмовлявся, були прямо залякані

О. В. Суворовим можливістю турецького наступу та відмовою в захисті з боку російських військ.

Вагомий внесок у вивчення історії та діяльності партії «Дашнакцутюн» на Дону було здійснено С. А. Манукяном, який першим звернувся до комплексного дослідження цього питання. У роботі науковець, використовуючи значний масив архівних документів, простежив етапи формування партійного осередку в Новій Нахичевані, його склад, основні напрями діяльності та методи роботи [285].

Серед праць, виданих після 2010 р., варта уваги низка статей, що є деякою мірою новаторськими й безпосередньо мають відношення до нашого дисертаційного дослідження. Це публікації Н. А. Казарової [259], С. С. Мірзоян [296], А. А. Сурмаляна [314] та В. Г. Вартаняна [215].

Отже, у російській історіографії проблематика вірмен Північного Причорномор'я не знайшла відповідного інтересу з боку науковців, а питання виселення їх залишаються без критичного осмислення. В самостійні студії виокремились лише церковно-конфесійні питання та деякі проблеми з історії Нової Нахичевані.

У сучасній вірменській історіографії одна з перших робіт побачила світ у 1993 р. Це колективна монографія визнаних дослідників – Ж. А. Ананяна й В. А. Хачатуряна – «Вірменські общини Росії» [189]. Істориками було здійснено першу сміливу спробу узагальненого висвітлення історії вірмен Росії. Однак, на наш погляд, головним здобутком науковців стала спроба диференційного підходу до типологізації та класифікації вірменських осередків Російської імперії. Відповідно до виробленої концепції авторів, на відміну від общин, колонії передбачали наявність власного інституту самоврядування місцевого населення, тоді як община цілком підпорядковувалась юрисдикції держави проживання. Однак ми змушені констатувати, що в сучасній історіографії цей підхід не знайшов утвердження.

Серед робіт сучасних учених треба виокремити низку праць В. Г. Туняна, присвячених російсько-вірменським взаємозв'язкам у XVIII – першій третині

XIX ст. [323], становищу Вірменської церкви в Російській імперії протягом 1836–1875 рр. [324], колу проблем між Ечміадзіном та російським урядом у 1837–1903 рр. [325], а також католикосу Нерсесу V [322]. Учений фактично став засновником окремого напрямку досліджень з історії відносин між Вірменською церквою та російським урядом.

Варта уваги також робота Г. А. Петросян, присвячена вірмено-українським дипломатичним відносинам [350]. Незважаючи на те, що певну частину опублікованих документів було надруковано ще в 1932 р. [129], а також на відсутність історіографічного й джерелознавчого аналізу низки матеріалів [243, с. 99; 234, с. 100], робота є важливою.

2011 р. в Єревані за темою дисертаційного дослідження було опубліковано монографію О. А. Алексаняна «Вірменські общини радянських республік у 1917–1941 рр.» [336]. Пояснення типологізації вірменських осередків як общин (громад) відсутнє, що відповідає концептуальним підходам попереднього історіографічного періоду, у якому до більшовицького перевороту 1917 р. всі осередки вважались колоніями. Такий підхід не витримує критики. Досить суперечливими, незрозумілими виглядають часові й територіальні рамки дослідження: останні не вписуються в кордони держав, що розглядаються, а хронологічною межею обрано початок війни СРСР з Німеччиною.

У першому розділі «Вірменські общини Росії в 1917–1920 рр.» автором розглянуто в ролі російських вірменські громади Одеси, Сімферополя та Нової Нахичевані, однак відсутні дані про центри в Мелітополі, Миколаєві, Києві та інших містах, а також не зрозуміло, чому немає згадок про осередки Тбілісі чи Баку.

У цілому автор й у наступних своїх статтях і роботах припустився подібних неточностей та помилок [243, с. 99–101; 172]. Отже, ми бачимо, що серед сучасних вірменських дослідників не спостерігається жвавого наукового інтересу до вивчення, переосмислення нових наукових пошуків з історії вірмен Північного

Причорномор'я, про що свідчить відповідний рівень наукових праць та їх кількість.

Наступна робота, присвячена історії вірмен Північного Причорномор'я, вийшла друком 2014 р. Це монографія С. Шакаряна «Вірменська єпархія Нової Нахичевані та Бессарабії» [348]. Необхідно відмітити, що тематика дуже актуальна й оригінальна з токи зору відсутності в історіографії комплексного та всебічного дослідження історії єпархії. Водночас у вступі автором наголошено, що територіальні межі дослідження обмежено Бессарабією та Молдавією, а хронологічні – 1812–1920 рр. [348, с. 14].

У 2015 р. дослідниками В. Б. Бархударян та О. С. Алексаняном було видано спільну монографію «Історія вірменських колоній Росії (Північний Кавказ, Нова Нахичевань, Астрахань, Санкт-Петербург, Москва)» [341]. У праці відсутні дослідження або фрагментарні відомості про вірменські колонії та громади Бессарабії, Молдови й України, які входили до складу Російської імперії, за винятком Одеси [243, с. 101]. У цілому концептуальні підходи дослідників, як і, власне, зміст роботи, насправді є узагальненням попередніх праць учених, тільки із розширенням хронологічних меж до 2000-х рр.

Отже, питання виселення вірмен із Криму й Бессарабії, розвитку їхньої національної освіти, правового становища церкви, диференційної типологізації вірменських осередків, проблема біженців, політичних партій, дипломатичних установ не знайшли належного висвітлення в історіографії, як і узагальнення. Ця обставина й зумовила звернення дисертанта до вказаної тематики.

1.2. Джерельна база дослідження

Для вирішення поставлених у дисертації завдань використано значний масив джерел. Відповідно до класифікації, що утвердилася в історичній науці, залучені в роботу архівні й опубліковані документи розподіляються на такі групи: 1) офіційні актові документи; 2) офіційне діловодство; 3) статистичні матеріали; 4) документи особового походження; 5) періодична преса.

Оснoву дисертаційного дослідження складають неопубліковані архівні джерела, зокрема матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (ЦДІАУ в м. Київ), Державного архіву Одеської області (Держархів Одеської обл.), Державного архіву Автономної Республіки Крим (Держархів Автономної Республіки Крим), Державного архіву Миколаївської області (Держархів Миколаївської обл.), Державного архіву Херсонської області (Держархів Херсонської обл.), Комунальної установи «Ізмаїльський архів» (КУ Ізмаїльський архів), а також низка фондів Національного архіву Республіки Вірменія, Національного архіву Республіки Молдова та Державної казенної установи Ростовської області «Державний архів Ростовської області».

Використані в дисертаційному дослідженні архівні джерела – це переважно документи офіційного діловодства, актові документи, статистичні матеріали, архівно-кримінальні справи, які охоплюють весь хронологічний період дослідження. Документи, що складають джерельну базу дослідження, дають можливість розкрити різноманітні аспекти правого становища вірменського населення, формування, розвитку та занепаду його осередків, церков, закладів національної освіти, благодійних товариств, політичних партій, а також дипломатичних установ, становища біженців та військовополонених.

Перша група джерел – офіційні актові документи (Жалувані грамоти, імператорські маніфести, укази, рішення Правлячого сенату, положення тощо), що складають матеріали I, II та III зібрань Повного зібрання законів Російської імперії. Центральне місце в роботі посідає аналіз, узагальнення й систематизація законодавства Російської імперії щодо вірменського населення та його церков. Важливі відомості щодо правого становища вірменського населення Північного Причорномор'я періоду 1779–1804 рр. містять положення Жалуваних грамот вірмен Нової Нахичевані, Катеринослава I (Новомосковська), Григоріополя та Старого Криму [96, с. 878–881; 99, с. 835–838]. Норми відповідних актових документів дають можливість проаналізувати правовий устрій вірменських колоній, спосіб організації самоврядування та здійснення судочинства, сутність

дарованих привілеїв і прав, а також деякі аспекти державної політики щодо вірмен.

Важливе місце в документальному масиві роботи займають законодавчі акти, що регулювали устрій та правове становище вірменських церков у період 1799–1836 рр. [99, с. 835–838], зокрема Положення 1836 р. [108, с. 194–209], що являло собою своєрідній правовий кодекс Вірменської Апостольської церкви в Російській імперії.

Особливе значення мають законодавчі акти, оприлюднені впродовж 1836–1905 рр. щодо правових повноважень вірмен та їхніх колоній із судових питань [113, с. 2–3; 117, с. 84–85], проблем оподаткування, виконання повинностей [180, с. 533; 109, с. 748–750], ліквідації колоній [120, с. 343–346; 121, с. 938]. Окреме місце посідають актові документи про звільнення від повинностей, різноманітних правових обмежень [114, с. 751–752; 119, с. 180], у тому числі майнових прав церкви, секуляризації майна [123, с. 778–779], а також парафіяльних училищ. Ці документи дозволили всебічно простежити зародження та формування законодавчої бази Російської імперії в частині регулювання прав і становища вірмен, що, у свою чергу, відобразило їхнє місце в правовій системі Російської імперії.

Друга група джерел – документи офіційного діловодства генерал-губернаторства, губернських правлінь, градоначальства та центральних органів влади Російської імперії, а також дипломатичні листування, архівно-кримінальні справи тощо (листування, рапорти, клопотання, звернення, накази, інструкції, правові акти, доноси, звіти і т. д.), які містять цінні матеріали, що відображають взаємовідносин вірменської спільноти з місцевими та центральними органами влади, а також характеризують суспільно-політичні настрої вірмен імперії.

У дослідженні використано значний масив документів офіційного діловодства архівосховищ Півдня України, які раніше не було опубліковано. Проаналізовано багато архівних матеріалів, узагальнено їх і систематизовано в

хронологічному порядку – відповідно до часу появи, походження та характеру документів.

Суттєву роль у проведенні дослідження відіграли архівні матеріали, що відображають не лише регіональні аспекти й особливості формування, розвитку вірменських осередків і церков, а й важливі відомості центральних органів влади. Документи офіційного діловодства періоду 1790–1830 рр. містять дані про устрій вірменських колоній, етапи заселення, міграційні процеси, правове становище, розпорядження й накази губернських правлінь щодо вірмен.

Особливу цінність становлять документи, що відображають масові втечі вірмен із новоутворених колоній за кордон. Це, зокрема, документи ДААРК, фонду 535, опису 1 (Особистий фонд Попових, 1742–1822 рр.), який містить листування з губернським правлінням щодо втеч бессарабських вірмен у 1792 р. [19]; ДАОО, фонду 17, опису 3 (Одеський міський магістрат, 1788–1866 рр.) про втечі вірмен із Григоріополя в 1799 р. за кордон [68]. Дані щодо втеч вірмен із Нової Нахічевані до Криму знаходяться у фонді 1, в описах 194, 219, 220, 221 (Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, 1796–1874 рр.) [40; 55; 56; 57; 58]. Усі ці матеріали дозволяють простежити причини та характер міграційних рухів вірменського населення. У тому ж фонді 1 ДАОО, в описі 196 зберігаються документи про хід репатріації вірмен-католиків до Криму, облаштування їх у Карасубазарі, а також відомості щодо Римо-католицького суду [44].

Особливе значення мають й офіційні документи діловодства губернської влади з вірменськими колоніями, їхнім духівництвом та уповноваженими вірменських товариств, що відображають значний комплекс питань щодо поселення, відмежування земель, устрою колоній та відносин із місцевими владними органами. Зокрема, це документи ДААРК, фонду 67 (Старокримська міська ратуша, 1799–1866 рр.), у яких зазначено відомості про заселення вірменами м. Старий Крим, діяльність міської ратуші, поселення болгарських колоністів та конфлікти, що виникали з ними. Також у цих фондах зосереджено

матеріали щодо виборів до ратуші, міської думи, виборчі листи та іншу документацію вірменського органу самоврядування [12; 13; 14; 17]. Цінні відомості про формування вірмено-католицької колонії, їхнього органу самоврядування містяться в документах ДААРК, у фонді 179 (Карасубазарський міський Римсько-католицький суд, 1782–1871 рр.) [18; 19].

Важливі дані, що дають змогу простежити формування та актуальні на той час проблеми вірменської колонії Григоріополь, містять матеріали ДАХО. Зокрема це фонд 14, опис 1 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції, 1769–1922 рр.). Серед справ фонду є й документи про звільнення вірмен Григоріополя від військового постю, про особливий статус міста (1799 р.) та рапорти, накази щодо відведення землі в місті, земельну суперечку між вірменським духовним правлінням і григоріопольським городничим [79]. У справах фонду зберігаються також документи й накази Херсонського військового губернатора про заселення Григоріополя колонією менонітів [79].

Значний масив матеріалів офіційного діловодства періоду 1802–1830 рр. використано в роботі. Це документи ДАОО, зокрема фонду 1, які відображають відносини вірменських колоній, їхніх церков, уповноважених вірменських товариств регіону з місцевою та центральною владою. Матеріали описів 194, 196, 220, 219, 220 містять відомості про привілеї, звільнення від виконання повинностей і рекруту, намагання губернської влади запровадити гільдійську реформу, а також невдоволення вірмен рішеннями місцевих владних органів [40; 46; 47; 48]. Особливо цінними є дані про встановлення негласного нагляду в 1828–1830 рр. за головою Бессарабської єпархії архієпископом Нерсесом [52; 53] та про агентурну діяльність вірмен Бессарабії на користь Оттоманської імперії [51].

Значний масив документів, що відображає становище вірменських колоній, громад та загальні настрої вірменської спільноти Російської імперії впродовж 1836–1870 рр., зосереджено у фондах ДАОО. Це, у першу чергу, комплекс справ, пов'язаних із невдоволенням вірмен з причини зрівняння їх у виплатах і податках

з 1 січня 1836 р. з іншими жителями імперії [34; 35; 36]. До дослідження залучено матеріали 17 опису того ж фонду ДАОО [29; 30], що відображають зміни адміністративно-виконавчих і судових повноважень вірменських колоній упродовж 1858–1870 рр., намагання об'єднати місто Ростов із Новою Нахичеванню (1869 р.) та відповідну реакцію вірменської спільноти. Різноманітні справи описів 195 і 196 відображають невдоволення вірмен Григоріополя та конфлікти, що виникли з городничим упродовж 1857–1858 років.

Окремий блок матеріалів складають офіційні документи вірменських церков, колоній та громад протягом 1823–1905 рр. із конфесійних, освітянських та майнових питань. Матеріали з окресленої проблематики зберігаються в ДАОО, у фонді 1, зокрема в описах 196, 200 та 214, у яких містяться справи щодо утворення в 1830 р. нової Нахичеванської і Бессарабської вірменської єпархії, переміщення центру єпархії (консисторії) у 1858 р. з Кишинєва до Феодосії, а також щодо інших конфесійних питань [50; 54].

До дисертації включено справи описів 191 (про будівництво вірмено-католицької каплиці), 192 (про спорудження вірменської церкви в м. Карасубазар 1848–1849 рр. та чотирьох – у Таганрозькому градоначальстві протягом 1846–1848 рр.), 196 (дозволу на будівництво в Одесі, 1839–1844 рр.) та Національного архіву Республіки Молдова щодо спорудження дзвіниці акерманської Вірменської церкви в 1827–1828 рр. [83; 84; 85].

Проаналізовані матеріали дають змогу виявити сутність бюрократичної системи отримання дозволів на спорудження й реконструкцію храмів, а також погоджувальної системи, у якій певну роль було відведено російському православному духівництву. У роботі використано також справи опису 140 фонду 1 ДАОО, які висвітлюють процедуру призначення начальників вірменської єпархії [32; 33].

Матеріали, що відображають освітянське питання, зосереджені в документах фондів ДААРК (фонд 27, Таврійське губернське правління) про час і кількість вірменських парафіяльних шкіл та ДАОО (фонд 42, Канцелярія

попечителя Одеського навчального округу) [9; 69; 70]. У фонді 42 зберігаються матеріали про секуляризацію майна Вірменської церкви в 1903 р. [71]. У дослідженні використано документи Національного архіву Республіки Вірменія, які відображають відомості про майно Вірменської єпархії станом на 1884 р. [82].

Основний масив документів, що стосуються періоду 1897–1917 рр., складають архівно-карні справи, доноси, рапорти, листування жандармських і охоронних відділень щодо діяльності вірменських політичних партій. Це насамперед документи фондів ЦДІАУ в м. Київ: фонд 268 (Південне районне охоронне відділення, м. Одеса), фонд 335 (Канцелярія Одеського тимчасового генерал-губернатора, м. Одеса) та фонд 385 (Жандармське управління, м. Одеса).

Залучені справи опису 2с фонду 268 відображають активність вірменських партій «Дашнакцутюн» та «Гнчак», коло осіб, які обвинувачувалися в причетності до революційної діяльності, розповсюдженні вірменської революційної преси, циркулярні донесення щодо ліквідації партійних осередків в Одесі й Новій Нахичевані [1; 2; 3]. В описі 1 фонду 385 містяться матеріали щодо розповсюдження революційних прокламацій, циркулярні донесення щодо діяльності партій, а також інші оперативні дані, які дають можливість дослідити активність і роль вірменських політичних партій [5].

У роботі використано матеріали Державного архіву Ростовської області, зокрема фонду 829, опису 2 (Донське обласне жандармське управління), де містяться документи щодо ліквідації в 1908 р. партії «Дашнакцутюн» в Області Війська Донського [86]. Матеріали цих фондів зберігають звіти про партійні осередки, їхні статuti, доповіді жандармських, поліцейських та охоронних відділень, оперативні запити та листування із силовими відомствами Ростова-на-Дону, Тифліса, Єревана, Сімферополя та інших міст, що дають змогу проаналізувати діяльність партій у регіоні.

Низка карних справ та справ про встановлення гласного надзору за особами, обвинуваченими та причетними до діяльності партії «Дашнакцутюн», зберігається в ДАОО. Вони хронологічно охоплюють період 1897–1903 рр. Це, зокрема,

справи фонду 2, опису 2 (Канцелярія Одеського градоначальника) та фонду 314, опису 1 (Канцелярія Одеського поліцмейстера) [72; 73; 74].

Особливу цінність для дослідження статусу вірменських осередків періоду 1918–1920 рр. становлять матеріали, що зберігаються в ДАОО. Це насамперед документи фонду Р-65 (Управління особливого вповноваженого з евакуації полонених та біженців Одеського району при головнокомандувачі (денікінськими) усіма озброєними силами Півдня Росії).

Матеріали цих фондів містять анкети вірменських біженців, військовополонених, евакуаційні документи Вірменського біженського комітету м. Одеса, а також листування Генерального консульства Республіки Вірменія в м. Одеса [75; 76; 77]. Низку документів, анкет-заяв та довідок вірменських біженців, підданих Оттоманської імперії, а також дозволів на проживання в м. Миколаїв зосереджено у фондах ДАМО. Це, зокрема, фонди Р-161 (Миколаївський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) та Р-916 (Миколаївський губернський відділ управління губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) [26; 27; 28].

Залучення матеріалів з архівів Російської Федерації певним чином могло б розширити джерельну базу дисертаційної роботи. Однак ми не вважаємо це недоліком дослідження, оскільки великий масив документів, які зберігаються в архівосховищах Півдня України, безпосередньо відображає окреслену тему дисертації.

Цінні відомості містяться в опублікованих документах. Із підготовлених у дорадянський період матеріалів у дослідженні використано другий том зібраних М. Дубровиним документів «Приєднання Криму до Росії» [90], опубліковані М. Н. Музаркевичем «Листування Катеринославського губернатора В. В. Коховського (1792–1794 рр.)» [93], зібрані документи М. Орлова щодо штурму Ізмаїла в 1790 р. [94] та підготовлені А. Богумілом матеріали «До історії Григоріополя» [87].

Особливу важливість становлять опубліковані в радянський період у виданні «Радянський архів» документи про дипломатичні представництва Республіки Вірменія в Україні [129].

Третю групу джерел складають статистичні матеріали, які здебільшого представлені в описах 194, 214, 248 фонду 1 ДАОО, у фонді 67 ДААРК та фонді 1 КУ «Ізмаїльський архів» [40; 58; 59; 60; 61; 17; 80; 81]. Їхні статистичні дані містять важливі документи, що висвітлюють демографічні показники вірменських колоній і громад. У роботі демографічні питання відображено лише в межах окресленої проблематики, пов'язаної зі встановленням чисельності виведених у межі Російської імперії вірмен, чисельністю втікачів, репатріантів та вірменських осередків у цілому протягом першого 30-річчя проживання в державі. У зв'язку з цим до дослідження не залучено статистичні дані вірменського населення, що містяться в офіційних звітах генерал-губернаторів, губернаторів, градоначальників (ДААРК, ДАОО, ДАХО), а також парафіяльних та єпархіальних звітів Вірменської церкви щодо чисельності парафіян.

Четверта група джерел – документи особового походження, які хоча й, беззаперечно, містять відповідний відбиток світоглядів авторів і певний суб'єктивізм, однак відображають водночас важливі для дисертаційного дослідження дані. Насамперед, це мандрівні записки й описи Криму, Новоросійського краю та Бессарабії П. Свиньїна, П. Куницького, П. Сумарокова та П. С. Палласа [127; 92; 133; 95]. Авторами наводяться цінні матеріали та свідчення щодо чисельності вірмен, існування їхніх храмів, а також ключових занять після виведення в Росію.

Особливе місце серед цих документів займає праця Рабі Азарії «Події, що сталися в Криму під час царювання Шигін-Гірей хана» [126]. Джерело, незважаючи на суб'єктивний характер, обумовлений його походженням, відображає ставлення й настрої християн щодо можливого «переселення» з Криму.

Багатий фактичний матеріал містить праця вірмено-католицького архімандрита М. Бжшкянца «Подорож у Польщу та інші країни, що заселені вірменами, вихідцями з міста Ані» [136]. Автором протягом 1810–1821 рр. було здійснено низку подорожей південними губерніями Російської імперії. Він виконав детальний опис усіх вірменських осередків із наведенням чисельності їхнього населення, кількості церков, навчальних закладів, а також історії формування відповідних осередків.

Важливим джерелом з історії, устрою церкви, автономного управління вірмен стали опубліковані Г. Айвазовським церковні канони – Канонагір, які в 1781 р., згідно з наказом архієпископа Аргутинського, було складено для Духовного суду Нової Нахичевані, однак впроваджено для всіх парафій і єпархій Північного Причорномор'я [137; 138; 139; 140; 141; 142].

У дослідженні використано записки генерала Л. Н. Енгельгардта, у яких відображено військові кампанії періоду, що досліджується, та висвітлено важливі аспекти, що дають можливість більш детально вивчати події тих років, пов'язані з вірменами [134]. У роботі також знайшли відображення матеріали опублікованого збірника документів «О. В. Суворов. Листи», підготовленого В. С. Лопатіним [132].

Особливо важливою для оцінки державної політики щодо вірмен у Російській імперії в другій третині XIX – на початку XX ст. є складена записка з управління Кавказьким краєм графа І. І. Воронцова-Дашкова [89]. Керівник регіону дуже чітко окреслив коло питань, пов'язаних із політикою русифікації вірмен, унаслідок якої серед них стали популярні революційні ідеї та активізувалась участь у революційній діяльності.

Для реалізації поставлених у роботі завдань вагоме значення мала п'ята група джерел – періодична преса. Друковані органи відігравали важливу інформаційну функцію, особливо в період революційних подій та громадянської війни. У газетах періоду 1917–1920 рр. міститься значний фактичний матеріал, опубліковано офіційні рішення, постанови, накази, повідомлення центральних і

місцевих органів влади, тимчасових *de facto* урядів, посольств і консульств, а також оприлюднено інформацію біженських комітетів і різних товариств та громадських організацій.

Однак треба зауважити, що преса не завжди наводила об'єктивні й достовірні відомості, оскільки необхідно враховувати фактор подачі та інтерпретації матеріалу відповідно до офіційної позиції видання, редакції чи світогляду автора у вигідному для себе варіанті. Водночас проведений аналіз цього важливого джерела дає змогу залучити до дисертації важливі матеріали, особливо ті, що стосуються періоду 1918–1920 рр.

Нами опрацьовано близько 250 періодичних видань 1905–1920 рр. російськомовної та вірменомовної преси місцевого й регіонального рівнів. У загальнодержавних виданнях трапляються лише поодинокі матеріали з окресленої проблематики, тому ці видання не використано в роботі. Спираючись на багатий арсенал перси, здійснено детальний аналіз подій 1918–1920 рр. із відповідним урахуванням політичної ситуації

До дисертаційного дослідження залучено вірменомовні газети, які друкувались у Новій Нахичевані: «Նոր կյանք» («Нор Кянк», пер. «Нове життя») – у 1906–1907 рр. і «Մեր Ձայնը» («Мер Дзайн», пер. «Наш голос») – у 1907–1909 рр. [167; 166]. Формально газети видавалась як літературні, суспільні та політичні, однак насправді це були замасковані друковані органи партії «Дашнакцутюн».

Важливий фактичний матеріал відображено на шпальтах офіційного друкованого органу вірменської громади Нової Нахичевані й Ростова-на-Дону, у щотижневий газеті «Հայ հաւիտյան» («Гай Гамайнк», пер. «Вірменська громада»), яка виходила в 1918–1919 рр. [153]. Багатий фактичний матеріал щодо діяльності вірменських комітетів та чисельності вірменських біженців було опубліковано у виданні «Армяне и война», що виходило в Одесі впродовж 1916–1917 рр. [144].

Незважаючи на певний суб'єктивізм матеріалів та технічні проблеми, цей орган є важливим джерелом [226, с. 189].

Значний фактичний матеріал зосереджено на шпальтах одеської преси 1915–1920 рр., де відображено біженські питання, діяльність вірменських громад, інформацію й повідомлення місцевих органів влади щодо вірмен та пояснення й оголошення консульських установ Республіки Вірменія. Серед загальноміської періодичної преси – «Югобеженец» (Одеса, 1915–1916 рр.), «Одесские новости» (Одеса, 1916–1919 рр.), «Маленький одесский листок» (Одеса, 1915–1917 рр.), «Южная мысль» (Одеса, 1915–1916 рр.), «Одесский листок» (Одеса, 1915–1917 рр.).

Багатий джерельний матеріал міститься на сторінках офіційних друкованих органів одеської громади, вірменомовної газети «Հրաշիր» («Хосанк», пер. «Течія»), що видавалась у 1918–1920 рр. та російськомовної газети «Вестник Армении» (1919–1920 рр.), у яких відображено діяльність громади, Генерального консульства Республіки Вірменія, біженських комітетів, а також вірменських політичних партій. Використання в процесі дослідження преси дозволило залучити до дисертації значний масив фактичного матеріалу, який практично не міститься або не зберігся в інших групах джерел. Адже для вивчення окресленого в роботі кола питань 1915–1920 рр. джерельна база має виняткове значення.

Отже, під час дослідження вірменських осередків Північного Причорномор'я в 1778–1920 рр. використано п'ять груп різноманітних за походженням джерел. Представлений у роботі значний масив матеріалів відображає генезу вірменських колоній і громад, міграційні й рееміграцій хвилі в регіоні, чисельність вірменського населення, формування й еволюцію законодавчої бази, правове становище вірменського населення, його церков, колоній, освітянських закладів, різні аспекти суспільно-політичної історії та життя, репресивно-каральної системи, становища біженців упродовж 1915–1920 рр. та діяльності вірменських дипломатичних установ. Усе це дозволяє здійснити дослідження особливостей формування, розвитку й занепаду

вірменських осередків Північного Причорномор'я в 1778–1920 рр. Залучені й опрацьовані джерела дозволяють вирішити основні завдання дисертації.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Методологічна база дисертаційного дослідження ґрунтується на комплексі сучасних підходів, принципів і методів історичного, а також правового пізнання. Сукупне їх поєднання спрямоване на всебічне й об'єктивне, висвітлення явищ, подій і фактів, дозволяє відтворити історію формування й розвитку вірменських осередків Північного Причорномор'я в 1778–1920 рр.

Для досягнення поставлених завдань використано аналітичний, порівняльний, системний та структурний методологічні підходи. Серед загальнонаукових методів застосовувалися аналіз, синтез, узагальнення та системний підхід, а також міждисциплінарні методи, що зумовило характер спеціально-історичної та історіографічної складової методологічної бази дисертації.

У дослідженні базовими виступали принципи історизму, об'єктивності, системності та відповідності. Важливе місце в роботі посідає принцип об'єктивності, який забезпечив проведення всебічного неупередженого аналізу та оцінки історіографічної бази дослідження. Цей принцип передбачає об'єктивний розгляд історичних явищ, фактів та подій у сукупності, дозволяє дати неупереджену оцінку значному обсягу залучених до дослідження різноманітних за походженням джерел.

Принцип історизму забезпечує аналіз формування, становлення, розвитку кожного досліджуваного історичного факту, а також розгляд явища в процесі його розвитку з урахуванням історичного досвіду. Цей принцип дозволяє виявити певні закономірності еволюції державної політики щодо вірменських осередків та дослідити основні етапи розвитку в загальноісторичному контексті.

Важливе значення має принцип системності, який забезпечив подання матеріалу в завершеній формі, дозволив з'ясувати умови історичних подій,

процесів та явищ, установити причинно-наслідкові зв'язки. Це стало можливим завдяки залученню до дисертаційної роботи широкого масиву архівних матеріалів, опублікованих документів, статичних матеріалів, періодичних видань, документів особового походження, а також історіографічному аналізу.

У роботі використано філософські, загальнонаукові й спеціально-наукові методи дослідження. Філософські методи наукового пізнання – це аналіз, синтез, класифікація, узагальнення. За допомогою методу класифікації нами встановлено, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на території Північного Причорномор'я було утворено та відроджено 14 вірменських осередків: чотири колонії (Нова Нахичевань із довколишніми селами, Григоріополь, Старий Крим, Карасубазар) та 11 громад (Акерман, Ізмаїл, Одеса, Євпаторія, Карасубазар, Сімферополь, Феодосія, Керч, Бахчисарай, Армянський Базар та Ногайськ).

Із категорії загальнонаукових методів пізнання визначальну роль у дослідженні відіграли історичний, логічний і статистичний. Завдяки історичному й логічному методам, які між собою взаємопов'язані, було виявлено причинно-наслідкові зв'язки між явищами й подіями суспільно-політичного характеру, визначено характер державної політики щодо вірмен, а також порядок утворення осередків вірменських політичних партій, основні напрями їхньої діяльності в окресленому в дослідженні регіоні.

Одним із важливих методів, використаних у роботі, є статистичний. Його залучено для встановлення загальної чисельності виведених із Криму вірмен, вірмен-католиків, вірмен, які загинули в Азовській губернії, чисельності втікачів, реемігрантів і репатріантів, а також вірменських біженців і військовополонених у 1915–1920 рр.

Іншою категорією науково-дослідницьких методів, використаних під час написання роботи, є спеціально-наукові методи. Зокрема, це історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-хронологічний, синхронний, проблемно-хронологічний та методи періодизації, систематизації й узагальнення.

Історико-генетичний метод забезпечив встановлення основних причинно-наслідкових зв'язків подій протягом всієї роботи. Його застосування дозволяє розкрити послідовність подій і явищ, що забезпечує відтворення справжньої історії вірмен Північного Причорномор'я.

Застосування історико-порівняльного методу надало можливість визначити подібне й відмінне в досліджуваних подіях. Його використано для порівняння генези вірменських осередків – колоній і громад, напрямів їхнього розвитку, а також діяльності різних вірменських політичних партій.

Застосування історико-типологічного методу дозволило поділити об'єкти та явища на відповідні типи, в основі яких – спільні ознаки. Його використано під час аналізу джерельної бази, яку поділено на такі групи: 1) офіційні актові документи; 2) офіційне діловодство; 3) статистичні матеріали; 4) документи особового походження; 5) періодична преса.

Історико-хронологічний метод застосовано для вивчення досліджуваного процесу, його аналізу в хронологічній послідовності, виявлення закономірностей, регіональних особливостей формування, становлення, розвитку вірменських осередків, вірменських церков, освітянських закладів та центрів вірменських політичних партій Північного Причорномор'я.

Проблемно-хронологічний метод використано для дослідження подій та явищ у хронологічній послідовності й тісному взаємозв'язку. Завдяки цьому під час структурного оформлення дисертації її розділи отримали чітку хронологічну послідовність.

Синхронний метод дозволив показати події та явища, що відбувалися одночасно у різних місцях. Завдяки його використанню було паралельно досліджено та вивчено діяльність вірменських осередків і політичних партій у різних губерніях Північного Причорномор'я.

Застосування методу періодизації дозволило систематизувати історичний процес за хронологічними періодами, які відрізняються відповідними особливостями. Наприклад, встановлено, що у своєму розвитку й діяльності

вірменські політичні партії досліджуваного регіону пройшли такі етапи: 1-й – від моменту створення до 1903 р.; 2-й – упродовж 1903–1907 рр.; 3-й – у міжреволюційний період 1907–1917 рр.; 4-й – у період громадянської війни та смуту 1917–1920 рр.; 5-й – у період переслідування радянською владою та до повної ліквідації партій.

Наукове вирішення питань, окреслених у дисертації, пов'язаних із правовими аспектами, неможливе без застосування історико-правового та порівняльно-правового методів, оскільки значне місце в роботі відведено проблематиці правового становища.

Використання історико-правового методу дозволило дослідити питання, пов'язані з еволюцією правового становища вірменського населення, його колоній та вірменських церков від періоду їх виникнення до розпаду Російської імперії. Здійснено зіставлення основних норм Жалуваних грамот вірмен, Положення 1836 р., освітянської системи, реформ народної освіти, судово-правової реформи та місцевого самоврядування в умовах Російської імперії.

Під час формулювання визначень, змісту правових норм і актів було використано догматичний метод (тлумачення). Його застосовано для пізнання правового становища як правового явища.

Порівняльно-правовий метод дав змогу виокремити законодавчі акти, у яких закріплено норми щодо вірменських церков, колоній, закладів національної освіти та вірменського населення Російської імперії в цілому.

Отже, сукупне використання в роботі широкої теоретико-методологічної бази дозволило дисертанту вивчити, проаналізувати, дослідити значний джерельний та історіографічний масив, дало змогу успішно вирішити поставлені дослідницькі завдання й досягти мети, розкривши обрану тему дослідження.

Історіографічний аналіз проблематики показав, що низка питань залишилася без вивчення, належного критичного осмислення й потребує більш детального дослідження. Серед них – питання виведення вірменського населення з Криму та Бессарабії, їх чисельності, міграційних рухів, правового становища

вірмен, їхніх церков, єпархіального устрою. Комплекс питань, пов'язаних із національною освітою, вірменами-католиками, диференційною типологізацією вірменських осередків, біженців, військовополонених, політичних партій, благодійних товариств та дипломатичних установ.

Дисертанту вдалося провести на базі значного масиву різноманітних за походженням джерел змістовний аналіз законодавчих актів, офіційної діловодної документації, статистичних матеріалів, документів особового походження та періодичної преси. Залучена до дослідження джерельна база репрезентативна, дозволяє вирішити поставлені завдання та вивчити різноманітні аспекти обраної теми дослідження.

Методологічною основою дисертації став широкий комплекс підходів (аналітичний, порівняльний, системний, структурний), принципів (історизму, об'єктивності, системності, відповідності) та методів (філософські, загальнонаукові, спеціально-наукові). Така теоретико-методологічна база дозволила не ангажовано, а об'єктивно й усебічно висвітлити події, явища та факти, пов'язані з окресленою тематикою дослідження.

РОЗДІЛ 2

ВІРМЕНСЬКІ ОСЕРЕДКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ПЕРІОД 1778–1836 рр.

2.1. Особливості утворення вірменських осередків у межах Російської імперії: причини, чисельність, особливості міграційних рухів

Формування вірменських осередків Російської імперії в межах Північного Причорномор'я має досить специфічну генезу. У Криму й Бессарабії їх було засновано ще в середньовіччі, вони існували безперервно до чергової російсько-турецької війни 1787–1791 рр. та подій так званого «переселення християн із Криму», унаслідок чого вірмени Бессарабії також потрапили під «переселення».

Причини так званого «переселення християн із Криму», які концептуально засновані на нестерпному становищі християнського населення Криму й необхідності підриву економіки півострова через виведення християн, у сучасній історіографії дослідниками аргументовано спростовано.

Концепція тиску ісламізму на християнське населення, який нібито змусив останніх переселятися до Росії, не витримує жодної критики. Дійсно, у ханстві християни перебували в досить специфічних правових умовах, не маючи рівних прав з ісламським населенням. Вони не потерпали від релігійного гніту, про що, беззаперечно, свідчать як чисельність діючих християнських храмів півострова, так і система управління християнськими общинами, яка нагадувала міллетну систему Оттоманської імперії, де голова церкви виступав духовним і світським головою християнського народу. Відповідне підкреслюють, у свою чергу, також А. Гедьо та М. К. Подгайко, вказуючи на високий ступінь релігійної автономії християн у Криму, де митрополит Готфійсько-Кафійський Ігнатій був головою православних християн [305, с. 61].

Християни в ханстві безперешкодно користувались культовими спорудами. Наприклад, Т. Срагсян аргументовано доводить, що напередодні «переселення» у Феодосії з 24 існуючих вірменських церков діяли 18, кожна з яких мала

приблизно 350 парафіян. [308, с. 145]. Це однозначно свідчить про досить толерантне ставлення до християнської меншини в релігійному питанні. Водночас християн було обкладено подушним податком, який мав назву «харадж» (право на проживання на ісламській землі) та іншими державними зборами. Проте це не було фатально загрозливим явищем, як зазначено прибічниками концепції тиску ісламізму.

Але було б помилково стверджувати про абсолютно гармонійне існування християн на півострові в системі ісламської держави в той період. Загострення суспільно-політичної ситуації в Криму, що простежується в 1770, 1772, 1774 рр., здебільшого було спровоковано Росією, а саме її втручанням у кримські справи. Стає очевидним, що саме російська геополітична активність створила для християн додаткові труднощі й загрози.

Економічний чинник «переселення» також виглядає абсолютно необґрунтованим. Дійсно, християни відігравали помітну роль в економіці півострова, однак «переселення» не могло призвести до глибоких фінансових проблем. Торговельно-економічний баланс Криму на час «переселення» був уже підірваний, а аналіз дохідної частини бюджету ханства в 1777 р. наочно демонструє, що 85 % від усіх його доходів знаходились на відкупі саме в російських купців [288, с. 103]. Окрім цього, Кримське ханство отримувало значну компенсацію за виведення християн. Отже, думка про економічний чинник «переселення» також не знаходить свого аргументованого підтвердження.

Концепція соціально-економічних і релігійних аспектів є озвученням офіційної російської державницької позиції, яку було задекларовано ще Катериною II [90, с. 317]. Цей підхід не відображає справжніх причин організації «переселення» та в цілому нівелює принцип врахування позиції християнських колоній, мешканці яких були підданими Кримського ханства.

Більшість сучасних дослідників схиляється до думки, що головною метою «переселення» була колонізація Приазов'я. Колонізаційний характер цього процесу цілком виправдовує ті політичні ризики й фінансові витрати, на які Росія

пішла для заселення християнами своїх безлюдних земель. Інші ж породжують цілу низку питань з точки зору політичної та економічної доцільності й виглядають другорядними на тлі головної мети: заселення християнами – вірменськими та грецькими купцями, ремісниками – щойно приєднаних безлюдних земель. І саме цю причину ми вважаємо основною, такою, що змушувала Росію організувати виселення.

Власне, питання так званого «переселення» з'явилося на політичній арені після появи в Криму грецького митрополита Ігнатія, який і став головним ідеологом російського плану. Із боку вірмен таку ж роль пропагандиста й агітатора виконував архієпископ Овсеп Аргутян (Йосип Аргутинський), навіть не маючи відношення до кримської пастви. Беззаперечним фактом є небажання вірмен бути переселеними та звернення їх до хана (разом із греками й татарами) щодо протидії російським задумам [343, ґз 3].

Росія вела активну пропаганду серед християн, використовуючи шантаж, прямі погрози, дезінформацію та агітацію. Спосіб і методи, якими здійснювалось так зване «переселення», важко визнати такими, що відповідали цілковито інтересам і бажанням християн. Критичне переосмислення документів і матеріалів свідчить про небажання більшості вірмен бути переселеними, про тиск, що чинився на них, а також про відсутність безпосереднього звернення кримських вірмен до Росії щодо можливого переселення.

Власне, ставлення грецької та вірменської спільноти до «операції з виселення» показує, що процес проходив усупереч позиції більшої частини християн і не був у цілому добровільним [231, с. 23]. Термін «переселення», що ототожнюється з добровільним переселенням, не відповідає характеру дій російської влади, яка була організатором і виконавцем операції з фактичного виселення християн, яке навіть супроводжувалось військовим конвоєм [231, с. 23].

Процес виселення християн в Азовську губернію почався 18 липня і закінчився 28 вересня 1778 р. Згідно з рапортом О. В. Суворова, було виселено

31 098 осіб, а 288 осіб залишились зимувати в Єнкале й Черкасе (60 греків та 228 вірмен) [90, с. 710–714]. За даними О. В. Суворова, серед виселенців 18 335 осіб були греками, 12 383 особи – вірменами, 219 осіб – грузинами і 161 особа – валахами [90, с. 710–714].

Розселення й облаштування християн на нових місцях тривало майже півтора роки. Унаслідок цього християни-виселенці опинились узимку в жахливих умовах, змушені були жити в землянках та інших тимчасових домівках. Законодавчо проблему цю було вирішено лише в 1799 р., коли було отримано довгоочікувані Жалувані грамоти на права та привілеї з визначенням місць подальшого поселення (греки отримали їх у травні, вірмени – у листопаді). Однак, незважаючи на це, протягом 1779 й на початку 1780 р. частина виселенців ще залишалась у різних повітах Азовської губернії.

Згідно з положеннями Жалуваної грамоти від 14 листопада 1779 р., вірменам для заснування власного міста відводилась земля біля фортеці Св. Дмитра Ростовського, а інші надавали право на самоврядування – власний магістрат, вільне віросповідання, закріплювали права та привілеї вірмен на законодавчому рівні. У 1780 р. вірменами було засновано місто-колонію Нова Нахичевань (Нахичевань-на-Дону), а біля неї згодом – сім поселень сільського типу: Чалтир, Топті (Крим), Метц-Сала (Великі Салі), Султан-Сала та Несвітай (пізніше). Нова Нахичевань із довколишніми поселеннями сільського типу сформувала Вірменський округ і ввійшла до складу Таганрозького повіту Азовської губернії.

Вірмени-католики (субетнічна група вірмен, яку також було виселено з Криму) не виявили бажання поселитися в Новій Нахичевані й залишились у Катеринославі I (Новомосковську). Ця етноконфесійна група також 14 листопада 1779 р. отримала власну Жалувану грамоту, яка майже не відрізнялась від грамоти вірмен Нової Нахичевані. Вони теж здобули право на створення власного органу самоврядування – ратуші під назвою Римо-католицького суду і, відповідно, заснували окрему колонію.

Отже, на початку 1780 р. в Росії вірменами, виселеними з Криму, було засновано дві колонії з правом на самоврядування: вірмено-католицька в Катеринославі I і моноетнічне місто Нова Нахичевань із навколишніми селами. Генеза цих поселень, створених через організоване виведення, суттєво відрізняється від формування решти вірменських колоній, що сформувались у зовсім інший спосіб.

Дотепер не існує однозначної відповіді на питання щодо чисельності виселених християн та демографічних втрат вірмен і греків, що стали наслідком процесу виселення. На думку А. С. Каласрова, у 1780 р. втрати греків склали 2 616 осіб (разом із грузинами й валахами – 2 753 осіб), а в 1781 р. – дещо менше – 2 041 особу (із грузинами й валахам – 2 305 осіб). Порівняно з відомістю О. В. Суворова, втрати всіх християн склали 4 860 осіб [261, с. 16]. Отже, втрати вірмен повинні дорівнювати 2 107 осіб. На думку дослідників, які займаються цим питанням, втрати греків становили приблизно 3,5–4 тис. осіб [305, с. 63]. Ця цифра потребує додаткових уточнень, оскільки не наведено хоча б наближеної чисельності загиблих і тих, хто втік, а також не взято до уваги дані демографічних втрат вірмен від загальної чисельності виведених християн.

Проблематичним залишається також питання чисельності вірмен-католиків. Згідно з Г. Петровичем, у 1772 р. в Криму вірмени-католики мешкали: у Феодосії – близько 240 осіб, у Бахчисараї – 13 осіб, у Гурзуфі – 30 осіб, у Карасубазарі – 10 осіб, у Перекопі – 1 особа, разом – 294 особи [220, с. 202]. Ці дані наближені до наведеної архімандритом М. Бжшкянцем та Є. Шахазізом кількості виселених із Криму уніатів – 80 родин, що приблизно становить 320–400 осіб [136, § 249; 332, с. 43]. В. А. Мікаелян, розглядаючи питання репатріації вірмен-католиків, наводить кількість усіх вірмен Катеринослава, яка становила 1 000 осіб, при цьому зазначає, що разом з уніатами були й «вірмени-григоріани» (без уточнення їх чисельності) та 225 греків [295, с. 148].

Більшість дослідників усіх репатріантів вважає вірменами-католиками [245; 224], хоча історик, який увів у науковий обіг вказаний документ, зовсім не

стверджував про це. Цілком природно виникає питання: звідки з'явилась така кількість вірмен-католиків, чисельність яких напередодні виселення не перевищувала 400 осіб, навіть з урахуванням можливої похибки 500 осіб. Виявленні нами документи свідчать, що, згідно зі списками Казенної палати Таврійської губернії, до 1799 р. в Карасубазарі поселились 499 душ вірмен і вірмен-католиків (чоловіча стать), які разом утворювали 194 двори [35, арк. 79]. А в сукупності всі вірмени склали 960 осіб. Серед них вірмен-католиків було лише 500 осіб.

Стає очевидним, що чисельність вірмен-католиків – 1 000 осіб, яка й дотепер безапеляційно переходить з одної праці до іншої, – безпідставна й недостовірна. У свою чергу, архівні документи свідчать, що навіть у 1819 р. загальна кількість вірмен-уніатів Криму не перевищувала 624 особи (564 особи – у Карасубазарі й 60 осіб – у Феодосії та Сімферополі) [251, с. 144]. Отже, можна аргументовано стверджувати, що чисельність вірмен-католиків не перевищувала 650 осіб.

Дослідники чи то переносять з роботи до роботи помилкові дані, чи то уникають питання про демографічні втрати вірмен у процесі виселення. Такий підхід призводить до неточного визначення загальної кількості «виселених» та сукупних демографічних втрат. Так, наприклад, Р. Г. Дейников припускається серйозних неточностей, вказуючи, що в Ростовському повіті впродовж 1780–1781 рр. (звичайно, мова може йти тільки про Таганрозький повіт) у Новій Нахичевані мешкало 10 243 вірмен, у навколишніх вірменських селах – 1 200 вірмен, а невеличка група уніатів – 1 000 осіб – облаштувалась у Катеринославі I [245, с. 164].

У В. М. Кабузана, на якого посилається дослідник, відомості щодо вірмен за 1781 р. вказані в дуже цікавий спосіб: «Достатньо сказати, що тільки в Новій Нахичевані проживає 10 243 вірмен (5 244 ч. с. та 4999 ж. с.)» [257, с. 133]. Ми впевнено можемо стверджувати, що ця цифра відображає насправді загальну кількість вірмен Таганрозького повіту, оскільки на той час не було чіткого поділу

міських і сільських мешканців. Стосовно цифри 1 200 сільських мешканців, наданої Р. Г. Дейниковим із відповідним посиланням на А. Є. Тер-Сарксянц [319], треба зробити важливі уточнення.

Справа в тому, що, вказуючи на заснування вірменських сіл у 1799 р., А. Є. Тер-Сарксянц не звертає уваги, що навіть у 1780 р. не існувало чіткого розподілу населення на міське й сільське. Окрім цього, немає жодних документів або матеріалів щодо чисельності вірменських сільських мешканців у цей період. Насправді зазначена цифра фактично дублює чисельність виселених селян із Криму, а саме 1 180 осіб, які мали б тільки теоретично облаштуватися в селах. Отже, стає очевидно, що в Таганрозькому (Ростовському) повіті в 1781 р. насправді мешкали лише 10 243 вірмени. Причому, відповідно до твердження В. М. Кабузана, на початку 1781 р. населення повіту скоротилося через велику смертність серед вірмен – 815 осіб чоловічої статі [257, с. 136].

У свою чергу, чисельність виселених вірмен із Криму, яка, відповідно до відомості О. В. Суворова, становила 12 058 осіб і дотепер використовується багатьма дослідниками, є насправді такою, що не відповідає дійсності. Березневий перепис Азовської губернії за 1779 р. свідчить про збільшення кількості вірмен у губернії до 13 695 осіб [261, с. 20]. Наступний перепис, складений у квітні 1779 р., зафіксував майже таку ж чисельність вірмен – 13 336 [221, с. 153]. Отже, стає очевидним, що вірмен виселяли й після вересня 1778 р., тому деякі групи прибули в Азовську губернію пізніше, або ж їх кількість було неправильно вираховано.

Тож загальна чисельність виселених вірмен складає не менше 13 700–14 000 осіб з урахуванням тих представників, котрі залишились у Бахмутській провінції, Ногайську й Армянському Базарі. Нами встановлено, що загальні демографічні втрати вірмен разом із вірменами-уніатами станом на 1781 р. складала 2 452 особи, з яких щонайменше 1 500 осіб загинули внаслідок перебування в Азовській губернії, причому в період із березня 1779 р. до середини 1780 р. А решту складала вірмени, які залишились у придорожніх містах або втекли назад до Криму.

Поспішно організовуючи виселення християн, Росія не враховувала можливості адаптації традиційних видів господарської діяльності вірмен до нових місцевих умов та можливості інтеграції в російське суспільство етносів, що звикли керуватися зовсім іншими законами та звичаями. Це невдовзі вилилось у певні невдоволення. Так, вірмени, які в торговельних справах вирушали до Криму, не повертались назад у колонії, фактично втікаючи з Росії. Найперші випадки втеч було зафіксовано ще напередодні створення колоній, достеменно відомо про перебування в Бахчисараї в 1781 р. вірмен, які втекли [191, с. 80].

Випадки втеч станом на 1784 р. перетворились на серйозну проблему для Нової Нахичевані. Вірменський магістрат спеціально відрядив до Криму представника своєї поліції із завданням повернути втікачів. У цей час значна кількість вірмен перебувала на півострові всупереч чинним правилам із простроченими паспортами або взагалі без них [191, с. 80]. Треба погодитися з думкою В. А. Мікаєляна, який справедливо зазначав, що для представників торгової та ремісницької частини вірменського населення і, особливо, його середніх і незаможних верств Крим був місцем більш привабливим, ніж новозаселений край зі своїми труднощам [295, с. 153].

Утечі до Криму, тобто міграція або рееміграція, відбувалися неорганізовано, виходячи з індивідуальних соціально-економічних потреб вірмен. Широкого руху цей процес набув після приєднання Криму до Росії в 1783 р., однак врахувати на початковому етапі чисельність та місця поселення втікачів вкрай важко, оскільки відсутні відповідні документи й державна статистика – ревізії. Усі рішучі дії Вірменського магістрату й духівництва щодо повернення втікачів назад до колонії залишились марними [339, с. 124]. Таврійська губернська влада всупереч чинним правилам також не чинила особливих перешкод вірменам у прагненні залишитися на півострові, що було зумовлено необхідністю заселення Криму.

У період, що розглядається, єдиним санкціонованим випадком репатріації стало повернення з Катеринослава I (Новомосковська) вірмен-католиків, про що вище вже згадувалось. Репатріація проходила зі згоди Г. Потьомкіна, їй

передувало прохання в 1787 р. представників цієї колонії. Бажання повернутися до Криму були викликані незручним розташування міста для ведення торгівлі, розвитку ремесла й садівництва, а також переведенням адміністративного центру губернії.

Документальні пояснення Вірмено-католицької (Вірменської) ратуші, надані Таврійському губернському правлінню, дають змогу відтворити процес репатріації. Катеринославське намісницьке правління лише 27 жовтня 1788 р. та 5 вересня й 30 жовтня 1789 р. видало розпорядження про відпущення вірмен до Криму [44, арк. 17]. Останнім місто залишили представники Вірменської ратуші зі справами відомства в 1790 р., а після переїзду до Карасубазара лише 30 жовтня було відкрито Вірменську ратушу [44, арк. 17 зв.].

Процес репатріації проходив у декілька етапів – протягом 1788–1790 рр., що було зумовлено формуванням переселенських груп, і закінчився виїздом членів ратуші. Ці документи, беззаперечно, спростовують твердження В. Е. Григорянца про репатріацію уніатів у 1790 р. [224, с. 265] та М. А. Араджоні щодо компактного проживання вірмен у Карасубазарі з 1787 р. [191, с. 81].

Повернення вірмен супроводжувалось стягуванням боргів із репатріантів за відпущенні гроші на облаштування в Катеринославі. Репатріанти розраховували отримати своє нерухоме майно, що було залишене. Про це свідчать чисельні звернення до Таврійської казенної палати [22, арк. 7–10]. Ми погоджуємося з думкою В. Г. Тура, який справедливо вказав, що російська влада не квапилась задовольняти вимоги вірмен щодо повернення нерухомого майна та храмів, оскільки в місцевих владних осіб було особливе ставлення до мусульман, особливо в питанні недоторканності майна останніх [326, с. 563].

Репатріантам навіть не було повернено церкву, вони змушені були в 1793 р. звести дерев'яний храм і лише в 1810 р. – кам'яний – Св. Григорія Просвітника [136, § 249]. За вірменами-католиками було збережено раніше даровані права та привілеї, однак не було поновлено права на залишене майно в Криму. Отже,

репатріанти відновили на півострові першу легітимну вірменську колонію після виселення.

Окрім вищенаведених проблем суспільно-політичного та соціально-економічного характеру, процес виселення також спровокував деякі конфесійні проблеми. Починаючи з 1790 р., було зафіксовано переходи вірмен до Вірмено-католицької церкви, у зв'язку з чим духівництво Вірменської церкви зверталось до російської влади з проханням приділити увагу переходу багатьох вірмен до католицизму та вжити відповідних заходів [21, арк. 4]. Наприкінці 1793 р. архієпископ Овсеп звернувся до віце-губернатора Таврійської губернії Габліця зі скаргою, у якій описував випадки переходу п'яти осіб до католицизму в Карасубазарі, у зв'язку з чим просив з'ясувати, за яких обставин останні стали католиками [21, арк. 2, 3].

Водночас із поверненням катеринославських вірмен спостерігалася активізація репатріаційного руху нахічеванських вірмен в уже відомий спосіб – через утечі. Відомість про чисельність нахічеванських вірмен, складена в 1793 р., уперше після 1781 р. зафіксувала в місті лише 7 564 особи, а в навколишніх сільських поселеннях – 1 511 осіб, разом – 9 075 осіб [339, с. 122].

Отже, через 12–13 років чисельність колонії зменшилася ще на 1 168 осіб, що було викликано здебільшого втечами з колонії до Криму. Ревізії 1795 р. виявили відсутність 400 родин, що, на думку М. А. Араджоні, складало 1 600 осіб [195, с. 81]. Основними місцями поселення втікачів стали їхні давні осередки – Феодосія, Карасубазар, Старий Крим, Євпаторія, Сімферополь та міста Армянський Базар, Ногайськ (Приморськ) і Перекоп. Про таке становище був добре проінформований російський уряд, вірменське духівництво й нахічеванській магістрат, однак упродовж десятиліття уряд не поспішав вирішувати цю проблему.

Незважаючи на існуючі невдоволення вірмен, викликані соціально-економічними, конфесійними, адміністративно-правовими та суспільно-політичними проблемами, спровокованими виселенням вірмен із Криму, із

початком нової російсько-турецької війни 1787–1791 рр. російська влада почала ще один процес «так званого переселення», цього разу із земель Бессарабії, Валахії та Молдови. Сценарій був ідентичний кримському, в основу його було покладено агітацію російських урядовців і вже пряму пропаганду архієпископа Овсєпа [227, с. 197].

Зазначимо, що критичне переосмислення процесу «переселення» бессарабських вірмен узагалі не знайшло відображення в історіографії, як і, власне кажучи, причин, що змусили вірмен залишити свої домівки. Загалом історія вірмен цього регіону залишається маловивченою, що породжує низку питань про суспільно-політичне й релігійно-конфесійне становище їхніх колоній напередодні «переселення».

Основний акцент за вже знайомою концепцією ставився на нестерпне становище вірмен через соціально-релігійний гніт, викликаний надскладними умовами перебування у васальних князівствах Оттоманської імперії та її санджаках. Водночас фактично відсутні документи чи свідчення щодо їх звернення до російського уряду з проханням переселення в межі Російської імперії. Власне, аналіз процесу цього «так званого переселення» вказує, що, незважаючи на агітацію, не всі вірмени бажали залишати свої домівки, як і, до речі, кримські вірмени. Не існувало чіткого плану, головним завданням було виведення вірмен за межі турецького кордону, що повністю повторювало кримський план. Після переконання в тому, що землі між річками П. Буг та Дністер залишаться за Росією, уряд останньої почав поспішно організовувати виведення вірмен на лівий берег Дністра. На початку планувалось зібрати їх у прикордонних Бендерах, а потім перевести в Дубоссари.

Ж. А. Ананян, аналізуючи один із рапортів М. І. Кутузова, дійшов висновку, що значна частина вірмен не мала можливості виїхати до Дубоссар через бідність, що на, його думку, свідчило про соціальну нерівність майбутніх переселенців. Іншою причиною неможливості відправлення він вважав відсутність засобів харчування, одягу тощо [178, с. 39]. У зв'язку з цим на прохання архієпископа

ізмаїльським та кілійським вірменам надавали допомогу вірмени зі Сучави, Ботошан та інших міст Валахії, Молдавії й Бессарабії. Першими почали перехід через Дністер кілійські вірмени, і це, на думку дослідника, трапилося тільки тому, що вони раніше від інших прибули до Бендер, а останніми переселенцями були ізмаїльські вірмени [178, с. 40]. Така точка зору не витримує критики та потребує деякого корегування. Справа в тому, що майже ніхто не звертає уваги на події та долю вірмен безпосередньо під час штурму фортець Ізмаїл і Кілія.

У Л. Н. Енгельгарда є досить цікаві свідчення, відповідно до яких під час штурму фортеці Кілія російські солдати перекололи всіх вірмен і греків, а потім увірвались у вірменській монастир, знищуючи та спустошуючи все, що траплялось їм на шляху [134, с. 100]. Ця обставина заслуговує певної уваги, оскільки знаходить підтвердження. М. Бжшкянц, який відвідував Кілію, бачив тільки руїни Вірменської церкви [136, § 216]. Н. Орлов зазначає, що, відповідно до попередньої обіцянки О. В. Суворова, місто Ізмаїл на три дні було віддано солдатам, а пограбування й насильство набули такого розмаху, що солдати вривались до домівок і захоплювали все майно: коштовності, дорогий одяг, зброю, прикраси [94, с. 78–79].

За такого розвитку подій не виключається загибель мирних мешканців, хоча російська й радянська історіографії здебільшого наполягають на існуванні наказу про толерантне ставлення до вірмен, який нібито виконувався. Відповідно ж до повідомлення хроніста Е. Діонійського, багато вірмен загинуло саме під час штурму Ізмаїльської фортеці [321, с. 57].

Зазначимо, що в Ізмаїлі Вірменську церкву було зруйновано, а на її місці невдовзі постала Російська православна церква [273, с. 101]. На нашу думку, саме мародерство солдатів та вбивство мирного населення стали основними причинами наведеного Ж. А. Ананьяном скрутного стану ізмаїльських та кілійських вірмен. Чисельність тих із них, хто потрапив під виселення, наприкінці 1791 р. була такою: Акерман залишили 852 особи (142 родини), Каушани (разом із бендерськими вірменами) – 766 осіб (120 родин), Кілію – 679 осіб (120 родин),

Ісачки – 31 особа (10 родин), Ізмаїл – 1 652 особи (320 родин), у цілому – 4 000 осіб [212, с. 126].

Подібно до кримських вірмен, після організації виведення бессарабські й молдавські вірмени фактично рік перебували в незрозумілому становищі й тільки у квітні 1792 р. дізнались про остаточне місце свого поселення. Відповідно до указу Катерини II, їм було відведено території між долинами Чорною та Черницею для облаштування власного міста – Григоріополь. Катеринославський губернатор В. В. Каховський згадував, що після оголошення місця розташування Григоріополя вірмени були невдоволенні, оскільки вважали найкращим районом на Дністрі Дубоссари.

Згідно з документами, у Григоріополі переважна більшість населення перебувала в скрутному матеріальному становищі й складала понад 3 000 осіб [87, с. 1]. Вищенаведені факти насправді вказують на жахливий стан справ у новоутвореній колонії, оскільки загальна чисельність її жителів у 1792 р. дорівнювала 4 444 осіб [178, с. 131].

Невдоволення своїм становищем і перебуванням у межах Росії одними з перших висловили акерманські вірмени, обурення яких переросло в бунти 1792–1794 рр. У наступні роки ситуація лише загострювалась, а виступи повторювались. Це призвело до знайомого вже явища – втеч. Виведені вірмени, як і кримські, вдалися до втеч напередодні заснування міста, тобто ще з Дубоссар. Перші випадки було зафіксовано наприкінці 1791 – на початку 1792 р., про що було повідомлено Катеринославському губернатору В.В. Каховському 23 лютого 1792 р. [20, арк. 1, 2].

Списки втікачів не збереглися, що не дає змоги встановити їхню чисельність. Водночас в указі Катеринославському і Таврійському генерал-губернатору графу П. Зубову від 1794 р. згадувалося 85 вірменських родин, які самовільно залишили Григоріополь та повернулись у колишні місця, у самій же колонії залишилось 502 родини [97, с. 568]. Якщо наведена в указі чисельність родин відповідає дійсності, то можна констатувати, що через два роки після

заснування колонії кількість її мешканців скоротилась приблизно на 250–300 родин або на 1 000–1 500 осіб і склала близько 3 000 вірмен.

Упродовж наступних років втечі з колонії стали більш поширеним явищем. Великого резонансу набули зафіксовані в 1798–1799 рр. втечі вірмен, але у зв'язку з тим, що справу було втрачено, неможливо встановити кількість втікачів [68]. П. Сумароков, який відвідав місто в 1799 р., тобто після чергових втеч, повідомляв, що в Григоріополі існувало понад 400 дворів, тобто близько 2 000–2 200 осіб [133, с. 234]. Постійні втечі й нестабільна ситуація в колонії настільки вплинули на демографічний стан, що в 1801 р. в Григоріополі залишилось лише 1 694 особи [178, с. 131]. Наприкінці 1801 р. вірмени втікали цілими родинами, перетинаючи кордон через р. Дністер, навчилися перевозити домашню худобу [178, с. 119]. Ні нічні патрулювання містом, влаштовані магістратом, ні інші заходи не могли утримати населення від утеч назад до Оттоманської імперії. Магістрат і губернське правління намагались у будь-який спосіб повернути його, із відповідним клопотанням надходили звернення від російського посла в Константинополі. У свою чергу, турецька сторона досить уміло скористалась втечами вірмен, російському посланцеві висунуто було офіційне звинувачення «в насильницькому виселенні вірмен та теперішньому перешкоджанні їх поверненню» [178, с. 121].

Неможливість зупинити втечі вірмен, що переросли в масштабне явище, та відповідна позиція Оттоманської імперії підштовхнули російський уряд до ухвалення рішення про дозвіл вірменам залишати колонію. Керуючись рекомендаціями губернської влади, 30 січня 1802 р. було опубліковано царський указ, який дозволяв вірменам Григоріополя переселятися до Криму, Нахічевані, Одеси, Херсона, Дубоссар або в інші місця за бажанням. Щоб місто не спорожніло, поселятися в ньому могли вихідці з-за кордону – власне вірмени, молдавани, греки, болгары та інші іноземці [100, с. 35, 36].

Виявлені нами документи свідчать, що вірмени навіть займались агентурною діяльністю на користь Оттоманської імперії, причому такі факти було

зафіксовано й упродовж 1827–1828 рр., коли було викрито чотирьох вірмен, котрі займались у Бессарабії збиранням і повідомленням за кордон відомостей про рух російського війська [51, арк. 2, 3].

Отже, більшість втікачів поверталась до колишніх своїх колоній за кордон в ісламську Оттоманську імперію, незначна частина емігрувала до інших міст імперії та Криму. Певні причини полягали в скрутному становищі переважної кількості мешканців колонії, викликаному внутрішніми соціально-економічними проблемами, пов'язаними з розподілом коштів і земель. Однак це насамперед були наслідки організованого російським урядом виселення, головна мета якого полягала в колонізації новоприєднаних територій. Спроби визначення цього процесу як добровільного переселення через релігійний тиск чи гноблення абсолютно безпідставні, оскільки більшість вірмен поверталась до Оттоманської імперії. Навпаки, саме російські війська завдали значного збитку вірменському населенню через пограбування в Ізмаїлі та руйнування храмів.

У цей період у Криму вірмени через втечі на півострові встигли компактно облаштуватися. Однак із правової точки зору вони не мали права перебувати на його території, та губернська влада не втручалася в цей процес. Вірменські втікачі вимагали у владних органів легалізації свого статусу й надання широких прав за прикладом вже існуючих вірменських колоній. Таврійська влада зі свого боку підтримувала ідею створення вірменських поселень. Проблема зрушилася з місця лише після 1798 р., коли було проголошено маніфест про заселення півострова.

Імператорським указом 28 жовтня 1799 р. вірменам було даровано Жалувану грамоту, яка підтверджувала раніше надані Жалувані привілеї й дозволяла всім охочим поселятися в м. Старий Крим, а у Феодосії відводила для поселення частину міста – Вірменську слободу [99, с. 838–840]. У м. Старий Крим вірменам на вигін відводилось 12 тис. десятин землі з водами й лісом, тут створювався власний Вірменській магістрат, у якому розглядались справи та позови вірменською мовою, згідно з давніми правами та звичаями, гарантуючи мешканцям ті ж права, що існували в інших вірменських містах [99, с. 838–840].

Вищенаведений документ юридично засновував ще одну вірменську колонію в Північному Причорномор'ї за моделлю вже існуючих, однак її генеза принципово інша. Якщо перші вірменські міста-колонії було створено за принципом організованого виселення чи виведення, то колонію в Старому Криму було засновано втікачами-реемігрантами, які повернулись у покинуте місто. Жалувана грамота автоматично не утворила вірменське моноетнічне місто, як це було у випадку з містами-колоніями Григоріополь та Нова Нахичевань [233, с. 35]. Оскільки документ тільки на законодавчому рівні прописував право заснування міста, лишаючи поза увагою низку питань, пов'язаних із формуванням міських інститутів влади, реєстрацією населення, що не знайшли відображення в документі. Одночасно вірменські магістрати продовжували вимагати повернення прописаних у своїх містах вірмен, за якими нараховувались певні борги, а також висловлювали претензії до таврійської влади, яка відмовлялась висилати їхніх «громадян» [233, с. 35].

Відсутність законодавчої норми, яка б регулювала переселення міщан з однієї губернії до іншої, та незрозумілий механізм сплати податків до Казенних палат спричинили правову колізію, яка гальмувала створення органів місцевого самоврядування й заселення колонії через неможливість реєстрації за місцем проживання. Це питання було врегульовано лише 31 березня 1805 р. спеціальним указом Правлячого сенату, у якому було прописано механізм переходу [101, с. 930, 931]. На думку В. М. Мікаеляна, однією з основних причин затягування процесу створення колонії були матеріальні труднощі, а іншою – небажання вірмен, які вже встигли облаштуватись у Карасубазарі, Сімферополі та Євпаторії, переселятися до Старого Криму, тому заселення міста в основному відбувалось упродовж 1805–1806 рр., коли ініціативу взяли у свої руки уповноважені товариства [295, с. 152]. Наведена точка зору, на нашу думку, потребує деякого доповнення й уточнення.

Не менш вагому причину, що гальмувала заселення Старого Криму, відображено в листі вірмен Бахчисарая й Карасубазара від 7 травня 1803 р. на ім'я

вірменського архієпископа Єпрема. Вони підтверджували своє бажання поселитися в місті, для чого просили відвести під будівництво будинків землю та вимагали не чинити перешкод для поселення [56, арк. 4]. У 1801 р. всупереч правилам декілька грецьких родин облаштувалися там, що викликало невдоволення вірмен та звернення з протестами до влади [10, арк. 1-3]. Безвладдя й правова неврегульованість призвели до суперечок, конфліктів і неможливості формування й функціонування міських органів влади.

Враховуючи ці обставини, 7 листопада 1804 р. таврійська влада просила МВС затвердити створення Старокримського вірменського магістрату. [57, арк. 24]. Однак у заснуванні його було відмовлено, хоча справжніх причин не вказано. Вирішення проблем Старого Криму розпочалося лише з 1805 р. після обрання повірених Б. Бедросова й Н. Мануїлова, які вже в жовтні звернулися з трьома списками до Таврійського губернського правління з проханням: усіх охочих поселитися в Старому Криму, які мешкають у Криму, нахічеванських, закордонних вірмен і тих, котрі ніде не прописані, а також тих, хто вже поселився в Старому Криму, виключити з купецьких і міщанських звань на наступний 1806 р., з інших місць і зарахувати до Старого Криму, щоб вони вносили податі в Сімферопольське повітове казначейство, поки не буде створено магістрат [57, арк. 12, 13].

У 1807 р. вірмени звернулися до громадського губернатора Таврійської губернії з проханням видати розпорядження про відкриття ратуші. Мова йшла не про магістрат, а про ратушу. Дозвіл надали лише наступного року, а перше засідання ратуші відбулось 27 липня 1808 р. [11, арк. 2]. На нашу думку, правильно було б вважати саме цю дату днем створення вірменської колонії, оскільки саме з цього періоду Старий Крим із правової точки зору перетворився на адміністративну одиницю з власним органом самоврядування. До цього часу місто являло собою досить незрозумілу інституцію в системі місцевого самоврядування та адміністративних повноважень [233, с. 36].

Старий Крим, як уже зазначалось, не став моноетнічною колонією, оскільки в місті встигли облаштуватися татари та греки, а з 1810 р. за рішенням Херсонського воєнного губернатора герцога де Рішельє тут окремим кварталом поселено було колонію болгар чисельністю 50 родин (284 особи) [12, арк. 1, 11]. Незважаючи на подібні факти заселення міста представниками інших етносів, більшість його мешканців становили вірмени.

Старокримську вірменську колонію не оминули проблеми, які виникали і в решті вірменських міст-колоній. Більша частина жителів перебувала в досить скрутному матеріальному становищі. Виявленні документи засвідчили неспроможність сплатити навіть відкупних за продаж вина за контрактами в Таврійській губернії впродовж 1819–1823 рр. [55, арк. 47, 84]. Аби допомоги, губернська влада вирішила надати вірменам кредит. Однак під час узгодження механізму його повернення виявилось, що: по-перше, не всі прописані в місті насправді мешкали там; по-друге, більшість із тих, хто потребував кредиту, не могла внести заставу, оскільки не мала нерухомого майна належної категорії (будинки були побудовані переважно з плетену, а таке майно зовсім не мало цінності); по-третє, у місті заможними вважалися всього 23 родини [55, арк. 142, 143]. У справах старокримської вірменської ратуші у 1825 р. зустрічається навіть окрема справа про 30 вірменських родин міста, які потребують допомоги, як незаможні й малозабезпечені [16, арк. 1,2].

Документ яскраво продемонстрував досить різку відмінність у соціальному становищі колонії, яка була притаманна всім новоутвореним вірменським колоніям Росії. Звернемо увагу на той факт, що вірмени, отримавши в недавньому минулому старокримську прописку, поспішно залишали місто. Відповідно до виявлених документів, станом на 1820 р. вірменська спільнота Старого Криму складалася з 371 родини, але в місті постійно перебували лише 123 родини, решта проживала деінде: у Феодосії – 45 родин, у Карасубазарі – 122, у Сімферополі – 12, у Бахчисараї – 3, у Євпаторії – 29, у Перекопі – 12, в Обіточній – 1, у Новій Нахичевані – 19, разом – 243 родини [55, арк. 141 зв.]. Із вищенаведеного стає

зрозумілим, що майже через десятиліття після заселення Старого Криму більша частина вірменського населення вдалася до міграції.

Отже, унаслідок організованого виведення вірмен до Російської імперії в Північному Причорномор'ї було утворено чотири вірменські колонії в межах російської правової юрисдикції.

2.2. Вірменська церква в умовах Російської імперії: внутрішній устрій, правове становище

Вірменська апостольська церква – національна незалежна церква з престолом у Св. Ечміадзіні. Ечміадзінський католикос завжди мав верховну духовну владу над усіма вірменами, за винятком окремих вірменських етноконфесійних груп та помісних престолів, що сформувались у різні історичні періоди. Після втрати Вірменією державності національна церква поступово стала відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті населення, ставши єдиним національним інститутом у вірменських колоніях та окупованих Оттоманською й Персидською імперіями землях.

З кінця другої половини XVIII ст. помічалось певне поживлення у відносинах Росії та Св. Ечміадзіну, викликане двосторонніми політичними амбіціями. Вірменське духовництво мало надію відновити державність за допомогою Росії, а остання втілювала в життя власні геополітичні плани з розширення своїх південних кордонів за рахунок Закавказзя та Східної Вірменії, що перебували в складі Персії й Оттоманської імперії. Власне, у Російській імперії в період організації виселення вірмен Вірменська церква мала одну єпархію – Астраханську, утворену 1717 р.

Російська імперія, розуміючи роль і значення Вірменської церкви, поступово намагалася розповсюджувати свій вплив на цей важливий політичний і духовний інститут. У 1800 р. з піднесенням позицій Росії в регіоні вперше було обрано католикосом прихильника російської політики Овсєпа Аргутинського. Однак він загадково помер того ж року, після чого розгорілася запекла боротьба

за престол серед вірменського духівництва, яке поділилося на два ворожі табори [218, с. 106]. До виборчого процесу було залучено всі зацікавлені сторони: Персію (Св. Ечміадзін знаходився в її складі), Оттоманську й Російську імперії, що призвело до серйозних ускладнень у відносинах між державами. У 1800 р. новим католикосом було обрано Давіда IV, який отримав визнання від усіх трьох держав. Однак коли виявилось, що обрання було сфальшоване, Росія відмовилась визнавати католикоса.

Отримавши можливість узяти участь в обранні «зручного» католикоса, Росія настільки активно втрутилась у боротьбу, що прямо поставила це питання перед Османською імперією та Персією, погрожуючи війною останній. Боротьба тривала до 1804 р., поки Персія сама під впливом Росії не віддала Давіда, а престол зайняв Даніель. Архієпископ Єспрем у ролі винагороди отримав Астраханську єпархію. Під час наступних виборів католикоса 1809 р. Росія знову зуміла поставити на престол людину, прихильну до власної політики, голову Астраханської єпархії – Єспрема. Більше того, імператор Олександр I підтвердив його обрання, тобто легалізував, як це робила Османська імперія, хоча Ечміадзін територіально знаходився в Персії.

Упровадження Російської імперією в життя політики «власного католикоса», що давала певний контроль за політичними кроками католикосів з урахуванням політики «покровительства», зробила голову Вірменської єпархії в Росії досить впливовою та важливою фігурою. Незважаючи на намагання контролю і впливу на вірменське духівництво, у цей період у внутрішньому управлінні Вірменська церква отримала досить лояльне ставлення з боку держави, гарантоване Жалуваними грамотами. Згідно з пунктом 4 грамоти Нахічеванських вірмен (1779 р.), останнім дозволялося будувати храми з вільним відправленням богослужінь за законами Вірменської церкви та підтверджувалася влада Ечміадзінського католикосату [96, с. 879].

Невтручання держави в конфесійні питання дозволило Вірменській церкві певний час вести незалежну й самостійну політику: будувати культові споруди,

відкривати школи й започатковувати нововведення у відносинах із паствою. Після виведення вірмен із Криму не існувало жодного законодавчого документа, який чітко регламентував би права Вірменської церкви в Росії [242, с. 78]. На нашу думку, саме подібна ситуація дозволила архієпископу Овсепу 10 серпня 1781 р. своїм наказом створити в Новій Нахичевані Вірменський духовний суд, основою якого стали спеціально складені архієпископом церковні канони – Канонагір [138, ґз 77].

Канонагір спочатку діяв лише в межах Нової Нахичевані і сіл, але з часом його було введено в дію на теренах усієї імперії. Він складався з шести частин, у яких було відображено обов'язки та права церковнослужителів, порядок стягування податків із прибутків пастви на користь церкви, питання заповіту, церковних треб, ставлення до посланців з Єрусалима, власне судового процесу та керівництва суду. Окремий розділ було присвячено Ечміадзіну [138, ґз 77–80; 139, ґз 11]. Головною метою церковного суду було закріплення духовної влади, її впливу серед населення, що пов'язане з формуванням інститутів світської влади й упорядкування відносин між ними. Вірменська церква була головною ланкою у відносинах із російською владою в ті роки.

Канонагір став ключовим документом, що регламентував духовні закони, права й обов'язки духівництва, правила церковного управління у вірменських осередках, оскільки в імперії не було передбачено уніфікованого правого становища Вірменської церкви, на відміну від Католицької, права якої регулювались на підставі створеної 1801 р. Римо-католицької духовної колегії, і Євангельсько-реформаторської церкви [242, с. 78, 79].

У правовому відношенні справи Вірменської церкви, як і решти конфесій у Росії, постійно зазнавали змін унаслідок уніфікації законодавчої бази. Першочергово Вірменська церква разом з іншими церквами входила у створене 1810 р. Головне управління у справах негрецько-російських церков, а з 1817 р., відповідно маніфесту Олександра I, – до міністерства Духовних справ і освіти.

Потім при міністерстві було засновано Департамент духовних справ, куди ввійшли всі церкви, окрім російської [320, с. 205]. Остаточо питання підпорядкування справ Вірменської церкви, як і решти, було вирішено 1832 р., коли до МВС було приєднано окремий Департамент духовних справ іноземних сповідань.

Зазначені відомства в цей період не відігравали суттєвої ролі у відносинах Вірменської церкви з державою. Задля об'єктивності треба відмітити, що поодинокі законодавчі акти все-таки регулювали деякі питання. Однак не було узагальненого підходу та прозорого розуміння норм, що стосувались саме Вірменської церкви. Наприклад, у 1804 р. лише Санкт-Петербурзьку вірменську церкву було звільнено від поліцейських повинностей [101, с. 459], на відміну від решти парафій, які тільки в 1827 р. отримали свободу від постою та поліцейських повинностей, що розповсюджувались також на майно церкви й духівництва [106, с. 535]. Наприклад, у 1823 р. архієпископ Григорій звернувся до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора з приводу звільнення Бессарабського вірменського духівництва (усієї єпархії) від сплати десятини та вадраріту нарівні з грецько-російським духівництвом [84, арк. 8]. Клопотання було задоволено, оскільки в цей період влада у відносинах із вірменською церквою проводила цілком лояльну політику, особливо в Бессарабії.

У 1810 р. Вірменську церкву було зрівняно в майнових правах із Православною [277, с. 74]. Хоча і в цьому випадку не обійшлося без правових колізій, на що, власне, вказував Сенат у 1826 р., намагаючись установити, чи мав наказ від 17 листопада 1810 р. юридичну силу для Вірменських церков [105, с. 1315]. Того ж року було заборонено вірменському духівництву Персії та Оттоманської імперії приїжджати в Росію для збору подаянь, що аргументувалось наданням цих коштів місцевим мусульманським начальникам [105, с. 855]. Зрозуміло, що вищенаведені факти суттєво не впливали на становище й устрій Вірменської церкви, залишаючи здебільшого її діяльність поза межами російського правового поля.

Важливим є питання адміністративного устрою Вірменської церкви в регіоні, який об'єднував Катеринославську, Таврійську, Херсонську губернії та Бессарабську область. До включення земель Північного Причорномор'я до складу Росії тут існували давні вірменські єпархії. Крим був представлений окремою єпархією на чолі з намісником католикоса, а в Бессарабії та Молдавії становище взагалі було незрозумілим. Там свого часу існувала окрема єпархія з центром у Сучаві та Яссах, яким були підпорядковані всі місцеві парафії. Однак станом на кінець XVIII ст. єпархії, очоленої єпископом, не існувало [338, 126, 127]. Отже, із приєднанням нових територій до Росії та виведенням вірмен виникла необхідність формування нової системи управління парафіями.

Перше адміністративне новоутворення Вірменської церкви було засновано в 1780 р. безпосередньо в Новій Нахичевані – Нахичеванське духовне правління, підпорядковане Астраханській єпархії. Формування його було обумовлено угодою (згідно з якою кримські вірмени повинні були залишитися у віданні архімандрита Петроса Маркосяна), а також необхідністю безпосереднього управління справами на місці. Згідно з положеннями Жалуваних грамот 1799 р., було передбачено створення Вірменських духовних консисторій із відповідним штатом та духовних правлінь [99, с. 839]. Відомо, що за цим принципом того ж року було засновано Григоріопольське духовне правління для місцевих вірмен. Нарешті з приєднанням Криму в 1803 р. було відкрито Карасубазарське духовне правління, яке об'єднало парафії півострова.

Треба зазначити, що про діяльність і роль духовних консисторій у сфері церковного управління в цей період фактичного нічого не відомо, на відміну від духовних правлінь, які безпосередньо виконували роль місцевих церковних адміністрацій.

Питання Бессарабських парафій було вирішено лише під час чергової російсько-турецької війни 1806–1812 рр., коли Росія знову змушена була залучити місцевих християн, і, зокрема, вірмен. Цього разу використали архімандрита Григорія Закаряна, близького соратника покійного Йосипа Аргутинського, якого в

1809 р. призначили головою новоутвореної Бессарабської єпархії з центром у Яссах [242, с. 74]. Під час створення цієї єпархії російська влада дарувала Григорію пожиттєву посаду голови єпархії, затвердивши штат із відповідним фінансовим утриманням, яке було перекладено порівну на дивани Молдови й Валахії. Окрім цього, місцева влада була зобов'язана опікуватися проблемами відновлення церков і благоустроєм територій, не мала права вирішувати юридичні питання, пов'язані з Вірменською церквою, без особистої присутності голови єпархії на засіданнях диванів [328, с. 188, 187]. Отже, друга Вірменська єпархія виникла у досить специфічних умовах уже відомої політики покровительства й «заохочування» вірмен.

Після підписання Бухарестського миру в 1812 р. кафедру було переведено до Кишинєва, оскільки Ясси залишились за межами російського кордону. У єпархії залишилось декілька парафій, унаслідок чого архієпископ Григорій уже в 1813 р. прохав католикоса приєднати до його управління парафії Нової Нахичевані та Криму. Католикос не пішов на об'єднання, що посилило б авторитет і вплив Григорія в імперії. Варто зазначити, що нахичеванські вірмени були прибічниками архієпископа. Вони в 1824 р. направляли депутатів до Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова з клопотанням приєднати їх у духовній частині до Бессарабської єпархії [50, арк. 3]. Проблема Бессарабської єпархії залишилась відкладеною на деякий час, як і решта питань єпархіального устрою та правого становища Вірменської церкви, які знайшли своє вирішення тільки в період 1828–1836 рр.

2.3. Система вірменського самоврядування, судочинства та правове становище вірмен

Правове становище виведених у Російську імперію вірмен першочергово регулювалось виключно положеннями Жалуваних грамот. За своїм змістом і структурою всі вони були фактично однаковими. Жалувана грамота нахичеванських вірмен складалася з п'яти пунктів: згідно з пунктом 2, їм

віддавалася земля для поселення в Азовській губернії біля фортеці Дмитра Ростовського у вічне користування без податей у казну; пункт 3 звільняв на десять років від державних податей і служіння, а після завершення терміну необхідно було сплачувати в казну щорічно: купцям із капіталів – з 1 руб. по 1 %, цеховим і міщанству – із двору по 2 руб., повітовим селянам, а саме землевласникам – із кожної десятини по 5 коп. у казну на рік. Окрім того, вірмен назавжди було звільнено від рекруту та воєнного постою; пункт 4 стосувався духовних питань (його нами було розглянуто вище); відповідно до пункту 5, вірменам надавалося право утворення власного магістрату зі здійсненням суду та розправ, який обирався за жеребкуванням і користувався чинами, що підлягали оплаті за штатом Азовської губернії та перебували під апеляцією Намісницького правління [96, с. 878–879].

Документ вірмен-католиків мав шість статей та деякі відмінності: пункт 2 передбачав вічне користування землею без оплати податей у казну, спільно з мешканцями Катеринослава I, передбачав жалування однакових прав для майбутніх вірмен-католиків, які поселяться за бажанням; пункт 4 підпорядковував вірмен-католиків владі Білоруського Біскупа; згідно з пунктом 5, замість магістрату утворювалась ратуша під назвою Римо-католицький суд [96, с. 879–881]. Жалувані грамоти стали базовими правовими документами, що регулювали в державі питання віросповідання, оподаткування, права й систему самоврядування виселених кримських вірмен. Окрім цього, акти також регулювали земельні питання та комерційні права.

Очевидним є те, що документи, основним призначенням яких було підтвердження «покровительства» держави у вигляді законодавчого закріплення дарованих прав і привілеїв новим поселенцям, не могли створити цілісну законодавчу базу, що регулювала б правове становище вірмен, враховуючи обставини формування колоній у Григоріюполі та репатріантів у Старому Криму й Карасубазарі.

Григоріопольці офіційно свою грамоту отримали лише 28 жовтня 1799 р., разом із Старим Кримом. До оприлюднення Жалуваних грамот 15 квітня того ж року було видано проміжний документ, один із пунктів якого підтверджував даровані права Нової Нахичевані, які, до речі, були підтверджені також 4 січня 1799 р. [99, с. 523]. Власне, Жалувані грамоти 1799 р. були досить цікавими документами, оскільки містили низку положень, що регламентували загальноправові аспекти життя вірмен. Перші чотири пункти стосувалися соціально-економічних аспектів, відпущення грошей, будівництва будинків, церков і міських гербів [99, с. 836]. Пункт 7 відповідав у трохи розширеному вигляді пункту 3 грамоти виселених кримських вірмен, а ось пункт 6 стосувався міського самоврядування й суттєво відрізнявся за своїм змістом: «... Суду чи магістрату бути під апеляцією губернського правління, із підтвердженням наданого місту герба, даруємо суду чи магістрату й Духовному правлінню власну печатку» [99, с. 837].

Грамота старокримських вірмен містила також загальні норми стосовно церкви, як і документ григоріопольців, а інші норми щодо прав і привілеїв були ідентичні. Аналіз структур і змісту грамот періодів 1778–1799 рр. показує поступовий процес відхилення змісту й цілей грамот від їх першочергового призначення, замість якого паралельно у вигляді додаткових пунктів виникли нові норми, що регулювали, встановлювали чи скасовували ті чи інші норми законодавства щодо вірмен.

Головною спільною рисою цих законодавчих актів є загальна та єдина структура, у якій передбачено норми оподаткування, звільнення від постою, комерційні права, можливість створення власних міст-колоній із правом на самоврядування та релігійно-конфесійні питання. У Жалуваних грамотах було зосереджено й норми впровадження самоврядування й судочинства, а також податкові й комерційні питання.

Самоврядування у вірменських колоніях здійснювалось через магістрати або ратуші, відповідно до норм Жалуваних грамот. У цих актах законодавець не

передбачив здійснення самоврядування в господарській частині. Згідно з чинним законодавством («Положеннями про губернії» від 1775 р.), магістрати поділялись на два департаменти: цивільні й судові, до складу яких входили два бургомістри й чотири ратмани [96, с. 233]. Магістрат здійснював господарське й фінансове управління в містах, а також судочинство.

У 1785 р. в процесі реформування міського самоврядування було ухвалено ще один законодавчий акт – «Жалувану грамоту на права й вигоди містам Російської імперії», яка запроваджувала особливі органи самоврядування в містах – загальну та шестигласну думи. Загальна дума – збори цензових громадян міста, представницькі збори міської громади. Шестигласна дума – виконавчий орган міського самоврядування, до її компетенції належали найбільш важливі функції управління містом: адміністративно-господарська, фінансова, нагляд за станом будівництва, а також за гільдіями й цехами.

У Новій Нахічевані міський орган самоврядування – Вірменський магістрат – було відкрито в 1779 р., обрано шляхом загальних виборів, без урахування майнового та станового цензу. До юрисдикції магістрату входили й вірменські села. Його компетенція поширювалась на судочинство, розпорядження грошима, формування міської казни, розподіл землі, а також на поліцейські функції, причому в місті не було створено окремої посади ні поліцмейстера, ні городничого. Вірменський магістрат сконцентрував у своїх руках усю владу в місті.

Судочинство в місті-колонії з 1782 р. здійснювалось відповідно до норм Астраханського вірменського суддебника. Його було створено в 1743–1765 рр. вірменською Астраханською колонією після формування в місті Вірменського суду. Суддебник складався з трьох частин, 52 розділів та 1 135 статей. Першу частину складали карні, політичні та торговельні норми, другу було присвячено устрою суду, а третя містила процесуальні норми засідань [304, с. 12]. В Астраханський суддебник не ввійшли церковні канони, оскільки він складався для світського суду й мав відповідати потребам торговельно-ремісницького прошарку

колонії, у зв'язку з чим головним джерелом виступило вірменське звичаєве право [304, с. 16].

Магістрат було сформовано у складі п'яти суддів: головуючого та чотирьох атенакалів (присутніх суддів), кожен з яких мав свої обов'язки. За Астраханським судебником суд складався з постійно діючого суду та вищої «ради дев'яти», остання виконувала функцію суду другої інстанції. Нижній чи постійний суд складався з трьох суддів, які мали рівні обов'язки, до штату також входили секретар, писар, перекладач, староста, охоронник та тюремник. Треба відмітити, що, на відміну від Астраханського суду, магістрат зосередив усю виконавчу владу в місті у власних руках.

У 1797 р., згідно з імператорським указом, місту Нова Нахічевань було даровано особливі права та привілеї в управлінні, на зразок Нарви та інших міст [98, с. 648]. У магістраті діловодство велося вірменською мовою, за винятком листувань із російською владою. Справи, що вимагали тривалого розслідування, частіше доручались представникам тих станів, щодо яких справи було порушено [333, с. 216]. Вірмени не мали права, оминувши власний суд, звернутися до загальноросійського суду. У Новій Нахічевані, враховуючи відсутність власної другої інстанції, невдоволені рішенням Вірменського суду мали змогу подати апеляцію та скаргу до загальнодержавного суду намісництва чи губернії. Згодом було відкрито також російське відділення суду для вирішення справ осіб, які прибули з інших міст і не були членами вірменської спільноти – громадянами колонії. У 1835 р. опікунські справи було виведено з проваджень як Нахічеванського магістрату, так і всіх вірменських судів і підпорядковано загальноросійським [107, с. 643].

В іншій вірменській колонії – у Григоріополі – вірменський магістрат було відкрито в 1792 р., на зразок уже існуючих у державі. Першочергово він сконцентрував усю повноту влади в місті, як і в Новій Нахічевані. Однак григоріопольські вірмени не отримали права користуватися вірменськими судебниками – ані Астраханським, ані середньовічним (М. Гоша чи Смба

Спарапета). Унаслідок цього судочинство здійснювалось на підставі звичайного права та звичаїв або взагалі відповідно до чинного російського законодавства.

Штат Григоріопольського магістрату чітко відповідав існуючим у державі та складався з голови суду, двох бургомістрів, чотирьох ратманів та двох суддів. Григоріопольські вірмени були позбавлені права здійснення нагляду, тому в місті губернською владою було створено посаду поліцмейстера – по суті, уповноваженого уряду. Він мав фактичну владу: керував засіданнями магістрату, закривав торговельні заклади, контролював витрати міської влади, за власним бажанням збирав міщан, оминаючи Вірменський суд, передавав справи до повітового суду та опубліковував урядові розпорядження [178, с. 127].

Прямим втручанням у процес управління містом губернська влада намагалась обмежити вірменське самоврядування та мінімізувати його роль у Григоріополі. Показовими з точки зору нехтування прав григоріопольських вірмен стали дії Херсонського військового губернатора герцога де Рішельє, який у 1804 р. відправив у вірменську колонію на поселення 495 родин австрійських угорців (менонітів), причому не отримавши на це згоди власне вірмен. У 1806 р. губернатор пішов далі й розпорядився виділити кожній родині по 60 десятин землі (15 000 десятин), що, по суті, було конфіскацією землі у вірмен, оскільки відчуження здійснювалось безпосередньо із власності григоріопольської колонії [79, арк. 3, 10]. Ці незаконні рішення викликали широкі протести вірмен, які відправили депутацію до Одеси й навіть збирались звернутися до імператора. У 1808 р. конфлікт був вичерпаний, причому на користь герцога де Рішельє, головного ідеолога поселення менонітів у вірменській колонії, яким із григоріопольської землі було виділено 17 325 десятин замість передбачених 15 000.

У 1811 р. розгорівся ще один конфлікт навколо земельних питань – цього разу між Вірменським духовним правлінням і григоріопольським городничим [79, арк. 40, 42 зв., 50, 50 зв., 52, 52 зв.]. Необхідно відмітити, що за винятком випадку з менонітами, у разі поселення іноетнічних груп у Григоріополі вірмени з

усіма потенційними мешканцями укладали угоду, яка регламентувала відносини між ними в правовій і господарській сферах.

Постійне втручання у формування міських органів влади фактично зруйнувало саму філософію вірменського самоврядування як соціально-правову систему управління колонією. Власне, дії губернського начальства суперечили нормам Жалуваної грамоти григоріопольських вірмен. Намагання обмежити адміністративно-правові повноваження та втручання губернських урядовців стали додатковими причинами, що змусили вірмен надалі емігрувати з колонії.

У Таврійській губернії, де існували дві вірменські колонії, місцева адміністрація практично не втручалась у самоврядування. Вірменська колонія в Старому Криму, утворена пізніше, мала зовсім іншу генезу. Головним органом самоврядування була Вірменська ратуша, а населення виявилось більш послідовним у прагненні керувати містом самостійно. Єдиний випадок, коли правами вірмен та їхньою позицією як мешканців самостійної адміністративної одиниці було знехтувано, пов'язаний з облаштуванням у місті болгарської колонії в 1810 р., до речі, здійсненим тим же Херсонським воєнним губернатором герцогом де Рішельє [233, с. 36].

Аналіз документів щодо поселення болгар показує, що питання розселення було вирішено без консультацій чи згоди вірмен. Вірменську колонію поставили перед фактом, про що свідчить лист Таврійського губернатора до Старокримської ратуші: «З приводу переведення в Старий Крим болгарських родин я пропоную оголосити про це громадськості, щоб остання, обравши двох депутатів зі свого боку, відправила їх до мене для особистого пояснення. Негайно» [12, арк. 3]. Окрім цього, герцог де Рішельє зобов'язав вірмен наділити болгарських колоністів землею в межах міста й надати їм окремий квартал [12, арк. 1]. Між вірменами й болгарами 19 травня того ж року було підписано клятвений меморандум про взаємовідносини [12, арк. 8–11].

В усіх інших випадках етнічні спільноти, що бажали поселитися у вірменському місті, повинні були отримати згоду від вірмен на використання

землі колонії. Наприклад, відповідно до розпорядження Таврійського цивільного губернатора від 1824 р., українці, росіяни, греки, котрі поселялись у місті на підставі міського положення, мали, окрім своїх повинностей, виконувати також усі міські повинності й сплачувати податки, як і вірмени. Непогодження з цими правилами забороняло їм користуватися міськими вигодами [295, с. 172]. Дійсно, губернська влада в такий спосіб втручалась у справи вірменської колонії, однак головною передумовою поселення інших народів залишалась згода вірмен.

Старокримська ратуша як головний орган міського самоврядування, незважаючи на проживання в місті представників інших етносів, формувалась виключно з вірмен та мала такий склад: бургомістр, два ратмани й міські старости [17, арк. 13]. Міська дума, як і в решті вірменських міст, була поєднана з ратушею. Це, беззаперечно, засвідчувало звернення Таврійського цивільного губернатора, де зазначено: «У Старокримську міську ратушу, загальну з думою» [11, арк. 7]. Треба сказати, що всупереч чинному законодавству, вірмени протягом усього часу існування колонії обирали разом із членами ратуші й міського голову, який одночасно обіймав посади голів ратуші й міської думи, про що свідчить «виборчий лист» від 1826–1827 рр. [17, арк. 19]. Вибори проходили раз на три роки, на них обирали всіх посадових осіб міста, потім їх затверджувало губернське начальство. Після обрання міський голова вірменською та російською мовами давав клятвену обіцянку служити державі й імператору [17, арк. 23]. Відповідна процедура виконувалась в усіх вірменських колоніях.

Посадовими особами міста могли бути обрані лише вірмени, у виборах брали участь усі члени колонії. Наприклад, у виборах 1826–1827 рр. взяли участь лише 540 осіб [17, арк. 13]. Це пов'язано з тим, що решта населення хоча й була прописана в колонії, однак проживала поза її межами. Ратуша й міська дума в межах своєї компетенції керували всіма адміністративно-господарськими, будівельними, земельними й фінансовими справами міста. При цьому колонія була позбавлена поліцейських установ, що послаблювало владу, оскільки не існувало безпосередньо нагляду в місті.

Наприклад, під час конфлікту, що виник із болгарами в 1824 р., влада колонії не могла вирішити проблему самостійно, тому була змушена звернутися до вповноваженого в поліцейських справах міста – феодосійського поліцмейстера [14, арк. 5]. Старий Крим, як і Григоріополь, були позбавлені права здійснювати розправу, використовуючи Вірменський суддебник, тому справи розглядалися на підставі звичайного вірменського права або чинного законодавства.

Інша вірменська колонія Таврійської губернії – вірмено-католицький Карасубазар – мала свою специфіку як у формуванні органів самоврядування, так і в адміністративно-територіальному устрої. На відміну від інших вірменських колоній, які де-юре формувались як міста-колонії, вірмено-католицьку було засновано виключно як інститут самоврядування субетнічної групи вірмен. Він виявився законодавчо позбавлений управлінських функцій у місті і лише регулював адміністративно-господарські й судові питання колонії, оскільки Жалувана грамота вірмен-католиків не передбачала створення власного міста.

В. Г. Тур, розглядаючи питання вірмен-католиків, припустився помилки, стверджуючи, що в Карасубазарі уніатами було створено вірменський магістрат. При цьому дослідник наводив штат неіснуючої установи: голова, чотири засідателі, секретар і чотири урядники [326, с. 569]. Інший дослідник К. І. Ревін зазначав, що, незважаючи на тотожність понять римо-католицького суду й ратуші в Жалуваній грамоті, між цими установами не можна ставити знак рівності [307, с. 278].

Виходячи з цих стверджень, у місті мали існувати Римо-католицький суд і Вірменська ратуша, але це не знаходить свого підтвердження ні в імператорських указах, ні в інших документах. Наголосимо, що хоча автори безпосередньо працювали з документами, однак не дослідили специфіку інститутів самоврядування Росії, особливості формування вірменського самоврядування. Яскравим прикладом стало зауваження К. І. Ревіна, який зарахування в 1803 р. 30 нахічеванських вірмен, котрі поселились у Карасубазарі, до Карасубазарської

ратуші, а не до римо-католицького суду, вважав плутаниною у справах суду [278, с. 283].

Треба зазначити, що казенна палата, навпаки, діяла абсолютно правильно, зараховуючи вірмен до місцевої ратуші – карасубазарської, діючи в межах чинного законодавства, оскільки вони мали отримати прописку на загальних засадах. Питання полягає в тому, що Римо-католицький суд було створено, власне, для самоврядування уніатів, юрисдикція якого розповсюджувалась лише на вірмен-католиків. Однак як самостійна адміністративна одиниця, він мав права за письмовим зверненням осіб чи групи осіб, звичайно, зі згоди інших членів колонії, приймати під власну юрисдикцію нових членів. Процес прийняття до колонії нових членів нагадував процедуру, що існувала і в інших вірменських колоніях. Навіть вірмени-католики мали проходити її й давати клятвену обіцянку [9, арк. 1, 2, 3]. Документи, які збереглись, вказують, що серед членів Римо-католицького суду були греки, а вірмен апостольського сповідання навіть обіймав посаду засідателя суду. Отже, поняття Римо-католицького суду й Вірменської ратуші Карасубзара є тотожними, оскільки інших вірменських установ у місті не існувало.

Римо-католицький суд (або Вірменська ратуша) був позбавлений виконавчих повноважень і функцій із розподілу землі, загальноміських господарських, адміністративних, фінансових питань та нагляду, на відміну від міської ратуші чи магістрату. Про помилковість тверджень щодо існування окремої Вірменської ратуші чи магістрату також свідчать документи з листування сенату з Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором та Таврійським цивільним губернатором. Останні яскраво демонструють, що урядом Римо-католицький суд у питаннях повноважень із надання вірчих листів і довіреностей стояв в одному ряду з Карасубазарською, Старокримською та Бахчисарайською ратушами, Сімферопольським і Севастопольським магістратами [44, арк. 12 зв.].

Повноваження Римо-католицького суду фактично були ідентичними наданим іншим вірменським колоніям у частині збирання податків, фіксування

їхнього обсягу для купців різних гільдій і міщан, забезпечення своїх громадян торговельними свідоцтвами, гербовими бланками та іншими документами діловодства. Також до компетенції суду належала видача закордонних паспортів [19, арк. 1–12]. Окрім цього, суд тривалий час, як і вірменські магістрати, мав право видавати вірчі листи, виконувати роль маклерів і нотаріусів [44, арк. 13 зв.]. Відповідно до своїх повноважень, Римо-католицький суд здійснював судочинство та розглядав цивільні, кредитні й боргові справи, а також позови різного характеру. Кримінальні справи ним не розглядались, вони одразу направлялись до губернських судів.

Отже, Римо-католицький суд (Вірменська ратуша Карасубазара) був виключно органом самоврядування приписаних до цієї колонії «громадян» і самостійною адміністративно-правовою установою, територіально розташованою в м. Карасубазар та незалежною від Карасубазарської міської ратуші.

Розглянувши правовий устрій колоній та їхнє населення, виникає питання, у якому правовому становищі перебували вірмени, котрі внаслідок міграційних процесів, які відбувались у Північному Причорномор'ї, компактно облаштувались в інших містах, поза межами колоній. Перш за все, треба відмітити, що ці осередки, на наше переконання, не можна ототожнювати з колоніями, що досить часто спостерігається в історіографії. На відміну від колоній, вони не мали спеціально встановленого законодавством правового статусу або режиму управління. Колонії, як нами були зазначено, мали гарантовані державою права на самоврядування, а їхні громадяни, тобто прописані вірмени, брали безпосередню участь в управлінні містом через формування власних інститутів влади та користувались наданими державою пільгами і привілеями.

Поселившись поза межами міст-колоній, в інших населених пунктах імперії, вірмени насправді утворювали етнічні (національні) й етноконфесійні співтовариства (об'єднання громадян), що термінологічно відповідає поняттям «община» або «громада». Національна община (громада) – співтовариство

територіальної групи представників національних меншин (етносу), що допомагає їм соціалізуватися в місці свого проживання.

Об'єднання вірмен поза межами колоній задля вирішення суспільно-політичних, культурно-просвітницьких, економічних та релігійних потреб, що не мали жодних виконавчих, судових або адміністративних повноважень у своєму новому місці проживання, не можна в жодному разі ототожнювати з колоніями. Отже, ми вважаємо правильним визначати ці об'єднання вірмен як національні громади або общини, що, у свою чергу, дає можливість чітко відрізнити вірменські осередки за типом, способом організації й управління, а також уникати плутанини, чітко виокремлюючи ці дві форми вірменських діаспорних осередків.

Нами було встановлено, що поза межами колоній у Таврійській губернії вірмени проживали у Феодосії, Карасубазарі (не уніати), Євпаторії, Сімферополі, Бахчисараї, Армянському Базарі, Перекопі та Ногайську. Вірмени в цих містах не мали права брати участь в управлінні містом, якщо не були прописані в ньому, а в такому випадку не мали правових підстав користуватися привілеями й комерційними вигодами (правом вільної торгівлі), адже останні було надано саме колоніям та їхнім мешканцям.

Враховуючі ці правові аспекти, вірмени не змінювали прописку у власних колоніях, залишаючись під юрисдикцією вірменських адміністрацій. Такий підхід дозволяв тим, хто поселився в інших містах, зберегти за собою право на привілеї. Яскравим прикладом є ситуація зі старокримською колонією, де станом на 1820 р. із прописаних у місті 371 родини постійно перебували на його території лише 123, а решта проживала в містах Таврійської губернії і навіть у Новій Нахичевані. Подібна ситуація була властива всім вірменським колоніям. Наприклад, григоріопольські вірмени, які поселились в Одесі, також не змінювали своєї прописки, а в листуваннях із міськими установами вказували, що вони є «громадянами Григоріополя» [236, с. 23, 30].

В іноетнічному середовищі Вірменська церква історично та традиційно була головним об'єднавчим інститутом. Власне, навколо неї й відбувалось формування

національних, релігійних і суспільно-політичних інститутів вірмен – громад чи общин. Процес створення їх у регіоні, що розглядається, мав специфічні особливості й відповідні відмінності в кожному конкретному випадку.

На нашу думку, головними критеріями формування вірменських громад (общин) у розумінні сталих інституцій, що дозволяє вести мову про об'єднання вірмен в іноетнічному середовищі за етнічними, конфесійними, мовними, культурними ознаками та спільними економічними інтересами, виступали: на першочерговому етапі – формування інституту власної церкви (відправлення богослужіння), на наступному – зведення власної церкви (чи молитовного будинку), відкриття освітянських та благодійних закладів, що свідчило про розвиток громади та її суспільно-культурних інститутів в іноетнічному середовищі.

У Таврійській губернії фактично відбулось відродження осередків, оскільки вірмени повернулись до колишніх поселень (за винятком Армянского Базару, Ногайська та Перекопа), але на зовсім інших правових умовах та політичних засадах. Нами встановлено, що внаслідок реєміграційних і міграційних процесів, які проходили після 1778 р., нахичеванські вірмени в Таврійській губернії, поза межами колоній поселились у своїх давніх осередках: Феодосії, Карасубазарі (не уніати), Євпаторії, Сімферополі, Бахчисараї, до яких також приєдналась невеличка група григоріопольських вірмен. Процес відродження общин-громад у губернії проходив досить повільно. Беручи до уваги, що вірменські храми репатріантами було відновлено (новозведені замість зруйнованих), і діяли вони у всіх містах компактного проживання, упевнено можемо стверджувати, що в цих містах вірменами було сформовано громади (общини) в досить короткий час. Головною особливістю створення вірменських громад (общин) Криму стала та обставина, що репатріанти відродили власні общини-інститути.

У Бессарабії та Новоросійському краї процес створення громад (общин) мав зовсім інший характер і специфіку. Помітимо, що в Акермані, згідно з переписом 1808 р., проживала 131 вірменська родина, з яких 11 визначено як вихідців із

Григоріополя, а останні 117 – як корінних мешканців, які протягом 1789–1805 рр. проживали в Акермані [205, с. 140]. У цей період місто фактично було населене лише вірменами та греками. У парафіяльних відомостях Вірменської церкви станом уже на 1809 р. чисельність акерманських вірмен становила 116 родин [321, с. 201]. Проведений перепис після 1812 р., коли місто остаточно ввійшло до складу Російської імперії, засвідчив, що чисельність місцевих вірмен фактично залишилась незмінною, порівняно з турецьким періодом. Згідно з породинними списками Акерманської міської думи за 1819 р., у місті мешкали лише 95 родин (637 вірмен) [80, арк. 142]. За даними Бессарабського обласного журналу перепису населення за 1817–1819 рр., у місті проживали 600 вірмен (299 чоловіків і 301 жінка), які склали 116 родин [85, арк. 71 зв.]. Виникає питання, куди поділися ще 36 родин? Виявляється, що напередодні складання списку 21 родина залишила місто, однак у документі зменшення чисельності вірмен відраховується від 116 родин, а не від 131. Ця обставина пов'язана з тим, що 15 родин, серед яких були 11 григоріопольських громадян, не змінювали своєї прописки, тому не були врахованими громадянами Акермана від вірменського стану.

Статистичні дані вірменського населення Акермана свідчать, що на час приєднання міста до Росії там продовжувала існувати вірменська колонія, незважаючи на ту обставину, що останні також були виведені в межі Російської імперії. Беручи до уваги, що Акерман знаходився в Оттоманській імперії, правове становище вірмен регулювалось у межах чинного оттоманського права, відповідно до якого все вірменське населення імперії перебувало під юрисдикцією Вірменського міллету (національна-релігійна автономія). Після приєднання міста до Росії ні вірменам, ні грекам не було запропоновано ані привілеїв, ані самоврядування, хоча на той час Росія себе позиціонувала себе покровителем двох народів.

Тож у випадку з Акерманом російський уряд не вважав доцільним робити поступки для тих групи християн, які й так уже опинились у межах Росії без агітації, шантажу й обіцянок. Вірмени своєї колонією з її внутрішніми

інститутами, церквою Сурб Аствацацин (Св. Богородиці) і власним майном увійшли до складу Росії, ставши пересіченими підданими імперії, без правових преференцій. Отже, давня вірменська колонія в межах Росії перетворилась фактично на громаду (общину).

На відміну від Акермана, до колишніх колоній не простежувалися рееміграційні рухи григоріопольців. Наприклад, у Кілії в 1808 р. мешкали лише чотири родини. Майже подібна ситуація простежувалася в Ізмаїлі, де в 1808 р. проживали 92 особи, у 1809 р. – 160 осіб [321, с. 60]. Хоча й у 1811 р. чисельність вірмен трохи збільшилася (до 244 осіб, що складали 57 родин) [81, арк. 3–25] і залишалася незмінною до 20-х рр. XIX ст. (коли було зафіксовано 60 родин) [136, ґр 216]. Ця тенденція зберігалася до середини століття. Ми змушені констатувати, що хоча в Ізмаїлі й було відроджено вірменський осередок, але останній залишився малочисельним.

У Херсонській губернії єдиним містом, де було створено нову вірменську громаду, стала Одеса, де вірмени поселялись досить повільно. У 20-х рр. XIX ст. у місті мешкало 30 вірменських родин, уродженців Григоріополя, які не мали власної церкви, унаслідок чого релігійні культи відправляли в найманому будинку [136, ґр 223, 224]. В Одесі вірмени з 1823 р. намагались звести власний храм. Однак звернення до міської думи з проханням виділити місце для церкви будівельний комітет і міська дума, наводячи різні причини, відхиляли. А ділянка залишалась до 1828 р. порожньою, на що неодноразово вірмени звертали увагу [236, с. 23–32]. Унаслідок неспроможності придбати для церкви місце та небажання місцевої влади посприяти наданню земельної ділянки питання зведення церкви було вирішене лише у 1839–1845 р. [236, с. 52, 53].

Отже, вірмени, які мешкали поза межами колоній і були об'єднанні в єдину спільноту відповідно до своїх суспільних, релігійних, мовних, культурних, освітянських та економічних інтересів, утворили громади й общини під проводом Вірменської церкви. Кожна громада (община) формувала відповідну вірменську парафію, що, відповідно, свідчить про національно-релігійну основу всіх громад

(общин), де церква виконувала ключові представницькі функції в особі голови єпархії чи парафії, а також безпосередньо представників церковних інститутів, старост (ктиторів), які були вповноважені представляти інтереси парафії.

Важливе місце в правових відносинах вірмен із державою належало нормам, що регулювали торговельні питання, які також відображені в Жалуваних грамотах. Наприклад, оприлюднений у 1807 р. «Маніфест про дарування купецтву нових вигод» прямо порушував вірменські права, а саме його стаття 9. Вона безпосередньо стосувалась вірмен та передбачала запис їх у купецькі гільдії згідно з капіталами, а також передбачала відповідну систему сплати податків, виконання міських повинностей, проведення торговельних операцій відповідно до своєї гільдії [102, с. 970–974].

З точки зору регулювання правил торгівлі й наведення ладу реформаторський крок був виправданим, однак підпорядкування вірмен цим правилам суперечило положенням Жалуваної грамоти, що викликало невдоволення населення. Треба віддати належне уряду, який уже в 1808 р. зрозумів недоцільність і поспішність запису вірмен у гільдії та залишив це питання на невизначений термін відкритим [130, с. 49].

Держава, виходячи з політичної доцільності, також залишила більшу частину дарованих прав без змін. Так, у 1807 р. Указом сенату за нахічеванськими вірменами було збережено право не сплачувати податки за утримання мостів, перевезень та міських земських повинностей [130, с. 49]. Зрозуміло, що це було тимчасовим явищем, як і відтермінування запису вірмен у гільдії. Однак, як свідчать документи, уже з 1801 р. в Новій Нахічевані за розпорядженням експедиції про державні доходи, вірмени змушені були сплачувати податки так: купці – із капіталів за гільдіями по 4,5 %, міщани та цехові – по 5 крб із двору, поселяни – по 18 коп. з особи, що суперечило нормам Жалуваної грамоти [50, арк. 3]. Хоча вірмени чинили опір, але звернення нахічеванців було залишено поза увагою, і за рішенням Державної ради вони були змушені вносити регулярно в казну встановленні суми [103, с. 653].

З 1816 р., відповідно до наказу щодо зборів на утримання великих державних шляхів, вірмени були змушені відраховувати по 25 коп. із кожної ревізької душі, а купці – по 5 % із сум, що сплачувалися [104, с. 1056].

Питання запису вірмен у гільдії знову став актуальним від моменту оприлюднення в 1824 р. маніфесту про «Додаткові постанови про устрій гільдій і про торгівлю інших станів». Він став першим загальнодержавним законодавчим актом, що безпосередньо стосувався привілеїв і прав вірмен. «Гільдійська реформа Канкрина» викликала загальне невдоволення населення, яке почало чинити опір імперській владі, відмовляючись вступати в гільдії, оперуючи до непорушності своїх прав на вільну торгівлю, дарованих під час поселення в державі.

Губернське начальство, у свою чергу, вдалось до найбільш рішучих дій, які можна узагальнити на прикладі Нової Нахичевані: примушувало купців і міщан вступити відповідно до торговельних спроможностей у гільдії. Відомості про вірмен, які через нестачу капіталу (або тимчасового занепаду) потрапляли до міщанського стану, друкували в газетах, суворо за ними наглядали, щоб вони не торгували з купецтвом товарами [40, арк. 1]. Цей опір був здебільшого викликаний відсутністю в значної частини вірмен відповідних капіталів для вступу в I чи II гільдії, що значно звужувало коло комерційних операцій і позначалося на матеріальному становищі широких верств населення.

Поступове скасування вірменських привілеїв мало політичне й економіко-правове підґрунтя, пов'язане з уніфікацією законодавства держави, яка більше не була зацікавлена в їх збереженні. Після завершення російсько-турецького протистояння в Північному Причорномор'ї стало недоцільним гарантування особливих прав для цієї частини населення. Вирішення геополітичних проблем у Закавказзі й Вірменії, використання «вірменського фактору» в Персії й Оттоманській імперії дали можливість переглянути становище вірмен у державі. Своєрідним рубіконом у цьому питанні стало приєднання Східної Вірменії в

1828 р. до Росії за умовами Туркменчайського договору. Власне кажучи, після цього держава впроваджувала в дію низку змін щодо вірмен і Вірменської церкви.

Отже, у 1778 р. Російська імперія для колонізації новоприєднаних земель у Північному Причорномор'ї здійснила виселення (виведення) християн (вірмен і греків) із Кримського ханства, яке в жодному разі не можна ототожнювати з добровільною міграцією, викликаною релігійними, політичними або економічними чинниками. Унаслідок організованого виселення з півострова було виведено 13 500 вірмен – послідовників Вірменської церкви та близько 500 вірмен-католиків. Упродовж 1787–1791 рр. Російською імперією в межах політики колонізації нових земель було здійснено також виселення вірменського населення з Бессарабії, Молдавії та Валахії в кількості 4 500 осіб.

Виселеним вірменам у межах Росії було даровано Жалувані грамоти, згідно з положеннями яких вони отримали низку прав і привілеїв (вільна торгівля, звільнення від податей, повинностей, служби тривалістю 10 років та рекруту), а також отримали права на самоврядування і власне судочинство, користуючись якими, заснували міста-колонії Нова Нахічевань (1778 р.), Григоріополь (1792 р.) та вірмено-католицьку колонію в Катеринославі I (1778 р.).

Однак поспішне виселення вірмен із давніх колоній у межі Російської імперії призвело до низки проблем: їхніх утеч із Росії, рееміграційних і міграційних рухів, розгортання внутрішніх протиріч у колоніях. Згадані процеси були зумовлені насамперед суспільно-політичними й соціально-економічними чинниками.

Враховуючи саме ці аспекти, урядом було дозволено репатріацію вірмен-католиків до Криму, які в 1788–1790 рр. створили нову колонію в Карасубазарі. Варто зазначити, що втікачі та мігранти, які поселились у Криму, невдовзі домоглись отримання власної Жалуваної грамоти (1799 р.) і створили ще одне вірменське місто-колонію в Старому Криму. Усі колонії було засновано внаслідок процесу виселення вірмен у межі Російської імперії, що суттєво відрізняє їх

генезу та спосіб формування від решти вірменських колоній чи осередків, утворених у різні історичні періоди.

Водночас треба констатувати, що вірменське населення і власне вірменські колонії – самостійні адміністративні одиниці держави – отримали досить широкі права та внутрішню автономію, незрівнянну з правами, гарантованими, наприклад, міллетною системою Оттоманської імперії, Кримського ханства чи законами Молдавського й Валаського князівств. Варто відмітити, що вірменські колонії користувались у самоврядуванні правом збирання податків, фіксування їх розміру, стеження за недоїмками, забезпечення торговельними свідоцтвами, гербовими бланками й іншими документами діловодства, видання вірчих листів, паспортів, виконання ролі маклерів і нотаріусів, здійснення судочинства (у Новій Нахичевані на основі власного суддебника – Астраханського).

У межах Російської імперії було створено й нові церковні адміністрації: Бессарабську єпархію та несприятанні Вірменській церкві на кшталт російських духовні консисторії й правління (Нахичеванське, Григоріопольське й Карасубазарське). Вірменська церква протягом першої третини ХІХ ст. залишалась незалежною у внутрішній організації та самостійною в діяльності – це гарантували положення Жалуваних грамот. Таке лояльне ставлення з боку держави дозволило впровадити в життя на теренах Російської імперії власний церковний суддебник і канони – «Канопагір».

Вірменське населення облаштувалось поза межами колоній у своїх давніх осередках – Феодосії, Карасубазарі (не уніати), Євпаторії, Сімферополі, Бахчисараї, Керчі, Акермані, Ізмаїлі, сформувало в Армянському Базарі, Перекопі, Ногайську, Одесі, не маючи права на самоврядування й судочинство, національні громади (общини) в межах вірменських парафій. Вірменські осередки Північного Причорномор'я правильно типологічно диференціювати на колонії й общини (громади), що відповідає їхньому правовому становищу й правам.

Аналіз законодавчої бази й дій урядовців показує, що державою поступово впроваджувалася політика згортання дарованих прав і привілеїв, як у процесі уніфікації законодавства, так і виходячи з політичної доцільності.

РОЗДІЛ 3

СТАНОВИЩЕ ВІРМЕН У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї В ПЕРІОД 1836–1870 рр.

3.1. Вірменська церква в житті вірмен: екстратериторіальна автономія вірмен

У попередньому розділі частково було проаналізовано імперську політику щодо Вірменської церкви, а саме законодавчу базу та адміністративний устрій. Справедливою є думка В. Г. Вартаняна, який вказав, що значення церкви в житті вірмен було помічене ще Петром I, але на справжнє усвідомлення місця й ролі церкви Російська держава витратила не одне десятиліття. Залучаючи вірмен на свій бік, російський уряд використовував «їхні відносини в інтересах своєї завойовницької політики» [214].

Контакти, що сформувалися наприкінці XVIII ст. між Росією й Ечміадзінським католикосатом, були взаємовигідними лише певний проміжок часу. У нових політичних реаліях після освоєння Північного Причорномор'я та завершення завойовницьких війн Російської імперії в Кавказькому й Закавказькому напрямках, із приєднанням частини земель Східної Вірменії політика імперського уряду щодо вірмен кардинально змінилася.

Питання вірменської єпархії та, власне кажучи, правового становища Вірменської церкви в цілому знайшло своє вирішення лише після приєднання в 1828 р. земель Східної Вірменії до Росії [242, с. 76]. Російський уряд, прагнучи встановити російські порядки й закони, тим самим перетворюючи Східну Вірменію на звичайну російську губернію, наштовхнувся на певний опір, очолюваний архієпископом Нерсесом Аштаракеці. Він був одним із лідерів вірменського національно-визвольного руху, організатором народного ополчення під час війни Росії з Персією. Виступав за збереження Вірменської автономії перської традиції, відповідно до якої у Вірменії низка управлінських функцій виконувалась вірменами самостійно [241, с. 35].

У період найактивнішого протистояння помер голова Бессарабської єпархії архієпископ Григорій, що зробило кафедру вакантною. Саме туди й було запропоновано Нерсесу переїхати. Головним ідеологом усунення Нерсеса та його запеклим противником був граф І. Ф. Паскевич. Переведення в найменшу й досить незначну за впливом єпархію фактично було політичним засланням, яке відсторонило архієпископа від головних подій, що відбувались у Східній Вірменії [241, с. 35].

Така комбінація з усунення противника російської самодержавницької політики яскраво продемонструвала новий політичний курс імперії щодо вірмен. Нейтралізація незгодних із політикою Росії через використання політико-адміністративного ресурсу в ті роки була звичним явищем. Унаслідок цього низку вірменських і грузинських діячів було заслано у внутрішні губернії, і, зокрема, католикоса Східної Грузії Антонія II, якого взагалі позбавили престолу в 1827 р., тим самим ліквідувавши цей інститут на тривалий час. Зауважимо, що одночасно з приїздом архієпископа в Бессарабію за ним було встановлено негласний нагляд поліції під особистим контролем Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова [52; 53, арк. 3]. Це засвідчило неабияку зацікавленість імперської влади особою архієпископа, справу якого щодо антиросійської діяльності ще не було остаточно вирішено – вона перебувала на стадії розгляду. Водночас хворий католикос Єпрем попрохав у російського імператора затвердити кандидатуру опального архієпископа в ролі свого наступника.

Добре ознайоmlена з політичними поглядами Нерсеса Росія не могла допустити архієпископа до патріаршого престолу – це призвело б до ускладнення перетворень у Вірменії та запровадження особливого становища Вірменської церкви, розробка якого почалась після приєднання Східної Вірменії. Згідно з планами уряду, особливе становище, над яким працювала спеціальна комісія, мало навести лад у справах церкви. Однак остаточному вирішенню низки питань, що виникли навколо Вірменської області й церкви, завадила чергова російська-

турецька війна 1828–1829 рр. Підписаний ж Оттоманською імперією Адріанопольський мирний договір у 1829 р. остаточно закріпив Східну Вірменію за Російською імперією та дозволив Росії й надалі впроваджувати етноконфесійну політику й новий курсу щодо вірмен.

У 1829 р. питання Нерсеса отримало остаточне вирішення: імператор Микола I залишив обвинувачення графа І. Ф. Паскевича поза увагою, отож і саме питання було вичерпано. Однак архієпископа було відсторонено від Ечміадзінських справ і офіційно переведено з Імеретинської єпархії до Бессарабії [322, с. 150]. Позиція Миколи I щодо Нерсеса здебільшого була викликана досить активною діяльністю архіпастиря під час останньої російсько-турецької війни та певним небажанням загострювати ситуацію з вірменським духовництвом. До того ж Росія в цей період так і не наважилась упровадити майже готовий проект положення про Вірменську церкву [218, с. 108].

Політична ситуація навколо Ечміадзінського престолу та Вірменської церкви в цілому стала одним із головних чинників, що вплинули на формування єпархіальної структури в регіоні в період, що розглядається. Від часу заслання Нерсеса питання Бессарабської єпархії, що не втрачало своєї актуальності, отримало новий розвиток на тлі церковно-політичних процесів, що відбувались у державі. Напередодні приїзду Нерсеса астраханський владика самовільно приєднав Бессарабію до свого управління, а після його смерті Нерсес вдався до аналогічних дій, підпорядкувавши собі зазначену єпархію.

Проблема управління й підпорядкування парафій мала досить глибоке суспільно-політичне підґрунтя, оскільки розповсюдження влади на ці парафії збільшувало вплив церковних ієрархів. Це було вкрай важливо з урахуванням тієї обставини, що впродовж останніх років голови Вірменської єпархії Росії були обрані католикосами. Місцеві вірмени теж були зацікавлені в стабільності й визначеності свого підпорядкування – це зумовлювалось місцевими проблемами й настроями вірменської спільноти. Треба відмітити, що бессарабські й нахічеванські вірмени неодноразово – у 1824, 1826, 1828 рр. – звертались із

проханням приєднання їх до єдиної єпархії. Однак ці звернення залишалися поза увагою влади. Хоча ініціативу вірмен щодо утворення нової єпархії підтримував М. С. Воронцов, на ім'я якого надходили ці звернення, про що він неодноразово клопотав у столиці [54, арк. 1, 2].

Питання Бессарабської єпархії, ініційоване вірменами й підтримане генерал-губернатором, для держави стало актуальним під час церковно-політичної конфронтації й було вирішене лише в 1830 р. В імператорському указі зазначалось, що тепер, після усунення перешкод, що заважали його врегулюванню, та після розгляду справи утвориться нова вірменська єпархія під назвою Ново-Нахічевансько-Бессарабська зі включенням до неї всіх церков і парафій, що знаходилися в Санкт-Петербурзі, Москві, Новоросійському краї та Бессарабській області, із призначенням начальником цієї єпархії архієпископа Нерсеса, звільненого зі старої посади [54, арк. 1, 2].

Реорганізацію єпархіального устрою складно розглядати як зустрічний крок та задоволення інтересів вірменської спільноти, оскільки держава погодилась на це тільки з позиції політичної доцільності: з одного боку, досить уміло відсторонивши Нерсеса від Ечміадзінських справ із наданням йому в управління великої єпархії, що збільшувало його авторитет, а з іншого – установивши певні обмеження й контроль за бунтівним архієпископом з боку Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора, під управлінням якого перебувала більша частина парафій єпархій. Саме тому центр єпархії залишився на околиці імперії – у Кишиневі, що було досить незручно. Об'єднання більшості європейських парафій в одну єпархію завершило один з етапів формування адміністративного устрою Вірменської церкви в Північному Причорномор'ї та поєднало всі вірменські колонії й громади (общини), що виникли в результаті російської колонізаційної політики.

У 1831 р., користуючись хворобою католикоса Єпрема, російськими урядовцями було організовано вибори нового католикоса й обрано необхідного кандидата – Ованнеса VII. Проте вибори були проведені з недотриманням

канонів Вірменської церкви, оскільки законним наступником престолу залишався призначений католикосом Єспремом архієпископ Нерсес. Суттєвим порушенням виборчих правил був факт недопущення закордонних вірмен до участі у виборах, що лише загостило напруження. Після усунення всіх перешкод на шляху здійснення плану впровадження особливого становища для Вірменської церкви, у 1836 р. було законодавчо закріплено документ, який отримав назву «Положення про управління справами Вірмено-григоріанської церкви в Росії» (далі – Положення 1836 р.).

У преамбулі документа наголошувалось, що держава визнавала за необхідне встановити в управлінні справами Вірменської церкви та її духовництва тверді й чіткі засади [108, с. 197]. Положення 1836 р. складалось з десяти розділів, які містили 141 параграф. У документі, окрім положень про управління Вірменською церквою, її адміністративний устрій, Ечміадзінський католикос, Синод, прокурора Синоду, майнові питання, знайшли відображення норми, які безпосередньо стосувались життєдіяльності національних інститутів вірмен в імперії.

Справедливою, на наш погляд, є теза С. Лук'янова, який відмітив, що з метою протидії впливу вірменському католикосу МВС створила Ечміадзінський синод, який стежив за всіма справами церкви, а Департамент духовних справ іноземних сповідань часто через прокурора Ечміадзінського синоду безпосередньо втручався в справи католикоса, скасовуючи його розпорядження [279]. Однак необхідно сказати, що насправді католикоси завжди намагались не зважати на Положення 1836 р. та проводити власну політику.

Зупинимося лише на тих положеннях документа, які безпосередньо стосувались життя вірменського населення в губерніях, тобто в єпархії. Розділ IV було присвячено правам та обов'язкам голови єпархії, який закріплював її межі та статус (архієпископський), правила призначення, затвердження та звільнення, яке було поставлено в залежність від імператора [108, с. 201]. Такий порядок автоматично закріплював право імператора самостійно вирішувати адміністративні питання в єпархіях. Одночасно було введено норму, згідно з якою

католикос подавав на затвердження імператора двох кандидатів на посаду начальника єпархії [32, арк. 1], а останній фактично лише підтверджував своїм указом призначення. Насправді ця процедура була обтяжена ще однією формальністю, відповідно до якої католикос із клопотанням першочергово звертався до голови Кавказького намісництва, а останній, у свою чергу, відправляв свою резолюцію до столиці. Ця норма, імовірно, виникла після 1857 р., оскільки в документі від 1857 р. «Про управління справами християн Вірмено-григоріанського віросповідання» не зазначена [128, с. 189].

На практиці це виглядало зовсім інакше. Так, наприклад, у 1865 р., ще до виборів католикоса, Ечміадзінський синод призначив архієпископа Єгізаря тимчасово виконувати обов'язки начальника єпархії й одночасно відправив клопотання на затвердження його кандидатури [32, арк. 1–3]. У 1868 р. після обрання нового католикоса Геворга IV останній у травні (може, раніше) призначив головою єпархії архієпископа Геворга Мкртчяна, який із відповідною рекомендацією відправився до єпархії. Документ засвідчив, що архієпископ, приступивши до виконання своїх обов'язків, не мав імператорського призначення, про що Департамент духовних справ МВС 20 вересня повідомив: «... Начальник головного управління намісника Кавказу не виявив, чи бажає Його Святейшество, щоб архієпископа Кеворка було призначено начальником єпархії або тільки управителем, тому я вважаю за потрібне прохати статс-секретаря барона Миколая про роз'яснення щодо вищенаведеного непорозуміння. Після отримання пояснень із цього питання я ввійду зі всепідданійшою доповіддю про призначення архієпископа Кеворка згідно з представленням» [33, арк. 4 зв.]. Стає зрозуміло, що процедура для вірменських католикосів перетворилася на формальність, як обов'язок традиції, а не тверда норма, оскільки офіційне призначення архієпископа Мкртчяна та звільнення Єгізара було схвалено імператором лише наприкінці листопада [33, арк. 11]. Відомо лише про два випадки, коли імператором особисто були призначено голів єпархії: архієпископа Нерсеса

(1830 р.) і Габрієля Айвазовського (1858 р.). До речі, останній зайняв архієпископу кафедру, будучи архімандритом [240, с. 103].

Згідно з Положенням 1836 р., у структурі єпархій було закріплено духовну консисторію з відповідним штатом із чотирьох членів: архімандрита та трьох протоієреїв (або священників). Духовна консисторія мала також власну канцелярію, до складу якої входили секретар, перекладач та ексектор, який одночасно виконував обов'язки скарбника й архіваріуса. До компетенції духовної консисторії належали: нагляд за священно- й церковнослужителями, опікування благоустроєм семінарій, монастирів, церков та богоугодних закладів; управління майном; розгляд і рішення за скаргами, тяжбами між духівництвом цього відомства, за шлюбними справам із переданням на розгляд Ечміадзінському синоду підозрілих справ; дозвіл збору добровільних внесків; затвердження членів духовних і монастирських правлінь і призначення причетників, представлення Синоду щодо дозволів вступу й уложення духовного сану; дозвіл на створення богоугодних закладів, семінарій церков і монастирів із представлення Синоду, а також надання фінансових і статистичних звітів у Синод [108, с. 202, 203]. Треба зазначити, що духовні правління були залишені, але повноваження цих установ мінімізовано та повністю підпорядковано духовній консисторії. У документі також знайшли відображення питання плати за духовні потреби, ціни на які були чітко встановлено [108, с. 208].

Відповідно Положенню 1836 р., під церковну юрисдикцію було введено правила й норми, пов'язані з освітою та будівництвом культових споруд. Безпосередньо до компетенції голів єпархій було віднесено опікування вірменськими навчальними закладами й організацію їх роботи. Отже, освітянське питання знаходились винятково в компетенції церкви (розглянуто в окремому розділі). Стосовно ж зведення вірменами культових споруд, то, відповідно до Положення 1836 р., для отримання дозволу на будівництво необхідно було звернутися через Головнокомандувача Грузією, Кавказькою та Закавказькою областями до МВС, щоб отримати на те Височайший дозвіл [108, с. 194]. За

новими правилами обмежувалось право вірмен вільно та безперешкодно зводити культові споруди, хоча закон гарантував Вірменській церкві вільне віросповідання й будівництво храмів.

У цьому контексті показовою є ситуація, що склалася навколо будівництва Вірменської церкви в Одесі, де спочатку взагалі заборонялося будівництво, а потім протягом 1840–1844 рр. не дозволялося встановлювати хрест на нею [236, с. 47–49]. Формальною підставою для заборони стали скарги архієпископа Херсонського й Таврійського Гаврила щодо незаконності дій вірмен, що були підтримані генерал-губернатором М. С. Воронцовим, який і видав відповідне доручення [236, с. 42]. Вірмени з поданням зверталися до міськради та виконувача обов'язків генерал-губернатора ще в 1839 р., але проблему було вирішено лише після обрання Нерсеса в 1843 р. католикосом, який уже в новому статусі звернувся до уряду, зокрема до МВС, що своїм дорученням заборонив чинити опір вірменам у встановленні хреста в місті [236, с. 47].

Необхідно наголосити, що це не єдиний випадок подібного ставлення до питання будівництва й реконструкції вірменських церков. У 1827 р. під час реконструкції Вірменської церкви в Акермані вірменам було заборонено встановлювати купол храму. Причиною відмови було оголошено війну, що йшла з Оттоманською імперією, після закінчення якої мав бути наданий необхідний дозвіл [83, арк. 6, 6 зв.].

Аналіз документів, що висвітлюють питання будівництва церков, яскраво демонструють бюрократичну завантаженість цього процесу, до якого було залучено цілу низку погоджувальних інстанцій: градоначальство, міську думу, генерал-губернатора, губернатора, департамент Духовних справ МВС, і навіть Намісника Кавказу. Унаслідок цього з часу подання клопотання про затвердження проекту й отримання дозволу проходило 2–3 роки. Саме стільки часу знадобилося на погодження проекту (плану) будівництва в Таганрозькому градоначальстві чотирьох вірменських церков: однієї – у Новій Нахичевані та трьох – у вірменських селах Султан-Сала, Несвитай, Великі Сала, подання на які було

відправлено ще в грудні 1845 р., а остаточне рішення ухвалено лише наприкінці 1848 р. [39, арк. 12]. Подібна ситуація спостерігалася й під час зведення Карасубазарської церкви, клопотання про затвердження проекту якої було відправлено наприкінці 1847 р., а погодження отримано тільки в 1849 р. [38].

У такій бюрократичній системі отримання дозволу на будівництво вірменами церкви особливу роль було відведено Російській православної церкві, яка також брала участь у погодженні. Місцеве єпархіальне начальство в особі начальника (голови) мало висловити своє бачення. Так, наприклад, щодо зведення чотирьох церков у Таганрозькому градоначальстві єпископ Катеринославський і Таганрозький Інокентій не мав претензій і не бачив перешкод [38, арк. 5]. А у випадку погодження спорудження храму в Карасубазарі (1848 р.), відомого у зв'язку з подіями в Одесі, архієпископ Гаврило сказав: «... Мені потрібен геометричний план місцезнаходження, де планується будувати церкву, із роз'ясненням на цьому плані, чи достатньо віддалена вона від церков православних, скільки в ній повинно бути парафіян і хто вони» [38, арк. 7].

Справа гальмувалася, поки не було надано всіх необхідних даних православному ієрарху. Проте в місті не було запроваджено порядок будівництва за планом, відповідно, ніхто в Карасубазарі не мав його, а отже, і вірменам не могли надати подібний документ. Унаслідок цього 9 травня 1848 р. громадський інженер Шмаків отримав доручення виїхати в Карасубазар, оглянути місце, на якому планувалося звести церкву, зняти її план і зробити на ньому пояснення щодо відстані до православних церков [38, арк. 15]. Штучне затягування погоджень документів для будівництва вірменських церков поза межами міст-колоній були фактично нормою, основу якої складали не містобудівні вимоги, а розташування по відношенню до будівель Православної церкви та суб'єктивність оцінки місцевим духівництвом.

Майнові відносини й доходи єпархій було відображено в розділах IX й X, згідно з якими всі операції з купівлі-продажу та відчуження церковного майна могли здійснюватися лише з імператорського дозволу та на основі відповідного

звернення до МВС [108, с. 194]. Майнові обмеження було трохи послаблено в 1857 р., що відображено в уніфікованому документі «Про управління справами християн Вірмено-григоріанського віросповідання». Відповідно до пункту 1011, єпархіальним консисторіям дозволялось купувати нерухоме майно, вартість якого не перевищувала 300 руб., із дозволу департаменту Духовних справ іноземних віросповідань, до 1 000 руб. – із дозволу міністра чи намісника Кавказу (за належністю), до 5 000 руб. – згідно з положенням їхніх рад, у разі ще більшої суми – лише з Височайшого дозволу [128, с. 189]. У 1857 р. було внесено кілька доповнень, які суттєво не вплинули на правовий зміст і політичний статус Положення 1836 р., оскільки стосувались незначних питань, пов'язаних зі скасуванням податків із церков, вірменських ктиторів та продажу свічок [128, с. 189].

Аналізуючи законодавчі акти Російської імперії щодо прав Вірменської церкви, її устрою, можемо впевнено констатувати, що від часу виведення вірмен до Росії (1779 р.) були фактично ліквідовано, зруйновано чи конфісковано десятки церков, а імперський уряд постійно намагався використати церковне питання задля задоволення власних геополітичних цілей. Тимчасове лояльне ставлення до Вірменської церкви з питання внутрішнього устрою, діловодства та діяльності власних Духовних судів, на основі Канонагіру, поза межами російського законодавства, було тимчасовим явищем, викликаним геополітичною необхідністю «нетривалої лояльності» [242, с. 80].

Починаючи з Нерсеса Аштаракеці, який користувався повагою та впливом серед закордонних вірмен, особливо в Оттоманській імперії, католикоси почали здебільшого нехтувати Положенням 1836 р., намагаючись вести самостійну, незалежну політику. МВС Російської імперії з цього приводу зазначало, що «необмежене самовладдя Патріарха Нерсеса виявляється в усіх його діях. Із цієї точки зору держава отримала католикоса, який користувався повагою за кордоном, але був погано керованим «удома». Нерсес, як потім і його наступники, розумів посаду інакше, ніж «самодержав'я», що вважало його державним

службовцем, обмеженим законом і колегіальною формою правління» [218, с. 113; 214, с. 15; 22].

Однак ситуація стрімко змінилася після Кримської війни, коли за умовами Паризького трактату (1856 р.) частина Бессарабії перейшла до Дунайських князівств, під васалітет Оттоманської імперії. Росія знову активізувала свій вірменський вектор зовнішньої політики. Досить чітко описано ситуацію навколо вірменських справ в одному з наведених В. Дякіним документів: «Із 1830-х років у Росії політика щодо вірмен погіршилась, із поступовим втрачанням торговельних і промислових привілеїв, дарованих назавжди; уряд не опікувався проблемою збільшення кількості навчальних закладів для вірмен із навчанням вірменською мовою; звужувалась влада католикоса, унаслідок чого під час Кримської війни вірмени ... не висловлювали співчуття жодній із протиборчих сторін» [247, с. 712].

Питання центру єпархії, яке для вірмен було надважливим, знайшло своє вирішення в цей період і пов'язане з ім'ям Габріеля Айвазовського, призначеного в 1857 р. головою єпархії. Держава в 1858 р. підтримала прохання єпархіального начальника щодо перенесення духовної консисторії з Кишинева до Феодосії [43, арк. 20]. У Феодосії центр єпархії (консисторія) довго не проіснував, і вже в 1866 р. його було повернено до Кишинева. Такий хід подій безпосередньо пов'язаний із завершенням нетривалої «відлиги» перед формуванням нової імперської політики по відношенню до вірмен.

На думку В. Бархударян, найкращим місцем для центру єпархії була саме Нова Нахічевань у зв'язку із зосередженням там основної маси вірмен та зручним географічним розташуванням. Цю тезу безапеляційно підтримали також В. Г. Вартанян і С. С. Казаров, які, проте, припустилися суттєвої помилки, вказуючи, що в 50–60-х рр. здійснювалися спроби переміщення єпархії до Нахічевані, а Феодосія згадувалася як перенесене з Нової Нахічевані духовне правління [216, с. 24]. Дослідники досить суб'єктивно оцінили питання, намагаючись піднести значущість і роль Нової Нахічевані в житті вірмен

Північного Причорномор'я. Навіть з урахуванням того ж таки географічного чинника Нова Нахічевань, так само як і Кишинів, знаходилась на околиці єпархії.

Беззаперечно, Положення 1836 р. певним чином звузило вплив вірменського духівництва й нехтувало традиційними канонами управління церквою, створивши систему контролю за її діяльністю, заклавши засади для усунення церкви від внутрішнього суспільно-політичного життя вірмен Російської імперії. Однак Положення, що мало обмежити роль церкви та її права, навпаки, дало зворотній ефект, забезпечивши своєрідну національно-культурну автономію (екстратериторіальну) вірмен під проводом церкви, без законодавчих обмежень та урядового втручання. Вірменський історик Лео з приводу впровадження Положення 1836 р. досить справедливо зазначав, що хоча документ і виглядав як суто церковний статут, але справив надзвичайно значний вплив не тільки на вірмен Росії, а й на закордонних, і став своєрідним національно-культурним привілеєм для них [344, ґз 490].

Законодавчо за Вірменською церквою було закріплено певну автономію. Голова єпархії став ключовою особою в представленні вірменських інтересів. Яскравим прикладом вважається ситуація, що склалася після 1836 р. і пов'язана з оприлюдненням нових правил оподаткування вірмен. Наприклад, у 1838 р. архієпископ Нерсес на прохання своєї пастви звернувся до Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора з клопотанням залишити недоторканими даровані назавжди привілеї вірмен [34, арк. 1]. У цьому разі спостерігаємо намагання вірменської спільноти заручитися підтримкою та впливом Вірменської церкви для вирішення нагальних соціального-економічних проблем. Церква як незалежний національний інститут, який завжди історично відстоював національні інтереси, у нових політичних реаліях не втратила свого впливу й намагалася зі свого боку сприяти народові в налагодженні взаємовідносин із державою для отримання вигідних преференцій та з інших питань.

Отже, ми спостерігаємо, що Вірменська церква продовжувала відігравати важливу роль у житті вірменської спільноти в іноетнічному середовищі не тільки

як національний духовний інститут, а також як виразник інтересів вірменського народу в економічних і суспільно-політичних питаннях.

3.2. Державна політика спрощення та ліквідації особливих прав вірмен

Російський уряд задовго до приєднання Східної Вірменії почав політику згортання прав і привілеїв вірмен, що були гарантовані Жалуваними грамотами. Першочергово порушення дарованих прав і привілеїв не носили системного загальнодержавного характеру і здебільшого були наслідком неузгодженості законодавства та результатом діяльності місцевих чиновників.

Необхідно підкреслити, що розв'язання питання вступу вірмен до гільдій згідно з новими правилами (1824 р.) затягнулося на тривалі роки. Незважаючи на відмову вірмен вступати в гільдії, звернення вірменського духівництва, відповідні скарги й навіть клопотання Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова, держава зайняла непорушну позицію.

Наприклад, григоріопольські вірмени розгорнули цілу кампанію, яка тривала до 1846 р. Листування з міністерством фінансів, Херсонським губернатором, Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором не давало жодних результатів. І лише в 1846 р. міністерство фінансів повідомило, що пільги за Жалуваною грамотою григоріопольським вірменам у сплаті гільдійських повинностей було продовжено лише до 1819 р. й, відповідно, скарга не заслуговує уваги [34, арк. 39–42]. Стає зрозуміло, що для імперської влади Жалувані грамоти вірмен уже втратили сенс, а в продовженні дії привілеїв не було потреби, оскільки період політичної доцільності відповідних заходів уже минув. У цілому така політика спостерігалася на загальнодержавному рівні не лише по відношенню до вірмен.

Наступним кроком до звуження привілеїв вірмен став оприлюднений у 1836 р. указ «Про зрівняння вірмен Астраханської, Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній та Кавказької області у виплатах державних податей з іншими російськими підданими» [108, с. 533]. У документі зазначалось, що

визнано справедливим виключення з привілеїв 1799 р. вірмен, які проживали в містах, займалися міщанським промислом, а також сільських мешканців, наділених достатньою кількістю казенної землі, які поступово мали зрівнятися в платежах державних податей з іншими підданими держави, з якими вони користувалися однаковими привілеями [108, с. 533].

Міщан, незалежно від обов'язків із виконання земських і міських повинностей, було обкладено особливим подушним збором у казну: на перші десять років – по 5 руб., на водне й сухопутне сполучення – по 30 коп. із душі, а через десять років вони повинні були оплачувати повний подушний податок за міщанським окладом. Вірмени-поселяни, окрім сплати земських повинностей, обкладалися рівномірним окладом подушної податі по 3 руб., на водне та сухопутне сполучення – по 30 коп., оброчним на перший випадок – по 5 руб., загалом – по 8 руб. із душі на рік. Після закінчення десятирічного терміну вони мали зрівнюватись із сумами для всіма казенних мешканців відповідних губерній. З 1 січня 1837 р. ліквідовувалися існуючі платежі вірмен із душ, дворів і земель [108, с. 533].

Нововведення вірмени сприйняли вкрай негативно, адже вони фактично стали другим економічним наступом з боку держави, продовженням політики скасування пільг і привілеїв. Кожна вірменська колонія самостійно намагалася вирішити питання порушення своїх прав, апелюючи до норм Жалуваних грамот, відправляючи скарги на дії уряду через місцевих керівників (начальників), вірменське духовництво та безпосередньо через своїх уповноважених депутатів. Після тривалого листування й розгляду справи державою рішення віднайшлося тільки в 1840–1843 рр., причому в досить оригінальний спосіб.

Специфіка підходу була такою ж, а її механізми найкраще можна розглянути на прикладі Старого Криму. За рішенням Державної ради від 25 листопада 1840 р. було ухвалено рішення з наступного року з вірмен – міщан і поселян міст Старий Крим, Карасубазар, Григоріополь, Нова Нахічевань і

навколишніх сіл стягувати податі: за старою системою – із тих, хто поселився до виходу Жалуваної грамоти 28 жовтня 1799 р., а за новою – із решти [36, арк. 16].

Логіка дій уряду полягала в такому: оскільки грамоту було надано вірменам у 1799 р., тобто саме в період проживання в місті Старий Крим (те ж саме стосувалось і решти колоній), то, відповідно, її чинність розповсюджувалася тільки на мешканців, які поселились до 1799 р. А ті, хто поселився після оприлюднення грамоти, не могли користуватися пільгами та привілеями в оподаткуванні [36, арк. 11–16]. Уряд вирішив тлумачити норми грамоти в такий спосіб: її сила розповсюджувалася тільки на вірмен, які встигли облаштуватися в місті до 1799 р., однак власне стаття 6 цього ж документа таких обмежень не передбачала: «... звільнити всіх вірмен від державних податей і служіння згідно з положеннями указу від 15 квітня 1799 р. про різні пільги жалуваних різним вірменським товариствам упродовж наступних 10 років. А після вичерпання цього терміну мають сплачувати в казну щорічно купці з капіталів по одному відсотку з рубля, міщани й цехові – із двору по два рублі, повітові поселяни-землероби, яким належить по 30 десятин землі, – по 5 копійок на рік, відтепер назавжди» [99, с. 839].

Уряд також намагався апелювати до відсутності ревізії 1795 р., наполягаючи на неможливості підтвердження факту проживання значної частини вірмен у місті до 1799 р. Однак держава, визнаючи, що більша частина мешканців Старого Криму – 212 (1) прізвищ (родин) – була нахичеванцями, ігнорувала той факт, що саме останні, будучи прописаними в Новій Нахичевані (підпорядкованими колонії), уже де-юре користувалися привілеями, незважаючи на ту обставину, що жили в іншому місті. Держава в ролі аргументу законності своїх дій посилялася на рішення Правлячого сенату від 31 серпня 1814 р., відповідно до якого нахичеванським вірменам дозволялося поселятися в Старому Криму, і на них розповсюджувалася дія привілеїв, наданих Павлом I як Старому Криму, так і Новій Нахичевані [36, арк. 8–9].

Зазначимо, що це було суто фінансово-правове рішення, покликане легалізувати паралельне віднесення вірмен за ревізією 1811 р. до Старого Криму й казенної палати Таврійської губернії, до якої, до речі, останніх було зараховано ще впродовж 1805–1806 рр. (див. розділ II, с.78-80). Навіть, якщо визнати урядовий спосіб тлумачення норм Жалуваних грамот правочинним, хоча вони такими не є апріорі, усе одно держава порушувала права вірмен, оскільки в рапорті Таврійського віце-губернатора до Херсонського воєнного губернатора герцога де Рішельє від 1812 р. щодо вірмен Старого Криму, чітко вказано, що більшість вірмен живе в місті понад 20 років [36, 135 зв.].

В інших вірменських колоніях відбувалася аналогічна процедура підтвердження перебування своїх громадян у місцях поселення. Держава намагалася в той же спосіб втягнути в цю пастку й карасубазарських вірмен, однак, на відміну від старокримських, останні мали більш потужну доказову базу.

Скасування залишків пільг вищенаведеним документом продемонструвало нову тактику держави щодо нещодавно виведених вірмен (як і до решти вірменського населення імперії), які з 1836 р. були зараховані до пересічних громадян імперії. Можна вести мову про початок нової імперської політики, спрямованої на поступове згортання курсу «покровительства» вірменам у регіоні. Це знайшло своє підтвердження в державній політиці наступних років.

Першим суттєвим кроком влади після 1836 р. стало порушення прав григоріопольських вірмен. Поступове збільшення кількості іноетнічного населення в колонії призвело до намагання останніх брати безпосередню участь в управлінні містом. Згодом ці вимоги знайшли підтримку й серед урядовців, які отримали нагоду реорганізувати та обмежити вірменське самоврядування в місті. Незважаючи на чисельні клопотання вірмен та апелювання до пункту 6 Жалуваної грамоти щодо власних інститутів самоврядування, у 1840 р. Правлячим сенатом було ухвалено рішення скасувати зазначений пункт грамоти й надати право всім мешканцям брати участь в управлінні містом. Це рішення перетворило Григоріополь на звичайне повітове місто з вірменським населенням, а колонія

стала фактично громадою. Того ж року було спрощено систему вірменського самоврядування Астрахані, Моздока й Кизляра [109, с. 192].

Це засвідчує відповідні державницькі кроки щодо вірменських колоній. Враховуючи факт скасування самоврядування, вважаємо правильним із цього часу визначати Григоріополь як вірменську громаду, оскільки інститути органів управління колонії було ліквідовано, що з правової точки зору зрівняло місто з рештою міст імперії з вірменським населенням.

Варто зазначити, що, на відміну від Григоріополя, в інших вірменських колоніях держава не наважилась скасувати самоврядування, що обов'язково призвело б до масштабного невдоволення вірмен, а особливо в Новій Нахичевані. Однак це зовсім не означало, що політика обмеження вірменського самоврядування тут не проводилась.

Однією з перших наслідки нової політики відчула нахичеванська колонія. Російський уряд тривалий час узагалі не мав уявлення про зміст та основні норми Вірменського суддебника, що було виявлено лише під час ревізії Таганрозького градоначальства сенатором М. Н. Жемчужниковим, яка проходила в 1843–1845 рр. За наказом сенатора в 1844 р. було здійснено переклад Вірменського суддебника російською мовою [173, с. 7], після вивчення змісту якого сенатор зробив висновок, що суддебник ніколи не розглядався російським урядом та не був затвердженим. Він також дійшов думки, що, по-перше, один існуючий примірник цього суддебника, який знаходився тільки в розпорядженні суддів магістрату, не давав можливості загалу ознайомитись із законами, а це виключало можливість перевірки вердиктів суду щодо правомірності дій останнього та провокувало виконання не стільки законів, скільки самосуду суддів; по-друге, у суддебнику знайшли відбиття як закони (норми), що на практиці застосовувалися, так і ті, які взагалі не використовувались, що, у свою чергу, могло бути використано для зловживань під час ухвалення рішень [339, § 112].

Стає зрозумілим, що Вірменський магістрат у судочинстві керувався кодексом, про який держава не мала жодного уявлення, а деякі положення не

тільки не відповідали російським нормам права, а іноді суперечили чинному законодавству. Відкриття цього факту та відсутність офіційного затвердження Вірменського судейника стали приводом для ухвалення особливого рішення. Так, 11 березня 1848 р. було погоджено, незважаючи на ситуацію, що склалась, залишити за вірменами Нової Нахічевані право використовувати власний судейник у цивільних справах до часу видання в імперії нового цивільного кодексу (уложення) [173, с. 5].

У 1851 р., відповідно до оприлюдненої думки Державної ради, заборонявся розгляд справ згідно з нормами Вірменського судейника, якщо одна зі сторін не належала до нахічеванських вірмен, і такі справи мали передаватися до розгляду Таганрозького комерційного суду [113, с. 3].

Цікавим виглядає те, що в преамбулі до указу імператора зазначалося, що рішення винесено на прохання вірмен щодо дозволу у Вірменському магістраті розглядати комерційні справи [113, с. 3]. Зазначимо, що жодною законодавчою нормою вірменам не заборонявся розгляд зазначених справ, оскільки цього чинне законодавство не передбачало. Таганрозький комерційний суд було створено лише 1808 р., до нього вірмени звертались тільки за власним бажанням. Факт звернення вірмен із проханням виправити одну норму призвів до того, що натомість було отримано звуження юрисдикції Вірменського судейника, оскільки раніше Вірменський суд мав повноваження розглядати справи без територіального обмеження. До того ж після 1851 р. лише позовні заяви, які не перевищували 150 руб., могли бути розглянуті у Вірменському суді, але лише згідно із загальнодержавними законами [113, с. 3]. Отже, замість затвердження за Вірменським судом права розглядати комерційні справи, які до цього були в провадженні, було вилучено з юрисдикції магістрату вищезгадані норми.

У політиці щодо вірменських колоній уряд не обмежився лише звуженням юрисдикції Вірменського судейника. У 1852 р. було оприлюднено новий документ, згідно з нормами якого ново-нахічеванські вірмени й маріупольські греки були обкладені земськими повинностями [114, с. 751]. Треба сказати, що в

документі про обкладення земськими повинностями детально описано передумови та причини цього нововведення, останній факт можна розглядати як намагання легалізувати рішення про скасування пільг і привілеїв.

Зокрема, у документі наведено положення Жалуваних грамот від 1799 р. та їх повторне підтвердження, однак у ролі головного аргументу на користь ухваленого рішення виступило те, що в Жалуваних грамотах зафіксовано лише звільнення назавжди від будь-яких постоїв, рекрутської повинності, а про скасування решти громадських повинностей мова не йшла [114, с. 752]. Останнім аргументом влади став Статут про земські повинності від 1851 р., у якому не було передбачено звільнення вірмен і греків від них [114, с. 752]. Можливо, не виникло б питань щодо державної політики в цьому питанні, якби не один досить показовий факт. У цьому акті не йшлося про вірмен Старого Криму, Григоріополя та Карасубазара (вірмен-католиків), які також отримали Жалувані грамоти. Отже, спостерігалася вибірковість у тлумаченні та розповсюдженні Статуту про повинності, оскільки пільги та привілеї базувались на однакових правових засадах. Враховуючи такі реалії, можна припустити, що уряд намагався впливати в такий спосіб на великі вірменські та грецькі поселення, звужуючи можливості матеріального потенціалу міст і водночас скорочуючи державні видатки на утримання цих поселень.

У Григоріополі після скасування інституту вірменського самоврядування, а з тим і соціально-правової системи управління колонією, у місцевих вірмен з'явилися певні проблеми й ускладнення у взаємовідносинах із губернською владою. Незважаючи на ліквідацію самоврядування, за ними було збережено даровані Жалуваними грамотами привілеї в питанні постоїв і податей, що стало причиною невдоволення серед іноетнічного населення міста. Яскравим прикладом став випадок з облаштування в 1857 р. манежу в місті за наказом губернського начальства. Отримавши розпорядження про необхідність його зведення, російські мешканці Григоріополя звернулись із проханням до губернського начальства розподілити ці обов'язки також і серед місцевих вірмен

[41, арк. 1–3]. Звичайно, це завдання не було перекладено на вірмен, адже це суперечило їхньому правовому становищу. Але випадок досить показовий і створював певне підґрунтя для поступового подальшого скасування положень Жалуваних грамот.

У 1858 р. до Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора надійшов лист від григоріопольських вірмен, у якому вони просили захистити їх від гноблення з боку місцевого городничого та звільнити від воєнного постою [45, арк. 1]. Із матеріалів справи зрозуміло, що головною причиною скарг і невдоволення вірмен городничим було те, що вони вважали його єдиним винуватцем постоїв у будинках усупереч грамоті та вважали, що він особисто наполягав на розквартируванні [45, арк. 4]. Слід відмітити, що вірмени Григоріополя були звільненні від військового постою ще у 1799 р. [78, арк. 31–32].

Із донесення чиновника з особистих доручень зрозуміло, що головною причиною невдоволення вірмен було недотримання городничим положень Жалуваної грамоти. Він усупереч закону змушував вірмен виконувати постої, навіть одного з місцевих заарештував [45, арк. 4 зв.]. Конфлікт було вичерпано завдяки втручання генерал-губернатора. Подібний факт протистояння вірменської спільноти (громади) із городничим є прямим наслідком загальної державної політики, оскільки скасування самоврядування значно звузило вплив вірмен на процеси, що відбувались у місті, та розв'язало руки імперським чиновникам у їхньому свавіллі.

У подальшому наступ на права вірменських колоній і привілеїв прямо пов'язаний зі втіленням у життя реформ імператора Олександра II в 60–70-х рр. XIX ст. Зрозуміло, що селянська реформа не торкалася інтересів вірмен, оскільки вірменські селяни, які входили до Нахічеванського округу, були особисто вільними. Перетворення, що стосувались освіти (їх буде розглянуто в наступному підрозділі), земська та судова реформи, проведені в 1864 р., а також реформа міського самоврядування (1870 р.) безпосередньо вплинули на подальший розвиток вірменських колоній.

Реформи, упроваджені в цей період, торкнулись значної чисельності вірменського населення. В історіографії це питання здебільшого відображено фрагментарно. Ми, у свою чергу, спираючись на матеріалах різноманітних за походженням джерел, здійснивши відповідний аналіз, виявили більш наближений до реальності демографічний стан у період 1853–1863 та 1872–1880-х рр. Згідно зі складеними звітами Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора, у 1853 р. без урахування Нахічеванського округу (відсутній у документі) у регіоні проживало 6 549 вірмен [59, арк. 491, 525, 598, 691], за складеними відомостями архімандрита Г. Айвазовського про чисельність парафіян на 1862 р., в єпархії проживало 25 818 вірмен (з яких лише 357 осіб – у Санкт-Петербурзі та Москві) [137, ґр 226]. Водночас сукупні відомості вірменських парафій за 1853–1863 та 1853–1863 рр. свідчать, що загальну чисельність вірмен складали 25 906 осіб [193]. Отже, очевидно, що на 1863 р. в єпархії, за винятком Москви й Санкт-Петербурга, проживало від 25 818 до 25 906 осіб (у парафії Кишинева мешкало 544 осіб, Оргієва – 285 осіб, Хотині – 198 осіб).

Демографічні показники 1872–1880-х рр. продемонстрували певне зростання чисельності вірменського населення. Відповідно до складених звітів Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора, у 1867 р. в регіоні проживало 26 404 вірмен, з яких у Нахічеванському окрузі – 21 804 осіб [60, арк. 577], а інших містах – 5 320 осіб [60, арк. 164, 268, 274, 435, 517, 680]. Згідно зі звітом 1869 р., без урахування Нахічеванського округу (відсутній у документі) чисельність вірмен складала 8 235 осіб [61, арк. 134, 248, 253, 370, 224, 313, 367, 452, 532], що більше на 2 915 осіб, ніж у 1867 р. Загальні відомості вірменських парафій за 1872–1880-х рр. свідчать, що чисельність вірмен становила 29 728 осіб [193, с. 4, 48, 70, 78, 94, 104, 109, 129, 186, 207, 214, 223, 226, 259, 271, 303], ці дані наближені до губернських статистичних показників 1869 р. – 29 319 осіб з урахуванням кількості вірмен Нахічеванського округу за 1867 р.

Необхідно зазначити, що чисельність вірмен-католиків здебільшого не відображається під час наведення демографічних показників вірменського

населення, що пов'язано з конфесійною особливістю та врахуванням лише «вірмен-григоріан». Виявлені нами статистичні дані дали можливість установити, що в 1848 р. у Феодосійській волості мешкало 696 уніатів [58, арк. 64], у 1853 р. у Таврійській губернії – 1 140, у Бессарабській – 140 [59, арк. 66, 491], у 1869 р. в Таврійській губернії – 1 465 [61, арк. 253], а в Бессарабській губернії в 1867 р. – 345 [60, арк. 435]. Отже, впевнено можемо стверджувати, що чисельність вірмен у 1870–1880-х рр. дорівнювала фактично 31 500 осіб, що показує зростання їх кількості, порівняно з 1853–1863 рр.

Земську реформу було оприлюднено 1 січня 1864 р. як «Положення про губернські й повітові земські установи». Відповідно до документа, на новоутворені державні установи покладалась функція з управління майном, капіталами, грошовими засобами земств, утримання земських будинків, інших споруд, шляхів сполучення за рахунок земств, розвитку місцевої торгівлі, участі в господарських відносинах, санітарних заходів у сфері сільського господарства, а також опікування охороною здоров'я, народною освітою, будівництвом церков та подолання злиднів [118, с. 2].

Задля задоволення місцевих потреб земств на них було перекладено обов'язки призначення, розподілу, стягування та витрачання місцевих зборів відповідно до Статуту про земські повинності. Також утворювались земські збори й земська управа – виконавчий орган, який складався з голови та двох членів. Губернські земські збори обирались членами повітових зборів. Голова повітової управи затверджувався на посаді губернатором, а голова губернської управи – міністром внутрішніх справ [118, с. 3].

Основу судової реформи, склали судові статути, затвердженні 20 листопада 1864 р., а саме: «Статут установ судових постанов», «Статут карного судочинства», «Статут цивільного судочинства» та «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями» [119, с. 180]. Реформа створила принципово нову систему судочинства, відділивши суд від адміністративних інститутів імперії, створивши інститут адвокатури, суд присяжних та принцип змагальності

процесу. Перша стаття «Статуту установ судових постанов» розподіляла судову систему на такі складові, як мирові судді, з'їзд мирових суддів, окружні суди, судова палата та Правлячий сенат у ролі верховної касаційної інстанції [119, с. 180]. У другій статті Статуту вказувалось, що судова влада, визначена в першій статті, розповсюджувалася на осіб усіх станів, на всі справи – як цивільні, так і карні, але з однією приміткою: судова влада духовних, воєнних, комерційних, селянських та «инородческих» судів визначалася особливими про них постановами (указами) [119, с. 180].

Беручи до уваги особливий статус вірменських колоній, виникає питання про те, у який спосіб упроваджувались у дію нові норми. Щодо земств, то тут особливих непорозумінь не виникає, оскільки вірмени з 1852 р. змушені були виконувати земські повинності, а формування земств дійсно не суперечило положенням Жалуваної грамоти, хоча вірмени й затягували процес входження в них.

Реформа судочинства, яка передбачала уніфікацію судової системи в державі, за винятком окремих категорій громадян, створила певну правову колізію. Справа в тому, що жоден із документів про нове судочинство не містив норми про спосіб організації судових інститутів вірмен, вірмен-католиків та греків, які, відповідно до Жалуваних грамот, мали особливе становище у сфері судочинства. Сформувався ситуація, за якої, з одного боку, закон вимагав утворення нових інститутів судочинства, а з іншого – не скасовувалася чинна норма закону.

Окрім цього, упроваджуючи судову реформу, влада залишила незмінними положення про магістрати й ратуші, до юрисдикції яких, власне, належало судочинство. Саме тому в 1866 р. держава змушена була окремим законодавчим актом ліквідувати інститути магістратів і ратуш, посади бургомістрів та ратманів, а частину функцій магістратів передати повітовим судам та міським думам, при цьому ліквідація мала бути проведена в двомісячний термін [120, с. 343–346].

Беручи до уваги те, що ця проблема правової колізії мала однакову правову базу як для греків, так і вірмен, а саме – Жалувані грамоти, вважаємо за необхідне розглянути, як саме нові норми судочинства було впроваджено в Маріупольському грецькому окрузі. М. Подгайко, розглядаючи проблематику ліквідації Грецького суду, звернула також увагу на правові аспекти та надав відповідні документи, згідно з якими Правлячий сенат у процесі розгляду справи щодо скасування грецького суду знайшов неможливим розповсюдження нових «Правил» на Маріупольський грецький суд, оскільки це суперечило наданим їм раніше правам [306, с. 139]. Але протилежну думку висловлював міністр внутрішніх справ О. Тімашев, який наполягав на правильності ліквідації Грецького суду, оскільки було неможливо впровадити судову реформу, обмежуючись лише тими губерніями, на які не розповсюджувалися затверджені 11 жовтня 1865 р. правила судочинства, а саме: Прибалтійською, Сибірською, Землями Козачих Військ та Закавказького краю. Крім цього, статтями зазначалося, що не робитиметься жодних поступок щодо магістратів та судових ратуш, які перебували в особливому становищі, тому що для цього, на думку уряду, не існувало вагомих причин» [306, с. 139].

Отже, очевидно, що уряд свідомо пішов на порушення норм чинного законодавства, оскільки не вважав політично доцільним збереження за греками власного суду чи інших привілеїв, що, відповідно, призвело до ліквідації Грецького суду в 1869 р. Необхідно відмітити, що вірменський і грецький суди мали суттєві відмінності, абсолютно різний правовій устрій і становище. На відміну від вірмен, яким дозволялось судочинство за власним правом у Вірменському магістраті, стаття 5 Жалуваної грамоти для греків давала їм можливість мати суд, розправу та внутрішню поліцію на підставі загальнодержавних законів [96, с. 825].

Отже, грецький суд юридично був автономною одиницею в системі загальнодержавного судочинства, а вірменський – незалежним судовим інститутом, Вірменський магістрат став невід'ємною частиною цього судового

інституту. Таке правове становище, дароване вірменам у 1779 р., робило неможливим скасування магістрату та права власного судочинства без ухвалення спеціального законодавчого акта, інакше порушувалась норма чинного законодавства.

Уряд певний час не наважувався скасувати вірменські інститути самоврядування й судочинство, лише здійснював поодинокі кроки. Так, ще в 1859 р. в Маріуполі й Новій Нахичевані судові справи відокремлювались від поліцейських, міська та повітова ж поліція в цих містах реформувалася на загальнодержавних засадах, із відмежуванням поліцмейстерів та городничих від російської влади, а управління Маріуполя та Нової Нахичевані з їхніми округами було підпорядковано керівництву Катеринославської губернії [117, с. 84–85].

На тлі цих процесів, що викликали серйозне невдоволення вірмен, ростовський міський голова А. Байков у 1866 р. звернувся до уряду з пропозицією про об'єднання Ростова та Нової Нахичевані, яка також активно почала лобіюватися Катеринославським губернатором. Отже, перед вірменами постала більша загроза: узагалі втрати власне місто або самоврядування й судочинство. Досить показовою в цьому питанні стала думка Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П. Є. Коцебу, висловлена 2 травня 1868 р. міністру внутрішніх справ.

Головні тези П. Є. Коцебу зводились до такого: 1) у Жалуваній грамоті вірменам про надані права на самоврядування в судовій частині, поліцейському нагляді й самоврядуванні в господарських справах нічого не сказано; 2) не існує законодавчого акта, у силу якого можна було б розмежувати або поєднати міське становище з привілеями міста, а в постановах про Нову Нахичевань не існує необхідних вказівок; 3) незважаючи на привілеї 1799 р., створення нових судових установ призведе до вилучення частини прав у магістрату в судовій частині; 4) незважаючи на опір, вірмени ввійшли до земських зібрань як представники земства, а самоврядування не може продовжуватися з уведенням вірмен у земські установи; відповідно, не порушувалось і з приєднанням до Ростова право вірмен

на самоврядування, оскільки вони мали б у такому випадку своїх представників у місті; 5) одних привілеїв Нахичевані в самоврядуванні вірмен уже не існує, а інших невдовзі має бути позбавлено їхнього значення; 6) в управлінні Нахичевані існують свої особливі землі й інше майно, яке без згоди вірмен не може стати власністю сусіднього міста [29, арк. 6–8].

Необхідно звернути увагу на низку аспектів: по-перше, вірменам було дозволено мати поліцейський нагляд, ліквідований усупереч праву на самоврядування; по-друге, неправомірна теза про те, що земства та вірменське самоврядування – несумісні інститути, оскільки земство було органом самоврядування повіту та губернії, куди делегувались відповідні представники, а не установа міського самоврядування; по-третє, непорушність права вірмен на самоврядування через можливість делегування своїх представників в інше місто взагалі несумісне з розумінням принципу самоврядування. Отже, стає цілком очевидним, що не маючи можливості чи політичної волі безпосередньо скасувати Жалувані грамоти, уряд намагався обмежити їхні дії, вдаючись до тлумачення правових норм, виходячи з принципу політичної доцільності.

Ця політика уряду призвела до невдоволення вірмен та рішучих дій з їхнього боку, про що свідчить лист Катеринославського губернатора від 4 грудня 1868 р. до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, у якому зазначено: «Пропозиція щодо об'єднання Ростова й Нахичевані викликала в нахичеванського вірменського «товариства» невдоволення у вигляді клопотання про її відхилення. Завжди прагнучи до свого відокремлення, вірменське «товариство» зараз використовує всі можливості, щоб це об'єднання не здійснилось. Для досягнення мети обрано депутатів – Мінаса Халибова й Морозова, які отримали повноваження. Також зібрано гроші в негласний спосіб за розпискою, і зараз вони відправляються через Одесу в Петербург для клопотання не об'єднувати міста» [29, арк. 33–34].

Загроза ліквідації власного міста мобілізувала вірмен у боротьбі за свої права й самостійність, що, у свою чергу, викликало стурбованість у губернській

влади розпочатими діями вірмен. Немає сумніву, що в разі остаточного вирішення питання було враховано і позицію вірмен, і думку Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора. Він 13 березня 1869 р. висловив міністру внутрішніх справ свою точку зору: «...Міське об'єднання за новим проектом товариств у частині управління було б злиттям лише зовнішнім і навряд чи призвело б до бажаної мети. Навпаки, на мою думку, об'єднання згаданих міст на цих умовах, можливо, скоріше стане приводом до оновлення прагнень вірмен до відокремлення та замкненості від решти місцевого населення і спричинить усередині об'єданого міста багато зіткнень та непорозумінь. Тому я вважаю за необхідне залишити план об'єднання на деякий час; прискорить об'єднання введено нове міське громадське управління в кожному з міст за новими податками» [29, арк. 42].

У період активних консультацій між губернською владою та центром щодо можливого об'єднання міст у 1866 р. було здійснено авантюрний хід з боку МВС, відповідно до якого Ростовській міській думі було делеговано право видавати свідоцтва для ведення торгівлі в Нахичевані [29, арк. 23].

Стає зрозумілим, що уряд, не бажаючи ускладнень і напруження у відносинах із вірменами, відклав питання об'єднання міст, але не відмовився від курсу скасування самоврядування та привілеїв. Однак він одночасно продовжував і політику ліквідації самоврядування. Першим суттєвим кроком треба вважати ліквідацію 27 лютого 1868 р. нахичеванської поліції, що було здійснено під час затвердження нових штатів Маріупольського та Ростовського повіту та поліцейських управлінь [29, арк. 36]. Згідно з новим штатом, для Ростова й Нової Нахичевані створювався єдиний поліцейський відділ у Ростові, тобто поліцейські функції, нагляд було безпосередньо підпорядковано загальнодержавній системі.

З правової точки зору вилучення з юрисдикції магістрату судочинства, стало можливим з оприлюдненням указу від 30 червня 1868 р. про введення в Катеринославській губернії (Таврійській та інших губерніях) з першої третини 1869 р. Судових установ з підпорядкуванням їх округу Одеської судової палати

[121, с. 942] та указу від 10 березня про правила й інструкції, і, відповідно, 13 березня 1869 р. щодо закриття колишніх судових установ («учреждений») [120, с. 813].

Отже, у 1869 р. Вірменський магістрат як судова установа перестав існувати в системі російського законодавства, що стало результатом реформи й уніфікації судової системи імперії. Уже в наступному 1870 р. взагалі діяльність магістрату було скасовано [31, арк. 7], що, у свою чергу, юридично ліквідувало вірменську колонію. Вирішення питання про згортання привілеїв для вірмен – сільських мешканців, що не знайшло відображення в законодавчих перетвореннях, розтягнулось до 1875 р. й було врегульоване в уже знайомий спосіб – разом із проблемою греків. Відповідно, було оприлюднено думку Державної ради «Про облаштування поселення – греків і вірмен» від 18 березня 1875 р. [306, с. 139].

Зрозуміло, що в період реформування та уніфікації законів держави дві інші вірменські колонії – місто Старий Крим та Карасубазарська вірмено-католицька колонія – також були ліквідовані як інститут самоврядування вірмен відповідно до законодавчих актів 1868 та 1869 рр. У цьому питанні нами приділено суттєву увагу Новій Нахичевані, оскільки тут виникли певні проблеми для уряду, на відміну від Старого Криму або Карасубазара, які де-юре були більш обмежені в здійсненні самоврядування, не маючи функції нагляду, затвердженого судового кодексу тощо.

Отже, після 1869–1870 рр. усі вірменські колонії втратили права на самоврядування, що призвело до підпорядкування їхніх «громадян» загальнодержавним законам, які, відповідно, перетворили останніх на вірменські громади за типом уже існуючих в імперії. Нова Нахичевань після позбавлення самоврядування залишалась фактично вірменським містом, де вірмени продовжували обіймати ключові міські посади, фактично продовжуючи управляти містом на нових правових засадах.

3.3. Вірменські національні заклади освіти: історико-правовий аспект

Вірменські національні школи, які традиційно діяли безпосередньо при вірменських церквах, завжди відігравали величезну роль у збереженні національної ідентичності. Ці заклади були невід'ємною частиною суспільного й культурно-просвітницького життя колоній. Із виведенням вірмен у Російську імперію було зруйновано існуючу систему освіти. Виникає питання з приводу того, у який спосіб вірмени в нових політичних і законодавчих умовах формували власні освітянські заклади, якого типу вони були, якою була імперська політика в освітянському питанні.

Треба відмітити, що на час виведення вірмен у Росію в державі не існувало узагальненого законодавства в освітянській сфері. Основні норми державної загальноосвітньої системи було затверджено тільки в 1786 р. – «Статут народних училищ», за яким училища поділялись на «головні» й «малі» з чотирма класами навчання. У I й II класах головного училища вивчалися читання, письмо, Закон Божий, російська граматика, арифметика й малювання, у III й IV – православна релігія, граматика, арифметика, геометрія, механіка, фізика, природна історія, російська та всесвітня історія, географія, астрономія й архітектура [253, с. 85]. Процес реформування освітянської галузі було продовжено в 1804 р. – вийшов «Статут навчальних закладів», який затверджував загальні основи формування гімназій, повітових і парафіяльних училищ, а також дисципліни, що викладались у навчальних закладах [101, с. 640–641].

Реформа створила нову систему освіти, яка складалась із парафіяльних і повітових училищ, гімназій та університетів, між якими було встановлено чітку ієрархію за рівнем. У цій ланці парафіяльні училища стали першим ступенем загальної освіти – початкова школа, без свідоцтва про закінчення якої або іншого училища не можна було вступити до повітових училищ і, відповідно, до гімназій. Згідно з документом, у парафіяльних училищах викладались: читання, письмо, перші дії арифметики, Закон Божий, а утримання училищ було покладено на селян, поміщиків і власне церкву [101, с. 640–641].

Питання національних шкіл узагалі не знайшло відображення в освітянській реформі, а окремих документів щодо врегулювання проблем вірменських навчальних закладів законодавець не передбачив. У Жалуваних грамотах освіта також не розглядалася. Поза межами законодавчої бази залишилось і питання навчальних програм для вірменських (національних) шкіл та їх підпорядкованість, оскільки в частині парафіяльних училищ у документах мова йшла лише про Російську православну церкву [228, с. 165]. Відповідно до норм чинного законодавства, навчальні заклади повинні були відкритися в містах за сприяння держави та обов'язково при парафіях із підпорядкуванням Міністерству освіти.

На практиці, незважаючи на недолугість освітянського законодавства в питанні національної освіти, вірмени після виведення в Росію вже в перші роки існування колоній заснували власні навчальні заклади. У Новій Нахичевані зі спорудженням і початком функціонування перших культових споруд – церкви Сурб Аставацін (Богородиці) і монастиря Сурб Хач – водночас було відкрито й перші церковні школи, а в 1795 р. – школи «Месропян» і «Саакян», у 1802 р. за сприяння братів Лазаревих запрацювала ще одна школа [342, ґр 39]. В іншій вірменській колонії – Григоріюполі – із причини соціально-економічних і міграційних проблем питання освіти не знайшло відповідної уваги з боку місцевих вірмен, унаслідок чого в місті діяла лише одна церковна школа [228, с. 167]. Треба сказати, що нами не знайдено документальних підтверджень існування церковних шкіл в інших колоніях і громадах у період з 1778 до 1815 р. На нашу думку, це здебільшого пов'язано з невключенням їх у загальнодержавні відомості, а також із відсутністю згадки про останні як у російських, так і у вірменських джерелах. Однак ця обставина не виключає існування шкіл при вірменських церквах, організованих духівництвом.

Необхідно відмітити, що відкриті в цей період церковні школи за змістом освіти здебільшого нагадували схоластичні навчальні заклади. Нами навмисно не вживається термін «парафіяльне училище» по відношенню до вірменських

церковних шкіл, оскільки їх не можна ототожнювати з парафіяльними училищами державного типу, беручи до уваги правовий статус цих закладів, навчальні курси та підпорядкованість. Проблема полягає в такому: на відміну від парафіяльних училищ, вірменські церковні школи фактично перебували в безпосередньому підпорядкуванні Вірменській церкві, хоча це не було передбачено законодавством. У вірменських школах самостійно обирався навчальний курс, на відміну від загальнодержавних парафіяльних училищ.

Водночас церковні школи не могли забезпечити отримання якісної класичної освіти. Власне кажучи, у цьому і був головний недолік таких закладів. Із часом виявилось, що ці школи не можуть забезпечити належний рівень викладання російської мови. Проблему низького рівня викладання російської мови в Новій Нахічевані було виявлено лише в 1809 р. представниками Харківського навчального округу. Розглядаючи це питання, В. Бархударян повідомляє, що завдяки посередництву представника того ж навчального округу було відкрито спеціальне для вивчення російської мови однокласне училище із запрошенням вчителя з харківського університету, а також «парафіяльну школу» у 1811 р. [339, ҃2 410]. Треба зробити важливе уточнення з приводу відкриття вказаного училища та школи, оскільки дослідник досить поверхово поставився до типів існуючих у державі навчальних закладів, що створило певну плутанину.

Серед типів навчальних закладів не існувало терміна «парафіяльна школа», відповідно, мова може йти лише про парафіяльне училище, яке, до речі, стало єдиним навчальним закладом, створеним і підпорядкованим державі в цей період. Підтвердження ми знаходимо у В. С. Єрканяна, який зазначав, що відкрите в 1811 р. училище було єдиним державним закладом, що утримувався за рахунок вірмен [342, ҃2 39]. Отже, не існувало жодної парафіяльної школи, а був лише один навчальний заклад загальнодержавного типу – парафіяльне училище. Інші навчальні заклади були безпосередньо в підпорядкуванні Вірменської церкви.

Подібна державна політика продемонструвала, що уряд оминув увагою проблеми освіти у вірменських колоніях і громадах, залишивши це питання в

незрозумілому правовому становищі, виключно на утриманні самих вірмен, що спостерігалось не лише в Новій Нахичевані, а й узагалі в усіх вірменських осередках. Державою не було профінансовано жодного вірменського навчального закладу ані в регіоні, що розглядається, ані поза його межами. Наприклад, відкриті в 1810 р. в Астрахані училище Агабабяна та в 1815 р. в Москві Вірменське Лазаревське (з 1827 р. – Лазаревський інститут східних мов) були засновані виключно на благодійні кошти вірмен.

У місті Нова Нахичевань, де була найбільша чисельність вірмен, прагнення створити класичну «школу» виникло в 1827 р., за принципом формування в колонії «Вірменського університету чи училища». Однак відкриття закладу не відбулось унаслідок певних перешкод, що їх чинила держава, хоча в 1828 р. спорудження будівлі «університету» було завершено [339, 42–412]. Питання відкриття навчального закладу з класичною освітою затягнулось до 1850 р., а причиною була упереджена державна політика. У такий спосіб уряд намагався інтегрувати нахичеванців у російську систему цінностей, запобігаючи прагненням вірмен бути відокремленим від загальноросійського суспільно-політичного життя.

Отже, у колонії, окрім одного державного освітянського закладу, решта були церковними та приватними, перебували в незрозумілому правовому становищі, не гарантували своїм випускникам продовження освіти в повітових училищах.

В інших вірменських осередках, враховуючи принцип формування шкіл і їх правове становище, досить складно простежити чисельність закладів. Достеменно відомо, що в Карасубазарі за сприяння архімандрита Манвела в 1816 р. було відкрито школу, яка розташовувалася біля огорожі місцевої церкви [193, с. 104]. Того ж 1816 р. було відкрито парафіяльне училище в Григоріополі [280, с. 348]. Відомо, що в Карасубазарі в 1820 р. було також засновано вірмено-католицьку школу [280, с. 351]. В Акермані вірменська школа з'явилася в 1831 р. завдяки архієпископу Нерсесу та отримала назву Месропян [193, с. 4].

Наступний розгляд питання неможливий без урахування норм затвердженого в 1828 р. нового навчального Статуту. Згідно з його положенням, повітові та парафіяльні училища перетворювалися на навчальні заклади завершеного типу, а ієрархічність між училищами та гімназіями скасовувалась. Закономірно виникає питання про те, чи розповсюджувались нові положення на вірменські церковні та приватні школи.

Аналіз навчального Статуту в частині парафіяльних училищ показує, що його положення не могли бути впроваджені у вірменських церковних школах, оскільки останні мали безліч суперечливих норм [228, с. 170]. Стає зрозумілим, що нововведення аж ніяк не торкнулись вірменських шкіл, статус і підпорядкованість яких не було визначено законодавством, як і можливість надавати атестати про закінчення навчального курсу, як це було передбачено для загальнодержавних парафіяльних училищ.

Питання незрозумілого правового становища та статусу вірменських шкіл, було врегульовано лише в 1836 р., причому в досить специфічний спосіб – окремим параграфом розділу «Про єпархіальних начальників» Положення 1836 р. У ньому зазначалось: «Єпархіальний начальник також звертає увагу на становище навчальних закладів, розташованих при монастирях і церквах, сприяючи матеріальному поліпшенню ситуації в цих училищах та їх розширенню, а також піклуючись про введення в них правильного та зручного навчання» [108, с. 201]. Враховуючи, що інших законодавчих норм не було ухвалено, саме цей параграф став основою для формування вірменських церковних шкіл, що фактично легалізувало існуючий статус більшості навчальних закладів, залишивши виключно в компетенції вірменської церкви всі питання національної освіти. У Положенні 1836 р. окремий розділ було присвячено правилам створення вірменських духовних семінарій при монастирях і церквах, які також були підпорядковані церкві [108, с. 205–206].

У ці роки держава особливо не втручалася в освітянські питання, не контролюючи вказану сферу. Виникла досить нетипова для імперії ситуація, коли

«училища» (саме цим терміном у документі було позначено церковні школи) були поза компетенцією Міністерства освіти. Лояльна державна політика з питань парафіяльних училищ – початкової освіти – сприяла відкриттю та функціонуванню в Нахичевансько-Бессарабській єпархії вірменських парафіяльних училищ. Нами встановлено, що в період 1838–1848 рр. парафіяльні училища були відкриті й діяли у Феодосії, Карасубазарі, Сімферополі, Євпаторії, Старому Криму, Одесі, Нахичевані, Кишиневі, Ізмаїлі, Акермані, Григоріополі та Керчі [8]. Отже, фактично в усіх вірменських осередках, де існували церкви, було відкрито або легалізовано навчальні заклади. Не можна ототожнювати загальнодержавні парафіяльні училища з вірменськими, оскільки останні діяли виключно в межах Положення 1836 р., залишаючись у підпорядкуванні духовному – Вірменській церкві. Автономія парафіяльних училищ – початкової школи – стала невід’ємною частиною національних інститутів вірмен, які функціонували в межах національно-культурної автономії.

Водночас треба визнати, що парафіяльні училища за своїм рівнем могли лише забезпечити отримання початкової освіти, національного виховання та вивчення рідної мови, історії, географії Вірменії, віровчення Вірменської церкви. Розуміючи цю обставину, у 1838 р. в Новій Нахичевані громадськість вирішила реорганізувати міське парафіяльне училище в повітову школу за прикладом існуючих у Закавказзі і назвати заклад «міським училищем». Однак вкотре уряд не задовольнив прохання вірмен [228, с. 171]. Наполегливість і послідовність населення призвела до того, що в 1849 р. справа дійшла до Державної ради, яка своїм рішенням дозволила відкрити повітове училище, але за рахунок місцевих вірмен, із погодженням проекту положення та затвердження його імператором.

Нарешті в 1850 р. було засновано повітове училище в Новій Нахичевані, що стало своєрідним рубіконом, проривом вірмен в освітянській сфері. Так, у 1856 р. в місті було відкрито першу приватну чоловічу школу Еганян, у наступному 1857 р. міністерство освіти дозволило заснувати першу жіночу школу. Отже, спостерігаємо формування закладів середньої освіти, які вже підпорядковані

загальнодержавним відомствам, на відміну від початкової школи, яка поки ще залишалась у компетенції церкви.

Раптова відлига політики уряду в освітянському питанні безпосередньо була пов'язана зі зміною політичного курсу держави щодо вірмен, що простежується після Кримської війни (1853–1856 рр.). Власне, у цей період – у 1856 р. – до російського уряду надійшла від мешканця Парижа архімандрита Габрієля Айвазовського пропозиція з проектом відкриття вірменського освітянського центру на Півдні імперії. Її було задоволено досить швидко – уже в березні 1857 р. Отримавши схвалення, архімандрит негайно повернувся до Росії [240, с. 104]. Аналіз наданих пропозицій щодо відкриття освітянського закладу та відповідні рішення уряду показують, що держава пішла на безпрецедентні кроки, задовольняючи всі побажання архімандрита [240, с. 105].

За задумом Айвазовського, заклад мав бути приватним для навчання вірмен без урахування походження, щоб у ньому могли отримати освіту не тільки послідовники Вірменської апостольської церкви, а також вірмени-католики й вірмени-протестанти, причому без обов'язково вивчення законів Вірменської апостольської церкви [46, арк. 4]. Такий підхід продемонстрував прогресивність думок архімандрита, який відмовився від традиційної та звичної конфесійної приналежності, притаманних навчальним закладам у цей період, підкреслюючи важливість саме етнічної приналежності.

За проектом, у закладі мали викладатися російська, французька, вірменська, турецька мови й усі науки, що входили до загальної курсу гімназійної освіти, а також за бажанням – науки, потрібні для комерційної діяльності. Загальний курс навчання мав розподілятися на шість класів із відповідним викладанням вірменською та частково російською й французькою мовами. Г. Айвазовський управління навчальним закладом підпорядковував собі, а щодо навчальної частини пропонував створити раду, яка складалася з управителя закладом та обраних ним педагогів.

Пропозиції Г. Айвазовського взагалі не вписувались у державну політику – ні національну, ні освітянську, оскільки запропоновані правила й положення для закладу створювали автономний національний освітянський центр, який не підпорядковувався державі. Незважаючи на це, влада затвердила повністю проект архімандрита без жодних змін у 1858 р., а також надала дозвіл на рецензування вірменських книг [42, арк. 6–8]. Такий амбітний проект не міг існувати за рахунок церковних капіталів єпархії, що змусило шукати мецената. Ним став міський голова Нової Нахичевані А. Халібян. Навчальний заклад було названо на його честь – «Вірменське Халібовське училище» (вірменською – Халібян варжаран).

Необхідно підкреслити, що термін «училище» був досить умовним, оскільки в закладі викладався загальний гімназичний курс та допоміжні дисципліни із залученням іноземних фахівців. Його за змістом і ступенем підготовки неможливо порівнювати з повітовими або губернськими училищами. Урочисте відкриття закладу відбулось 12 жовтня 1858 р., до нього в перший навчальний рік вступили 50 вихованців [135, էջ 59]. Наступного навчального року (1859–1860 рр.) кількість вихованців зросла до 127 осіб, з яких вісім були з Константинополя, Смірни й Амасії, по одному – із Молдавії й Валахії, 22 – із Кавказьких та Закавказьких провінцій, 93 – із Новоросійського краю та Бессарабії [46, арк. 78].

Більшість вихованців була з Півдня, що, безумовно, вказувало на популярність закладу. Наступного навчального року спостерігалось також зростання чисельності учнів до 139 осіб. Серед них були й уродженці Персії та Астраханської губернії [46, арк. 89]. Розширення географії вихованців, які вступали до навчального закладу з вірменських закордонних осередків у перші два роки навчання, беззаперечно, засвідчило потребу вірменського суспільства в отриманні якісної освіти.

У 1859 р., відповідно до прохання самого архімандрита, училищу було дозволено відкрити власну типографію, книжкову крамницю, надано печатку (за прикладом Лазаревського інститут східних мов). Заклад було звільнено від сплати

за отримання та пересилання листів, посилок, квартирного та інших постоїв, міських повинностей. Також було видано дозвіл мати власні формені сюртуки [46, арк. 91–92]. Г. Айвазовському не було заборонено продовжувати видавництво в Росії заснованого в Парижі (1855 р.) щомісячного журналу «La Colombe du Massis» («Голубь Масиса»), який друкувався до 1858 р. французькою та вірменською мовами. У Феодосії журнал почав виходити з 1860 р. вірменською та російською мовами, також мав додаток «Райдуга» (1860–1862 рр.). Отже, можемо стверджувати, що за дуже короткий час за сприяння уряду на Півдні Росії було створено потужний вірменський просвітницький центр.

Необхідно підкреслити, що лише в Новій Нахичевані впродовж цих років діяло понад десять навчальних закладів різних типів: церковних, приватних та державного підпорядкування. Тенденція збільшення кількості національних навчальних закладів у період з 1850 до 1862 р. була зумовлена тимчасовою відлигою, за якою невдовзі наступила реакційна політика.

Починаючи з 1864 р., ситуація почала розвиватися в діаметрально протилежному напрямі. Так, у 1865 р. головного ідеолога й керівника просвітницького центру Г. Айвазовського було звільнено з посади голови єпархії та всіх займаних посад, що стало початком занепаду училища. Формальною підставою для відсторонення архімандрита стала сфабрикована справа проти нього «Про виявлення безладу в діловодстві єпархії», який нібито встановили за висновками початої в 1864 р. ревізії Нахичевансько-Бессарабської єпархії [240, с. 106]. Про фальшування справи та цілеспрямовану дискримінацію архімандрита свідчить низка фактів і матеріалів: по-перше, міністерством внутрішніх справ не було приєднано до загальної справи пояснення та звіт архімандрита Габрієля щодо причин нестачі 6 160 крб 33 коп. у консисторії, що було пов'язано з неправильним веденням паперів відповідальним консисторії; по-друге, відповідального члена консисторії не було навіть притягнуто до відповідальності за допущені ним помилки; по-третє, архімандрит як особа, яка нібито скоїла злочин, також не поніс покарання [240, с. 106].

Ретроспектива питання показує, що після звільнення архімандрита, яке фактично стало його усуненням від суспільно-політичного й культурно-просвітницького життя, училище Халіб'ян опинилось на межі закриття, а решта створених при ньому закладів узагалі перестала діяти. Позбавившись Г. Айвазовського, уряд узявся безпосередньо за училище Халіб'ян, причому вдаючись до аналогічного методу – фінансового тиску, пред'являючи різні тяжби за погашенням боргів, організувавши відповідну ревізію. Задля вирішення фінансових питань і подальшої долі закладу було створено державну комісію, яка свої висновки надала Департаменту духовних справ.

Ці підсумки було відправлено А. Халіб'яну, у яких, зокрема, зазначалося про: «1) необхідність перетворення училища на духовну семінарію з отриманням згоди від мецената на відповідне використання подарованих будинків і земель; 2) відкриття в Одесі класів при одній із місцевих гімназій або заснування нової прогімназії (училища чи пансіону) для вірмен із паралельними низькими класами, де вони будуть виховуватися разом із російськими учнями, а деякі предмети викладатимуться вірменською мовою; 3) підготовку освіченого духівництва, яка складає насущну потребу вірменської церкви й нації, відсутність якої є головною перешкодою для морального й розумового прогресу, тому звернення щодо утримання семінарії мало б відповідати благим намірам уряду та вашим» [46, арк. 279–280 зв.].

Стає очевидним, що держава планувала через реорганізацію училища Халіб'ян вирішити дві проблеми: створити семінарію у внутрішній губернії, тим самим відгородити майбутнє духівництво від національного впливу, виховуючи нові кадри ідеологічно та політично пов'язаними виключно з російською державністю, і в такий же спосіб виховувати вірменську молодь, обмежуючи національний фактор, тобто проводячи русифікацію.

Подібна реакційна політика уряду по відношенню до незалежного вірменського освітянського закладу сформувалась на тлі внутрішньополітичної ситуації в державі, що виникла внаслідок: польського повстання 1863 р.;

серйозних протиріч із католикосом Матевосом I, який прагнув до необмеженої влади та повної незалежності від імперської влади [247, с. 700]; нової освітянської реформи, упроваджені в 1864 р. з ухваленням «Статуту гімназій і прогімназій» та «Статуту про початкові народні училища», які з урахуванням автономного статусу училища Халібян, неможливо було впровадити. Отже, головною метою імперського уряду була реорганізація вищого навчального закладу з позбавленням автономного управління, національного та ідеологічного виховання, що, на думку влади, становило загрозу для інтересів держави.

Проти урядових планів щодо майбутнього Халібовського училища був сам А. Халібяна, який категорично не схвалив плани щодо перепрофілювання закладу та відстоював позицію створення класичної вірменської гімназії. Однак, отримуючи постійні відмови, він перейшов до відкритого протистояння з урядом. На чергове звернення міністра внутрішніх справ А. Валуєва щодо реорганізації А. Халібян у 1868 р. заявив: «Якщо держава відмовиться від підтримки училища на користь семінарії, то я зі скорботою змушений буду відмовитися від усіх своїх пожертвувань, вважаючи свої обов'язки недійсними, та маю повне право розпоряджатися будинком училища як виключно власним майном після знищення його першочергового призначення на підставі моїх умов і чинних законів» [46, арк. 370, 371].

Треба відмітити, що поки вирішувалась доля училища Халібян, у процесі освітянської реформи в 1869 р. державою було створено Інспекції народних училищ. Головна мета нововведення полягала в необхідності спостереження та контролю за діяльністю навчальних закладів, відповідною благонадійністю викладачів і вихованців. Формування вчительських інститутів було частиною державної політики у сфері освіти, підкріпленою новим «Статутом про початкові народні училища». Згідно з новими правилами, початкову освіту було поставлено під жорсткий адміністративний контроль, а відкриття нових училищ мало бути узгоджене з Інспектором народних училищ.

Вірменських навчальних закладів, що перебували в підпорядкуванні Вірменської церкви, тобто в духовному підпорядкуванні, новації не торкнулись, оскільки це законом не було передбачено. Тож вірменські національні школи, тобто парафіяльні училища, на відміну від решти національних закладів імперії, зберегли свою автономію, тим самим оминувши чергову реакційну хвилю, але в нових політичних умовах вкрай важко було зберегти автономність класичного вищого навчального закладу чи створити такий.

У цих умовах в 1870 р. під тиском А. Халібян був змушений поступитися й погодився на перетворення училища на семінарію, що було закріплено відповідним актом, після підписання якого заклад остаточно юридично було закрито. Умови ж, за яких А. Халібян погоджувався на реорганізацію, були досить складними з точки зору здійснення, оскільки Вірменська церква не була спроможна самостійно утримувати семінарію, а держава не вважала доцільним відновлювати вірменський класичний освітянський заклад, тому у Федосії ані семінарії, ані гімназії не було створено [228, с. 180]. Після методичного знищення училища Халібян більше не було відкрито жодного національного освітянського закладу такого рівня й типу або гімназії.

Водночас у 1868 р. при Нахічеванському монастирі Сурб Хач було відкрито духовну школу з безпосереднім підпорядкуванням голові єпархії, покликану виховувати церковнослужителів [193, с. 208]. Того ж 1868 р. в Гриогріополі було відкрито жіноче парафіяльне училище при місцевій соборній церкві Св. Погоса і Петра (Св. Петра і Павла) [186, с. 59].

Отже, Російська імперія в 1830–1836 рр. почала реалізовувати політику, спрямовану на згортання вірменських привілеїв та дарованих прав. Скасування їх почалося ще в 1824 р., а надалі з 1836 р. вірмен було зрівняно в податках і платежах із рештою населення імперії. Громадськість колоній чинила опір і намагалась відстояти свої права, унаслідок чого остаточне вирішення питання затягнулось до 1848–1852 рр. Проте уряд був непорушним у своїх намірах, які мали безліч суперечностей щодо значної чисельності вірмен, які поселились у

державі до 1799 р. На цьому наполягала влада як на своєму головному аргументі, тим самим порушуючи норми Жалуваних грамот.

Одночасно урядом здійснювались кроки з обмеження самоврядування вірменських колоній, що перш за все торкнулись адміністративних і судових повноважень. Григоріополь став першою колонією, самоврядування в якій у 1840 р. було реорганізовано й частково скасовано, що стало порушенням положень Жалуваних грамот. Упродовж наступних років спостерігалось більш методичне порушення законодавчо закріплених особливих вірменських прав і свобод. Зокрема, колонії були зобов'язані виконувати непередбачені нормами Жалуваних грамот міські повинності, а з юрисдикції вірменських колоній поступового вилучалися сирітські справи, частково комерційні, а також адміністративне регулювання. Нову Нахічевань взагалі було позбавлено права нагляду й поліцейських функцій. У 1868 р. урядом було здійснено спробу об'єднання Нової Нахічевані з Ростовом-на-Дону, що призвело до серйозного схвилювання та опору у вірменському місті, унаслідок чого врегулювання питання урядом було відкладене на невизначений термін.

У період здійснення реформ Олександра II та відповідної уніфікації законодавства в суперечливий спосіб із порушенням норм та положень Жалуваних грамот було скасовано право інших вірменських колоній на самоврядування, а також повноваження магістратів і ратуш. Отже, станом на 1870 р. було ліквідовано вже всі вірменські колонії: Нову Нахічевань, Старий Крим і вірмено-католицьку в Карасубазарі. Дві останні перетворились на звичайні громади (общини), як Григоріополь, а Нова Нахічевань – на своєрідний вірменський анклав.

У конфесійному питанні Російська імперія після заснування в 1830 р. Нахічеванської та Бессарабської вірменської єпархії, яка об'єднала всі європейські парафії, намагалася створити зручну систему управління Вірменською церквою через затвердження Положення 1836 р. Головною метою

цього документа було звуження ролі та впливу церкви в громадсько-політичному житті, намагання в такий спосіб створити вертикальний контроль за церквою.

Однак Положення 1836 р. мало зворотній ефект. За Вірменською церквою законодавчо було закріплено право самостійного створення, управління й нагляду за вірменськими парафіяльними училищами (початковими школами), навчальним процесом, а також відкриття благодійних товариства, зведення культових споруд (процедура була бюрократично обтяжена) та самостійного призначення духівництва. Такі законодавчо гарантовані автономні права і фактично, і юридично створили національно-культурну автономію вірмен у межах вірменських епархій. Причому вірменська церква була єдиною, що мала такі широкі і автономні права. Окрім, цього вірменські католики продовжили діяти незалежно і самостійно, незважаючи на норми документу та прискіпливий урядовий нагляд.

Відсутність будь-яких законодавчих норм, що регламентували вірменське освітянське питання, окрім Положення 1836 р., створило сприятливі умови та дозволило відкрити при всіх вірменських парафіях церковні школи (парафіяльні училища), у яких викладалась вірменська мова, історія та географія Вірменії. Для 31 500 вірмен (1 500 уніатів не користувались цим правом) своєрідна національно-культурна автономія забезпечила зберігання національної ідентичності та конфесійну особливість в іноетнічному середовищі.

Водночас треба зазначити, що імперський уряд певний час не втручався в освітянське питання початкової школи, однак до 1850 р. не дозволяв створювати класичні училища чи гімназії. Важливе значення для вірмен регіону мав створений у Феодосії вірменський просвітницький центр, на базі заснованого в 1858 р. Г. Айвазовським Халібовського училища. Однак з 1865 р. з політичних міркувань урядом було створено такі штучні умови, що в 1870 р. заклад було ліквідовано, що було показовим у новій імперській політиці, яка формувалась по відношенню до вірмен у частині державної національної проблеми.

Отже, стає абсолютно очевидним, що з першої третини XIX ст. російським урядом проводилася систематична політика нівелювання законодавчо гарантованих прав, що зрівняло вірмен із рештою населення держави. Одночасно формувалася реакційна політика щодо вірменських національних інститутів освіти, які виконували й гарантували збереження національної ідентичності від русифікації вірмен в іноетнічному середовищі.

РОЗДІЛ 4

ВІРМЕНСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ У 1870–1920 рр.

4.1. Політика уряду щодо вірмен у другій третині XIX ст. – 1905 р.

Починаючи з 80-х рр. XIX ст., Російська імперія почала проводити систематичну політику з підриву вірменського панування в містах Закавказзя, яка поступово перейшла в цілеспрямований державний курс. Це здебільшого було зумовлено тим, що першочергово вірмени розглядались імперським урядом як виконавці ролі «культуртрегерів» у регіоні, і, відповідно, імперію влаштовувала їхня домінуюча роль у місцевих адміністративних посадах, що вважалось надійним захистом державних інтересів. Однак із початком упровадження політики денаціоналізації й русифікації регіону від вірмен уряд очікував підкорення загальній уніфікації. Це, у свою чергу, викликало невдоволення вірмен. Оскільки згідно з новою державною доктриною регіону, вірмени не могли обслуговувати політичні цілі імперії, останні було визначено як серйозну загрозу. У період, що розглядається, спостерігалось поступове формування в імперії антивірменської політики, яка була частиною загального реакційного курсу Олександра III, у тому числі в національному питанні. Щодо вірмен ситуація була ще зумовлена напруженими відносинами між урядом і вірменськими католиками, які прагнули незалежного правління та опікування питанням вірменської національної освіти.

У 1882 р. з метою усунення «вірменської загрози» Олександр III дав доручення міністру внутрішніх справ Д. А. Толстому вжити рішучих заходів проти вірменського націоналізму [206, с. 345]. У рамках плану ліквідації так званої «вірменської загрози» граф Д. А. Толстой у листопаді 1883 р. в листі до члена Державної ради К. М. Посьету зазначив: «В останні часи серед частини вірменського населення з'явилися ознаки «зародження прагнень до політичної самостійності». Ці прагнення не байдужі були й особам, які перебували на службі». У зв'язку з цим головнокомандувач на Кавказі О. М. Дондуков-Корсаков

порушив питання щодо усунення вірмен з їх рядів. Він запропонував «не відправляти вірмен на службу в місцевості, населені вірменами, а чиновників вірменського походження, що вже служать на Кавказі, поступово перевести в інші місцевості» [247, с. 692]. Того ж року О. М. Дондуков-Корсаков у листі заступнику міністра внутрішніх справ П. В. Оржевському висловлював точку зору про необхідність викорінення смутних ідей відновлення політичної самостійності вірменського народу, для чого він вважав за необхідне: «передусім змінити ставлення до вірменських шкіл, особливо парафіяльних, які перебували під ненадійним впливом Ечміадзінського престолу, що особливо зручно зробити зараз, поки престол вакантний; установити суворий нагляд за діяльністю всіх вірменських приватних товариств» [247, с. 693].

Треба наголосити, що пропозиції О. М. Дондукова-Корсакова досить швидко було втілено в життя імператором. Перший крок здійснено вже 16 лютого 1884 р. шляхом оприлюднення «Правил про вірменські парафіяльні училища на Кавказі». Хоча з правової точки зору документ мав силу лише в зазначеному регіоні, держава це положення намагалася розповсюдити на всі вірменські парафіяльні училища імперії, причому наступ на ці заклади чинився ще з кінця 1870-х рр.

Відповідно до положення цього документа, парафіяльні училища мали бути одно- і двокласними загальноосвітніми закладами з підпорядкуванням Міністерству народної освіти [122, с. 63]. Єпархіальним начальникам на підставі Положення 1836 р. дозволялось лише завідувати училищами в частині фінансового забезпечення без впливу на навчальний процес. Право ж на відкриття училищ було залишено за церквою, яка зобов'язана була повідомити попечителя навчального округу про відповідне майбутнє місце, джерела утримування та навчальні плани викладання російської мови, історії та географії з позначеними датами проведення цих уроків на тиждень [122, с. 64]. Навчальним відомствам дозволялось стежити за викладанням усіх дисциплін за винятком Закону Божого

[122, с. 64]. В основу правил 16 лютого було покладено методику знищення автономії вірменських закладів освіти.

Наступ на парафіяльні училища готувався ретельно й був частиною загальної вірменської політики тих років. Про відповідне свідчать рапорти Таврійського губернатора щодо чисельності парафіяльних училищ, курсу викладання й підстав їх відкриття, складені впродовж 1879–1880 рр. на запит Одеського навчального округу. Із рапортів стає відомо про навчальні курси, які, за винятком російської мови та історії, викладались вірменською мовою й відповідали початковому курсу гімназій [8, арк. 1–21]. Усі намагання чиновників отримати відповідь щодо дозволів на відкриття училищ упиралися в одне формулювання – на підставі Положення 1836 р., або ж питання переадресовувались начальникові єпархії [8, арк. 1–21].

Паралельно О. М. Дондуков-Корсаков утілював у життя іншу частину свого плану. За його наказом у 1885 р. всіх вірмен було звільнено з посад у губернських адміністраціях і водночас закрито 169 вірменських парафіяльних училищ, які не виконували Правила 16 лютого [228, с. 186].

Наступ на національну освіту викликав серйозне занепокоєння серед вірменської громадськості імперії, яка добре усвідомлювала наслідки подібної політики. Такий реакційний курс щодо вірмен у Закавказзі також торкнувся вірменських общин (громад) у внутрішніх губерніях імперії. Після ліквідації вірменських колоній як адміністративних одиниць із правом самоврядування єдиними інститутом, що міг захищати інтереси вірмен регіону, залишилась Вірменська церква. В умовах реакційної політики позиція католикоса не змусила чекати. Вірменське духовництво взагалі відмовилось виконувати нові правила, що ще більше загостило вже існуючі напружені відносини.

Новообраний у 1885 р. католикос Макарій, першочергово погодився виконувати Правила 16 лютого, однак згодом виникли серйозні непорозуміння між вірменським духовництвом та навчальними округами навколо питань освітянського цензу, призначення вчителів, викладання історії та географії

Вірменії. Унаслідок цього в 1889 р. було скликано особливу нараду на чолі з Д. А. Толстим, на якій було ухвалено рішення на п'ять років відкласти запровадження Правил 16 лютого. Відповідно до указу Олександра III від 26 березня 1889 р., усі вчителі повинні були мати відповідний освітянський ценз, а історію й географію Вірменії необхідно було виключити з навчальних планів вірменських шкіл [206, с. 344].

Спроби перетворення навчального процесу у вірменських освітянських закладах виявились марними, оскільки й після 1894 р. вірменське духовництво не поспішало виконувати укази імператора, а смерть католикоса Макарія відтермінувала остаточне вирішення питання до обрання нового католикоса.

У свою чергу, загальнодержавна політика цих років негласно проводилась у регіоні, що розглядається. Показовим у цьому питанні виглядає непорозуміння, що виникло в 1886 р. між Директором народних училищ Херсонської губернії та помічником директора вірменських парафіяльних училищ щодо підпорядкування навчальних закладів. Із пояснень, направлених попечителем Одеського навчального округу, стає зрозуміло, що позиція вірмен щодо непідпорядкованості своїх закладів державі відповідає чинним положенням законодавства, затвердженим у 1874 р., а держава має лише право спостерігати за використанням російської мови в разі викладання всесвітньої історії та географії, російської історії та географії, але не має права втручатись у справи цих навчальних закладів і вимагати звіту [69, арк. 6 зв., 7].

Проблема поступово вийшла за межі церковно-освітянського питання. У 1884 р. міський голова Нової Нахічевані Г. К. Салтиков (Салтукян) у вірменській газеті «Мшак» надрукував лист, у якому він застерігав вірмен від обрання будь-якого з вірменських ієрархів Росії на посаду католикоса, говорячи, що вибір треба зробити серед вірменських ієрархів Туреччини [67, арк. 1]. Ця думка викликала серйозні занепокоєння в губернській владі, яка звернулася із секретним листом до Тимчасового одеського генерал-губернатора, де зазначалось про необхідність виклику К. Г. Салтукяна до Одеси для застереження, а також сприяння тому, щоб

його не було обрано депутатом від Нахічевансько-Бессарабської єпархії для участі у виборах» [67, арк. 1 зв.]. Матеріали справи показують, що К. Г. Салтукяна викликали до Одеси для надання пояснень, а депутатом було обрано, причому в присутності ростовського поліцмейстера, професора Московського університету Н. Г. Нерсесянца [67, арк. 8].

У цей же період у травні 1882 р. одеські вірмени звернулись до градоначальника з проханням дозволити відкрити благодійне товариство для надання допомоги бідним вірменським родинами та сприяння вступу в навчальні заклади міста [62, арк. 1]. Градоначальник, ознайомившись із проханням, не маючи претензій, підтримав прагнення вірмен та переадресував лист до МВС. У січні 1833 р. міністр Д. А. Толстой у конфіденційному листі Одеському градоначальнику зазначав: «Беручи до уваги, що в Одесі існують чисельні благодійні товариства до обов'язків яких належить надання допомоги бідним та їх виховання, не враховуючи віросповідання, я не знаходжу суттєвої необхідності у створенні нового товариства, окрім цього, відповідно до ст. 1050 т. IX ч. I Зводу законів (1876 р.), при Вірмено-григоріанських церквах і без того можуть бути створені особливі осередки піклування про бідних» [62, арк. 4].

Позиція міністра щодо питання виявилась упередженою, оскільки жодна законодавча норма не забороняла створення вірменами світського благодійного або іншого аполітичного товариства. Наприклад, у Новій Нахічевані подібні організації існували [235, с. 113]. Політично заангажоване рішення не зупинило одеських вірмен, які повторно вирішили в 1889 р. звернутися з відповідним проханням. Градоначальник і цього разу підтримав вірмен, але міністерство у відповіді від місяця травня 1890 р. під грифом «конфіденційно» знову заборонило відкриття товариства [63, арк. 1].

Ставлення міністерства є відображенням загальної вірменської політики цих років, а створення нових вірменських товариств було небажаним, про що вище ми вказували. Місцеву громаду фактично було позбавлено права протягом десяти років створювати благодійну організацію, унаслідок чого вона змушена була

діяти через Вірменську церкву й у 1892 р. відкрила «Вірменське церковне піклування» [63, арк. 5].

В освітянському питанні ситуація в регіоні виглядала ще більш напруженою. Показовим став звіт інспектора навчального округу про огляд вірменських училищ Акермана й Кишинева, проведений упродовж 1890–1891 рр., де чітко простежується принципова позиція Вірменської церкви та вчителів. Нахічевансько-Бессарабська консисторія на запит щодо навчальних планів Кишинівського училища інспектору надала таке пояснення: «Відповідно до 975 ст. I ч. IX т. Зводу законів та правил, Височайше затверджених 19 червня 1879 р., не знайшли можливим дозволити які-небудь зміни в кількості уроків російської мови. В силу вищезагаданих затверджених правил і подальших роз'яснень від 22 листопада 1873 р., на думку Державної ради, інспектори мають лише право спостерігати, щоб у вірменських парафіяльних училищах викладалась і російська мова, а в училищах, у яких викладаються всесвітня історія та географія, викладалась і російська історія та географія. Викладачі перерахованих училищ мають бути російськими підданими з відповідною освітою, однак втручатися в управління цими училищами чи вимагати звітів їм не надається право» [70, арк. 1].

В Акермані інспектор отримав більш жорстку відповідь, причому від вчителя вірменської мови, який узагалі відмовився надавати будь-які пояснення, посилаючись на те, що училище підпорядковане лише своєму духовному начальству [70, арк. 16]. Ця ситуація цілком характеризує настрій не тільки вірменського духовництва, а й інтелігенції та вірменської громадськості в цілому, яка відмовлялась підпорядковуватися нововведенням та послідовно боронила національну освіту від реакційного наступу імперських урядників.

Опір вірмен призвів до видання наказу МВС 1895 р., відповідно до якого було закрито 230 парафіяльних училищ. Документ залишився формальним, оскільки вірменське духовництво, очолене новим католикосом Мкртичем Хримяном, знайшло досить простий вихід зі становища, а саме: невдовзі замість

закритих закладів відкривались нові парафіяльні училища. Упродовж наступних років уряд вдався до більш радикальних заходів у питанні вірменських початкових шкіл.

У 1897 р. Микола II підписав указ про підпорядкування вірменських училищ при монастирях і церквах Міністерству освіти. Згідно з указом, усі вірменські училища було підпорядковано міністерству на загальних засадах, а духівництву залишили право лише наглядати за релігійною освітою юнаків [123, с. 383; 69, арк. 6–7]. Цим указом вірменські консисторії було позбавлено права на ведення переліку учнів і вчителів парафіяльних училищ [69, арк. 7]. Навіть такі радикальні кроки не забезпечили бажаного результату в боротьбі з вірменами з питання національної освіти.

Подібний розвиток подій змусив імперський уряд затвердити так званий «Статут від 26 березня 1898 р.», відповідно до якого майно парафіяльних училищ Вірменської церкви передавалось у казенне управління Міністерству освіти [71, арк. 1]. Треба зауважити, що Вірменська церква скористалась можливістю і через суди повертала своє майно, вигравши всі судові процеси у відповідних справах. Наголосимо, що хоча юрисдикція закону поширювалася тільки на Закавказзя, процес конфіскації проходив і у внутрішніх губерніях. У черговому раунді протистояння Вірменська церква виявилась знову переможцем, оскільки знайшла дієвий і законний спосіб протидії уряду.

З огляду на поспішність і послідовність дій влади, варто погодитися з думкою Р. Г. Сьуні (R. Gr. Suny) і П. Верста, які зазначили, що наприкінці 1880-х рр. ставлення імперської влади до вірмен значно погіршилось, смутні побоювання «сепаратизму» переросли в переконання, що частина вірменської інтелігенції прагне до відновлення Вірменського царства і що церква є частиною цієї національної програми [218, с. 122]. На нашу думку, найкращу оцінку російської політики дав Намісник Кавказу (1905–1915 рр.) І. І. Воронцов-Дашков, який констатував: «Від самого початку 80-х років спостерігалось суттєве повернення назад у ставленні до вірмен з боку місцевої Кавказької та центральної

влади. Русифікація краю стала державною програмою. Тільки денаціоналізований туземець вважався благонадійним. Знання вірменської мови, читання вірменської книги, відвідування вірменського театру стало вважатися «сепаратизмом», який необхідно було пригнічувати» [91, с. 46].

Саме чергове фіаско імперського уряду в боротьбі з «вірменським сепаратизмом», яка фактично перетворювалась на національне протистояння вірмен денаціоналізації, призвело до формування нового підходу влади, в основі якої була ідея секуляризації церковного майна. Головною причиною відповідних дій вважалось антиурядове спрямування діяльності вірменського духовництва, що недоброчливо зустрічало «будь-які урядові розпорядження щодо провадження начал російської державності» [247, с. 744]. Безпосередньо указ про секуляризацію церковного майна імператором Миколою II було підписано 12 червня 1903 р. [214, с. 778–780].

Згідно з відомістю про майно Вірменських церков Нахічевансько-Бессарабської вірменської єпархії (без Москви й Санкт-Петербурга), у 1884 р. в її власності перебували: 34 церкви, 1 монастир, 32 будинки, 1 покій для богомольців, 1 магазин, 3 караван-сараї, 32 лавки, капітали в сріблі – 28060,95 руб., доходи з нерухомого майна та капіталів у сріблі – 41401,95 руб. [82, рр. 155–160]. Це майно підлягало конфіскації.

Закон про конфіскацію церковного майна водночас вирішував дві проблеми: закривались парафіяльні училища, які залишались без фінансування, а церква позбавлялась доходів. Секуляризація церковного майна мала зворотні наслідки в громадсько-політичному житті, оскільки стала каталізатором формування антиросійських настроїв серед вірмен. На тлі загальних антиросійських настроїв помітно активізувалися досі лояльні до Росії вірменські політичні партії «Гнчак» і «Дашнакцутюн», діяльність яких до 1903 р. була спрямована на боротьбу проти оттоманського уряду та визволення вірмен від гніту Оттоманської порти.

Обидві партії в 1903 р. оголосили про активізацію своєї діяльності в Росії. Вірменську соціал-демократичну партію «Гнчак» засновано студентами в 1887 р.

(Женева), Вірменську революційну федерацію «Дашнакцутюн» створено в 1890 р. (Тифліс). У 1904 р. на III з'їзді партії «Дашнакцутюн», який відбувся в Софії, було ухвалено рішення активізувати діяльність партії на Кавказі й оголошено про співпрацю з іншими революційними силами в боротьбі проти «самодержавства».

З приводу антидержавної, революційної позиції вірмен І. І. Воронцов-Дашков помічав: «Секуляризація церковного майна зачепила моральні почуття народу й кинула його в революційних рух майже поголовно, без відмінності в класах і статусах. У терористичних актах проти представників влади, причетних так чи інакше до конфіскації майна, опосередковано брали участь якщо не грошима, то співчуттям усі кавказькі вірмени, а можливо, і більшість російських вірмен» [89, с. 8–9].

У губерніях, що історично були вірменськими, на Закавказзі та в цілому в регіоні, що розглядається, вірменами створювались загони самозахисту, щоб боронити церковне майно. Вони також здійснювали напади на імперських урядовців. Розв'язаний вірменським революційним рухом терор підтримувався вірменською громадськістю імперії. У жовтні 1903 р. внаслідок замаху, організованого партією «Гнчак», було важко поранено одного з ідеологів секуляризації й закриття шкіл, головнокомандувача громадської частини на Кавказі князя Г. С. Голицина. Вірменська церква також підтримувала народний рух, відмовляючись підкорятися закону про секуляризацію, але відкидала радикальні терористичні методи.

1903 р. став доленосним у суспільно-політичному житті вірмен усієї імперії, які в перші роки безпосередньо не брали участі в антиурядових акціях, однак повністю підтримували загальновірменський рух. Упродовж наступних років партія «Дашнакцутюн» стала користуватися значним авторитетом і впливом серед вірменської громадськості імперії, ставши дуже популярною.

На прикладі Таврійської губернії можна побачити, у якому швидкому темпі держава втілювала в життя закон про секуляризацію. У листуванні міністра освіти з попечителем Одеського навчального округу від 21 січня 1904 р. вказано:

«... Зараз прийняття майна під управління уряду повсюди завершено, тому треба переходити до виконання вищенаведеного закону щодо боржників. Здійснити опис нерухомого майна, що належить Вірменській церкві в Таврійській губернії та прийняте під контроль Таврійсько-Катеринославського управління держмайна» [71, арк. 1, 26].

Варто погодитися з думкою В. А. Мікаєляна, який абсолютно справедливо зазначив, що від ухвалення закону найбільше постраждали представники бідної частини вірменської спільноти, діти яких виявились позбавленими можливості навчатися в цих школах. Цей нормативний акт викликав серйозне невдоволення майже серед усіх верств кримських вірмен, що стимулювало пробудження антидержавних настроїв та національно-визвольних прагнень [295, с. 188].

Власне кажучи, у Таврійській губернії партія «Гнчак» свій осередок у Сімферополі створила в 1903 р., лідером був М. Манукян. Серед кримських гнчакістів було 40 торговельних працівників, причому відділи партії невдовзі з'явилися також у Севастополі, Феодосії та Ялті, а влітку 1904 р. гнчакісти навіть зуміли провести партійну конференцію кримських осередків. Щоправда, на ній унаслідок розколу частина об'єдналась із РСДРП, інша – із дашнаками [271]. За оцінками В. І. Королева, у цей період у Криму діяли щонайменше чотири партійні організації чисельністю до 100 членів, які займалися активним збором коштів для купівлі зброї та мали надійні партійні зв'язки, навіть з Одесою.

Необхідно відмітити, що Одеса також була центром концентрації вірменських революційних і партійних діячів, частина з яких налагоджувала в місті зв'язки, займалась агітаторською та іншою революційною діяльністю, за чим поліція встановила нагляд. Інші перебували в засланні. Достеменно відомо, що під наглядом поліції в місті перебували упродовж 1897–1903 рр. Арсен Давтянц і Петрос Киркоров (1897 р.) за розповсюдження в місті дашнацької преси та прокламацій. Під арешт потрапили [5, арк. 36–68] Маркарянц [72], Арутюн Мірзоянц, який проходив по справі таємних вірменських товариств (1898–1900 рр.) [73], Сісак Тер-Сімеонян (1898–1903 рр.) [74], А. Ісакьянц,

А. Сімоньянц 1898 [65], А. Петросянц (1901–1903) [64]. У цей же час у засланні в Одесі перебували відомі письменники Аветік Ісаакян (1897 р.) – за участь у діяльності партії «Дашнакцутюн» та А. А. Шірванзаде (1898–1900 рр.) – за антиурядову діяльність та участь у роботі партії «Гнчак».

Окремі групи та представники партії «Дашнакцутюн» у Криму активізувались на початку літа 1904 р., одним із головних лідерів на півострові в цей період був Габрієль Кереметчі. Представники цієї партії також розгорнули активну діяльність у Новій Нахічевані й уже напередодні революції 1905 р. мали навіть бойові групи.

На тлі вищенаведених обставин та взагалі складної й напруженої ситуації в регіоні державою в 1905 р. було ухвалено рішення відновити Кавказьке намісництво з широкими повноваженнями, а головою було призначено графа І. І. Воронцова-Дашкова. Беручи до уваги загальне вірменське невдоволення, яке також поширилось і на вірмен Оттоманської імперії, та наполягання нового намісника, російський уряд змушений був поступитися й 1 серпня 1905 р. було оприлюднено імператорський указ про повернення церкві майна. У документі зазначалось: «Даруємо вірменському духівництву способи для широкої просвітницької діяльності для користі народу» [125, с. 619–620].

Скасування закону про секуляризацію, безумовно, знизило градус революційних та антиурядових виступів серед вірмен, але водночас це здебільшого було тимчасовим вирішенням глобального вірменського питання, його заморожуванням (консервуванням). Освітнянська проблема залишилась у такому ж незрозумілому становищі з чисельними правовими неузгодженостями в межах законодавчої бази 1874–1884 рр., тобто так і перебувала у віданні Вірменської церкви.

Треба звернути увагу ось на що: якщо в церковно-освітнянському питанні та становищі католикоса держава мала можливість чинити тиск або йти на поступки, тим самим намагаючись хоча б якось контролювати вірменське духівництво й більшу частину вірменської громадськості, відволікаючи їх від революційних ідей

та антиурядових настроїв, то в питанні революційно налаштованих політичних партій уряд був безсилим. Враховуючи популярність революційних ідей, що охопили імперію в цей період, та відповідні виклики суспільства, вірмени приєдналися до успішного «національного революційного продукту», який уже ввійшов до російського політичного поля й став новою проблемою для уряду. Після III з'їзду «Дашнакцутюн» партія ухвалила рішення, як і «Гнчак», відправляти своїх агітаторів та активістів у населенні пункти компактного проживання вірмен для формування місцевих осередків. Регіон, що розглядається, не став винятком. Вірменські партійні діячі, активісти, учасники партійних рухів у часи російської революції 1905 р. вже розгорнули свою діяльність у Новій Нахичевані, Криму та Одесі.

4.2. Вірменське громадське-політичне життя в період 1905–1917 рр.

Напередодні першої російської революції в житті вірменської громадськості регіону сформувалося й поступово закріпилося нове, раніше не відоме суспільно-політичне явище – «національний революційний продукт», який у протистоянні з урядом проявив себе як успішний борець за вірменську ідентичність та національні цінності. Вище ми звертали увагу, що вірменські політичні партії намагалися розповсюджувати свою діяльність у регіоні, однак до втілення в життя закону про секуляризацію церковного майна більшість вірмен здебільшого ставилась до партій зі співчуттям, будучи не готовою стати частиною революційного руху.

Загальна вірменська політика держави 1884–1905 рр. сформувала досить міцне підґрунтя для активізації в регіоні як самих партій, так і зростання кількості прихильників національно-визвольних ідей. Це був абсолютно природний процес в умовах російської дійсності та урядової політики русифікації вірмен. Звичайно, не можна ототожнювати процеси, що проходили у вірменських губерніях імперії та громадах. Однак формування національних ідей і збереження вірменської ідентичності знайшли немало прибічників у громадах внутрішніх губерній.

Попередні роки можна характеризувати як етапи (періоди) формування, становлення та розвитку вірменських колоній і громади, тобто виникнення національних інститутів із відповідної інтеграцією їх у російське суспільство. На відміну від них, наприкінці XIX – на початку XX ст. вірменська громадськість регіону змушена була вже протидіяти русифікації та забезпечувати свої права на національну ідентичність, ставши частиною вірменського національно-визвольного руху. Традиційно Вірменська церква, що уособлювала захист національних інтересів, у цей період перебувала в напружених відносинах з імперською владою. У цих умовах головними ідеологами національно-визвольного руху й цінностей стали вірменські політичні партії.

Вірменські партії діяли у всьому регіоні, але з певною специфікою, різною методикою роботи й відмінними місцями найбільшого впливу. Природною є та обставина, що найбільші партійні осередки сформувалися та діяли у вірменському анклаві – Новій Нахічевані, у сусідньому Ростові-на-Дону, на Кримському півострові, а також в Одесі. На наш погляд, їх функціонування в регіоні можна поділити на декілька етапів: 1-й – від часу створення до 1903 р.; 2-й – 1903–1907 рр.; 3-й – міжреволюційний період 1907–1917 рр.; 4-й – період громадянської війни та смуту 1917–1920 рр.; 5-й – постімперський період – до повної ліквідації партій.

У Новій Нахічевані дашнаки роботу вели ще з кінця 1890-х рр., однак активну діяльність партія розгорнула саме після 1903 р. на тлі загального невдоволення місцевого населення. До її лав швидко приєднувалась місцева молодь. До того ж з 1904 р. партія налагодила друк власного друкованого органу – газети «Агавні» («Голубь»), але він існував недовго – у 1905 р. видання було закрито. У лавах нахічеванського комітету «Дашнакцутюн» перебувало чимало відомих громадських і партійних діячів: С. Врацян (майбутній прем'єр-міністр Республіки Вірменія), М. Береберов, О. Тертерян, Г. Чубарян та багато інших осіб, які симпатизували партії, але прямо не брали участі в зібраннях та акціях [258, с. 17, 18].

Із введених С. А. Манукяном у науковий обіг документів стає відомо, що під час першої революції вірмени, не отримавши гарантій власної безпеки від Ростовського градоначальника, організували самооборону. Але під час повстання дашнаки дотримувались нейтралітету, готові були вступити в бій у випадку загрози життю вірмен, а всі намагання соціал-демократів залучити добре озброєний загін зі 150 чоловік до виступу виявилися марними [285, с. 16, 17].

Дашнаки в Новій Нахичевані й сусідньому Ростові-на-Дону були досить активними. У 1906 р. партійці створили свій другий друкований орган – вірменомовну газету – «Նոր Հայր» («Нор Кянк», пер. «Новая жизнь»), яка існувала до 1907 р. Під час спаду революційної активності та через контрдії уряду репресії торкнулись і дашнаків, тому після 1907 р. спостерігався помітний занепад.

Комітети партії «Дашнакцутюн» були створені й діяли також у Криму й Одесі. Власне, у Криму активна партійна діяльність дашнаків спостерігалася з літа 1904 р., її очолив Габрієль Кереметчі. Осередки партії функціонували в Сімферополі, Керчі, Феодосії (лідер – Хачатур Кебабчянц), Ялті, Перекопі, Бахчисараї, Старому Криму й Карасубазарі [271]. Однак активність партії була нетривалою. Унаслідок проведеної на початку серпня 1906 р. успішної урядової операції було ліквідовано осередки вірменських партій «Дашнакцутюн» і «Гнчак» у Таврійській губернії.

В Одесі дашнаки свою діяльність розгорнули ще з кінця 1890-х рр. Достеменно відомо, що в 1905 р. в місті існував сформований партійний осередок. До того ж у 1906 р. Одесою розповсюджувався офіційний друкований орган партії – газета «Дрошак» («Прапор») [2, арк. 48, 49]. Одеські дашнаки виявились більш конспіративними, ніж однопартійці в регіоні. Місцеві каральні органи в документах зізнавалися: «Узагалі склад Одеського й Кишинівського комітету «Дашнакцутюн» за період 1905–1906 рр. встановити не вдалося, але агентура стверджує, що з колишніх діячів тепер нікого не залишилось, а щодо Одеси, то комітет партії там існував до 1908 р. Склад його декілька разів змінювався. Зараз

у місті є тільки окремі члени партії, які Охоронному відділу відомі, оскільки вони активної діяльності не ведуть, ліквідація їх вважається передчасною. Також у Бессарабії революційної роботи партія «Дашнакцутюн» не проводить [3, арк. 17 зв., 18].

Отже, стає зрозумілим, що одеські дашнаки, як і представники інших осередків партії в регіоні, активну діяльність змушені були згорнути в період спаду загальнодержавного революційного руху. Проте робота партійців продовжувалась, хоча офіційно влада стверджувала про її відсутність.

Інша вірменська парія «Гнчак» перш за все активною була в Таврійській губернії, де зуміла створити підкомітети, навіть розгорнула активну діяльність із купівлі зброї, збору коштів та налагодила тісні зв'язки з партійним осередками як на півострові, так і далеко за його межами – в Одесі й на Кавказі. Однак репресивні дії поліції та відповідні кроки, спрямовані проти вірменських революціонерів, дали певні результати. У 1907 р. значно було послаблено діяльність партійних осередків у регіоні, однак це було тимчасовим явищем.

Доленосним в історії та діяльності вірменських політичних партій став 1907 р., оскільки саме в цей період у нових редакційних статутах партії було закріплено офіційну діяльність у Російській імперії. «Гнчак» навіть створила в 1907 р. спеціальний «Організаційний статут для Російського й Кавказького районів партії «Гнчак», який налічував 223 статті [1, арк. 17–34].

Партія «Дашнакцутюн» у новому виданні Статуту (1907 р.) закріпила поділ сфер своєї діяльності на Західне та Східне бюро, з яких останнє відповідало за Російську імперію та Персію, тобто на схід від меж Кірасан – Харберт – Тігранакерт (Оттоманська імперія). Статут партії мав 176 статей. [267, с. 51–56].

Обидві партії були серед тих у Російській імперії, хто офіційно визнавав терор як метод боротьби, який було закріплено в статутах партій. І «Гнчак», і «Дашнакцутюн» у своїй діяльності в регіоні використовували загальнопартійні методи боротьби, у тому числі терор. Осередками вірменських партій було сформовано бойові групи, які здійснювали пограбування, набіги й експропріацію,

а також займались вимаганням грошей у вірменських багатіїв на потреби революційних справ. Звичайно, і дашнаки, і гнчакісти використовували терор у своїй діяльності, однак треба чітко відокремлювати бандитизм та «експропріаційну діяльність» від терористичної, оскільки формування й існування бойових груп – це ще не тероризм.

Партіями терористичні акти здійснювались проти урядовців і зрадників у партійних лавах, а не проти пересічних вірмен (заможних), щодо яких вони застосовували звичайний бандитизм та інші кримінальні злочини. Наприклад, у статуті дашнаків було чітко вказано, що терор може бути двоякий: політичний та організаційний (тобто проти колишніх соратників), причому рішення щодо здійснення терору може бути ухвалено тільки центральними комітетами й відповідальними органами [267, с. 56].

Отже, діяльність вірменських партій, яка не мала політичної складової, тобто не була спрямована проти представників чинного політичного режиму в державі, як і проти колишніх соратників-зрадників, у жодному разі не можна кваліфікувати як терористичну, оскільки ці протизаконні дії є нічим іншим, як сукупністю кримінальних злочинів.

Узагалі в міжреволюційний період вірменські партії почали діяти з більшим розмахом, використовуючи весь партійний арсенал. Простежується певний поділ сфер впливу й активності кожної партії: дашнаки були вкрай сильними в Новій Нахичевані й сусідньому Ростові-на-Дону, а гнчакісти – у Криму. В Одесі й у цілому в Херсонській, Миколаївській та Бессарабській губернії лідерство було за дашнаками. Єдиною суттєвою відмінністю в діяльності партій став той аспект, що, на відміну від Нової Нахичевані та Таврійської губернії, в інших губерніях не виявлено фактів бандитизму, експропріації та інших протизаконних дій. Треба зауважити, що насправді партії в регіоні ніколи не припиняли своєї діяльності, хоча влада час від часу рапортувала про успішні операції з ліквідації їхніх осередків.

Наприклад, у серпні 1907 р. в Ізмаїлі було затримано громадянина Болгарії, вірмена Єрванта Нерсеяна, який прибув на пароплаві з Румунії. Під час обшуку в нього було виявлено один номер вірменської газети «Дрошак» («Прапор») та інші революційні речі [1, арк. 3]. У січні 1908 р. начальник Миколаївського охоронного відділення повідомляв в Одесу, що в Миколаєві Саргіс Мелконович Ашіхян за адресою пекарні Петросова (Аптекарьська, 21) отримував такі вірменські революційні газети: «Размик» («Воїн»), яка публікувалася в Болгарії в м. Філіппополе, та «Айреник» («Батьківщина»), що друкувалася в Америці в м. Нью-Йорк. Ці газети були органами партії «Дашнакцутюн» [2, арк. 3].

У розпорядженні поліції був майже повний опис вірменської періодичної революційної преси: «Дрошак» (партія «Дашнакцутюн», публікувалася в Женеві), «Єритасард Айастан» («Молода Вірменія», партія «Гнчак», виходила в Нью-Йорку), «Айреник» (партія «Дашнакцутюн», друкувалася у Нью-Йорку), «Размік» (партія «Дашнакцутюн», публікувалася у Філіппополі), «Азг» («Народ», виходила в Америці) і «Гнчак» (партія «Гнчак», друкувалася у Парижі) [2, арк. 52]. Певна частина цих видань у той чи інший спосіб саме через Одесу, розташовану відносно близько до партійних осередків Болгарії та Румунії, потрапляла до Російської імперії.

Починаючи з 1909 р., спостерігалася помітна активізація діяльності гнчакістів у Таврійській губернії. У 1912 р. до Криму було відряджено відомого партійного діяча Сюніка (Овсєпа Дейрменджи), за якого розгорнулася масштабна діяльність партії: пропаганда серед молоді, розповсюдження революційної літератури, збори коштів, купівля зброї та відновлення відділень партій, яка мала свій бланк і печатку. На початку березня 1913 р. бойова група гнчакістів здійснила декілька вдалих грабежів і набігів. Навесні сімферопольські й севастопольські гнчакісти утворили бойову групу під назвою «Гнічакан хумб», завданням якої було здійснення грабежів, розбоїв і вимагання грошей. Треба сказати, що саме після цих бойових операцій з експропріації в квітні того ж року було затримано активних партійних діячів: Сюніка, М. Манукяна (одержувача

партійної кореспонденції, яка поширювалась через магазин братів Каявлових) і П. Закаяна [295, с. 192].

Однак затримання цих членів партії, в дійсності суттєво не вплинуло на діяльність організації, яка продовжувала свою пропагандистку і експропріаційну діяльність. На передодні Світової війни у 1913-1914 рр. поліція не могла затримати уповноваженого ЦК «Гнчак» Рубена Карапетяна, який здійснював побори з заможних вірмен для потреб партії. Бойові групи гнчакістів у 1913 р. здійснили низку розбоїв, також в Євпаторії, однак поліції вдалося запобігти аналогічні дії бойових груп сімферопольських і севастопольських гнчакістів. Зусиллями агентури і поліції група була ліквідована, тільки у червні 1914 року. [295, с. 192–195]. У подальших роках ми більше не спостерігаємо подібних активних дій партій зі здійсненням розбоїв та налетів.

В іншому регіоні – у Новій Нахичевані, де дашнаки були головною вірменською революційною силою – події розгортались фактично однаково. Так, після 1908 р. дашнаки також активізувались і створили свій третій друкований орган – «Мер дзайн» («Наш голос», 1907–1909 рр.), однак газета була конспіративною, унаслідок чого партійні матеріали виходили дуже рідко. Видання внаслідок відсутності належного фінансування невдовзі саме закрилось. Дашнаки, як і гнчакісти, проводили активні бойові операції з експропріації, вимагання грошей, пограбування незгодних поділитися майном для потреб революції, також здійснювали набіги, а всі зібрані кошти використовували для пропаганди та купівлі зброї. Методи конспірації також були дуже схожі. Агенти й діячі облаштовувались у кав'ярнях, винних крамницях, магазинах та інших закладах, які належали вірменам. Однак існувала одна суттєва відмінність у діяльності дашнаків: вони мали добре продуману й налагоджену систему надходження коштів та їх розподіл. У цих оборудках головну роль відігравали торговельні та банкірські будинки («Чахирова і К»). До того ж зібрані дашнаками в інших містах Північного Кавказу засоби надходили до Ростова-на-Дону, а звідти

перераховувались на Закавказзя для купівлі зброї, боєприпасів та на інші партійні потреби [285, с. 21].

Поліцейські органи й охороні відділи вели постійну роботу з викриття та попередження діяльності партії, ліквідації її осередків або окремих діячів і груп. Наприклад, одну з таких вдалих операцій проти дашнаків було здійснено в березні 1910 р. Із цього приводу 28 березня начальник Донського охоронного відділення звернувся до начальника Одеського жандармського управління з проханням: «Перевірити адреси, виявлені під час ліквідації 23 березня в Ростові-на-Дону бойової групи партії «Дашнакцутюн» [3, арк. 25, 25 зв.]. Водночас, відповідно до циркулярних донесень 1908 р. Донської та Харківської охоранки, в Області війська Донського групи партії «Дашнакцутюн» було ліквідовано [86].

Поліцейські органи вели постійну роботу з виявлення революційних вірменських діячів, відправляючи в різні губернії (Таврійську, Тифліську, Єреванську, Донську та ін.) запити щодо перебування осіб, які розшукуються. Подібних прохань установити місцезнаходження активних членів партії, причетних до подій 1903–1905 рр., революціонерів було дуже багато [3, арк. 17 зв., 18].

У цих листуваннях зустрічається опис ситуації в Одесі та всій Бессарабії, де в цілому рапортувалося про відсутність партійних осередків. Водночас Одеська охоранка помічала, що в Кишиневі заслуговувала уваги особистість настоятеля вірменської школи Гайка Єгізаряна, який перейшов на службу з Акермана, де був учителем, а також секретаря вірменської консисторії Зубяна, який за своїми переконаннями належав до партії «Дашнакцутюн». Обидва висловлювали бажання зайнятися пропагандою серед вірменських солдат, котрих чимало було в Кишинівському гарнізоні [3, арк. 18].

Очевидним є той факт, що поліцейські відомства вели постійну роботу з виявлення й нейтралізації вірменських революційних сил, намагаючись контролювати їхню діяльність. Завдяки цьому Донському охоронному відділенню вдалось у 1913 р. зупинити майже всю партійну активність дашнаків.

Можна констатувати, що напередодні Першої світової війни – у 1914 р. – у регіоні, що розглядається, діяльність осередків вірменських політичних партій була повністю або частково ліквідовано, більшість активних діячів було нейтралізовано, а за рештою здійснювався постійній нагляд, що, відповідно, суттєво знизило революційну активність цих партій. Однак помітна пасивність вірменських політичних партій було насамперед викликано початком Першої світової війни.

Справа в тому, що для вірменського народу ця війна стала справжнім викликом, оскільки вони опинились по різні її фронти. До того ж вирішення вірменського питання тягнулось від Берлінського конгресу (1878 р.). З урахуванням того, що їхнє становище в Оттоманській імперії відтоді не поліпшувалось, а навпаки, унаслідок влаштованих систематичних етнічних чисток (погромів і різанини 1894–1896, 1904, 1909 рр.) було вбито понад 300 000 осіб, нову війну з Оттоманською імперією вірменським населенням було сприйнято вкрай тривожно.

Із відкриттям Кавказького фронту, який пролягав саме через вірменські провінції Російської й Оттоманської імперії, вірменська громадськість змушена була прискіпливо стежити за ходом бойових дій. Треба зазначати, що правлячий молодотурецький уряд Оттоманської імперії з квітня 1915 р. організував системне переслідування вірмен за етнічною та релігійною ознакою, яке перетворилось на масове фізичне знищення – геноцид.

Вірмени, рятуючись від організованого геноциду, вимушені були втікати з меж Оттоманської імперії. Чисельність вірменських біженців – турецько-підданих, які знайшли притулок у Закавказзі, лише станом на жовтень 1915 р. складала понад 250 тис. осіб. Російський дослідник О. М. Курцев справедливо зазначав: «До середи 1915 р., коли «обслуговували біженців переважно вірменські організації, що не мали достатніх засобів», прибулі люди отримували настільки мізерну допомогу, що «біженці, особливо жінки й діти, гинули у великій кількості». Зокрема, «поблизу Ечміадзіна із 70 тис. біженців помирало понад

700 осіб на день від виснаження, голоду або хвороб». Довелося втрутитися уряду, який надав на потреби біженців близько 2 млн руб.» [276, с. 104].

Однак про проблему вірменських біженців уряд у цілому був добре проінформований. Так, ще в січні 1915 р. член Державної думи М. І. Пападжанов у листі до міністра закордонних справ С. Д. Сазонова повідомляв та відзначав, що вірменські товариства (організації) більше не в змозі розміщувати біженців, і просив негайно видати на це зі скарбниці 1 млн руб. [88, с. 264].

У жовтні 1914 р. вірменське Національне бюро (утворене в Тифлісі в 1912 р.) відправляло листи до вірменських громад імперії з проханням організувати надходження добровольчих пожертв для потреб вірмен, постраждалих під час бойових дій (наприклад, в Одесі відповідного листа було отримано 3 листопада) [229, с. 33, 34]. Заклики Національного бюро досить швидко знайшли підтримку у вірменських громадах, у яких поступово почали формуватися спеціальні «Вірменські комітети». До середини 1915 р. вірменські комітети було утворено в Новій Нахічевані, Маріуполі, Мелітополі, Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Ялті, Карасубазарі, Євпаторії, Одесі та Акермані.

Ці комітети виникали, незважаючи на те, що в усіх осередках діяли інші вірменські благодійні організації, причому в деяких общинах (громадах) – по декілька. Особливий інтерес викликає їхній склад, що фактично віддзеркалює загальносуспільні настрої вірменської спільноти та громадську позицію населення. До комітетів входили представники духовництва, заможні та відомі члени місцевих общин (громад), представники громадськості, робітники та активісти [144; 229, с. 37; 230, с. 104]. На цьому етапі дослідження не виявлено беззаперечних доказів участі в роботі комітетів представників вірменських політичних партій. Однак, на нашу думку, вони так чи інакше виявили себе в цьому напрямі та, можливо, були головними ідеологами й ініціаторами створення цих організацій.

Про відповідне непрямо, але все ж таки свідчить низка документів щодо діяльності вірменських партій у цей період. Наприклад, із доповіді жандармського

управління Одеси щодо позиції та дій партії «Дашнакцутюн» від 20 квітня 1915 р. стало відомо, що після оголошення Туреччиною війни Одеський комітет звертався до однопартійців у Константинополі з пропозицією приєднатися до Туреччини для спільної боротьби проти Росії, але її було відхилено [4, арк. 140]. З іншої доповіді жандармського управління Одеси того ж року щодо партії «Гнчак» виявилось, що: «На сьогодні партія здійснює посилену агітаційну діяльність із вербування добровольців для укомплектування вірменських дружин, що діяли разом із російськими військами на Кавказькому фронті, а також зі збору коштів для вірмен-біженців. Зазначена діяльність переважно проводиться в Болгарії та Румунії» [4, арк. 143].

Враховуючи вищенаведене, ми можемо аргументовано констатувати: по-перше, вірменські політичні партії не були остаточно ліквідовані та продовжували свою діяльність, але в зовсім іншому напрямі; по-друге, політичні партії втратили провідну роль і місце серед вірменської громадськості, що гуртувалася навколо вірменських комітетів, які стали головним вірменським фактором регіону в суспільно-політичному житті. Отже, діяльність, зазначена в поліцейських доповідях щодо допомоги біженцям, стала не суто партійною, а загальнонаціональною справою, що перетворилась на найголовнішу проблему тих років і невід'ємну складову повсякденного життя вірмен регіону.

Першочерговим завданням вірменських комітетів був збір коштів на потреби постраждалих від війни та формування вірменських добровольчих дружин, які в складі російських військ воювали на Кавказькому фронті [239, с. 122–123; 230, с. 106]. Треба сказати, що методи роботи й цілі комітетів були майже ідентичні. Наприклад, і в Одесі, і в Новій Нахичевані, і в Криму вони організовували збір пожертв серед місцевих вірмен, збирання речей першої необхідності, звертались до місцевого населення з проханням надати допомогу та організовували інші заходи для допомоги вірменським біженцям у Закавказзі.

Іншою складовою діяльності комітетів було формування добровольчих груп для відправлення на Кавказький фронт. Зазначимо, що на цьому етапі

дослідження ми аргументовано можемо стверджувати про відрядження груп добровольців тільки з Одеси місцевим вірменським комітетом. Обмундирування для них виготовлялось та купувалось за рахунок місцевого комітету. Нами встановлено, що з Одеси до лав вірменських добровольчих дружин у період з 29 жовтня 1914 р. до 14 червня 1915 р. було відправлено близько 500 добровольців [230, с. 106]. Особливої уваги заслуговує той факт, що одна з груп добровольців у складі 150 осіб прибула з Руцука (Болгарія) [239, с. 123]. Із доповіді жандармського управління відомо, що формування добровольчих груп, яким займалась партія «Гнчак», проходило саме в Болгарії та Румунії. Ці дані вважаються підтвердженням присутності й діяльності партійців у цьому напрямі, пояснюють, чому в інших місцях не спостерігалось такої активності в цьому питанні.

Розпочатий у квітні 1915 р. Оттоманською імперією геноцид вірмен створив абсолютно нову проблему і для вірменського населення Російської імперії, особливо на Півдні держави, зокрема на Кавказі, Дону та в Північному Причорномор'ї, викликавши хвилю переселення біженців. Із середини 1915 р. спостерігалось їх прибуття безпосередньо в міста Північного Причорномор'я, де, власне, існували вірменські осередки. Відтоді місцеві громади були вимушені також займатися забезпеченням біженців у себе на місцях, що відобразилось на їхніх фінансових можливостях у питанні допомоги тим, хто її потребував на Закавказзі.

Узагалі в Російській імперії проблемою біженців займався Тетянинський комітет (на який також було покладено функцію реєстрації), відділення Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст, Всеросійське товариство піклування про біженців і національні комітети. Насправді ж цими питаннями опікувалися місцеві вірменські комітети та громади в цілому, що чітко простежувалось в місцях їх безпосереднього скупчення. У цьому контексті логічно визначити осередки найбільшої концентрації вірменських біженців, маршрути їх прибуття та підданства.

Наприклад, перші біженці, які прибули до Нової Нахичевані, були вихідцями з Карської та Батумської областей. Із середини 1915 р. вже в Новій Нахичевані зустрічалися вихідці з Османської імперії [237, с. 157, 158]. Згідно з документами, «Вірменський комітет із надання допомоги біженцям при Церковному піклуванні» звернувся 19 жовтня 1915 р. до ростовського градоначальника з проханням направляти турецько-підданих вірмен, які не знали російської мови, виключно до вірменських сіл Ростовського округу [296, с. 143]. Вірменському комітету було надано права на видачу відповідних свідоцтв біженцям та їх реєстрацію за фактичним місцем проживання (притулки, приватні будинки), відомості про що потім комітет мав передати в Тетянинський комітет.

У Новій Нахичевані станом на 1 квітня 1916 р. було зареєстровано 1 208 біженців, однак до цієї цифри не було включено біженців, які проживали в рідних чи знайомих, а також тих, хто облаштувався самостійно [296, с. 143]. Необхідно підкреслити, що ця відомість не відображала справжню чисельність біженців, оскільки в ній не враховано тих, хто оселився у вірменських селах, знайшов притулок у сусідньому Ростові-на-Дону, кому надали прихисток місцеві вірмени та інші вірменські організації. Стосовно маршруту їх прибуття, упевнено можна говорити, що шлях більшості пролягав через внутрішні губернії: Кавказькі області та губернії. Беззаперечно, вести мову про підданство біженців або відсоткове їх співвідношення дуже складно, оскільки це є темою окремого дослідження, а відповідні праці відсутні.

Вірменські комітети, що діяли в Криму, також повністю були залучені до справи опікування біженцями, чисельність яких не була значною, тому здебільшого діяльність кримських вірмен була спрямована на допомогу вірменським областям Російської імперії.

Біженська проблема найгострішою була для одеських вірмен, оскільки чисельність громади, порівняно з іншими вірменськими осередками, була невеликою – 3 000 осіб. В Одесу турецько-піддані вірменські біженці почали прибувати із середини 1915 р. У місті під головуванням градоначальника було

створено спеціальний біженський відділ, до складу виконкому якого разом із Тетянинським комітетом увійшли такі комітети: вірменський, польський, литовський, латвійський та єврейський [152]. Вірменський комітет відіграв важливу роль у питанні облаштування та опікування біженцями, оскільки цю проблему фактично місцевою владою було перекладено на вказані організації [229, с. 66].

Вірменські біженці, які прибували до Одеси, були уродженцями Західної імперії: Трапезунда, Вана, Муша, Біліса, Ерзурума, Єрзнка та інших міст Оттоманської імперії, а також Константинополя [229, с. 63]. Основний маршрут прибуття їх пролягав через Болгарію та Румунію. У місті вірменами було створено окремий спеціальний додатковий Вірменський біженський комітет, який займався реєстрацією біженців. Усі вірменські організації було залучено до справи опікування біженцями: організовувався медичний огляд, відкривалися їдальні, людей працевлаштовували, одягали тощо. У січні 1918 р. кількість вірменських біженців уже становила 5 000 осіб [238, с. 80].

У місті представниками общини (громади) було засновано спеціалізоване періодичне видання – «Армяне и война» (1916–1917 рр.) [145], присвячене проблемам вірмен і Вірменії. Воно стало другим у Росії після московського «Армянского вестника». Одеське видання було своєрідним рупором вірменського питання на Півдні держави й відіграло значну роль у формуванні громадської думки [226, с. 188, 189]. Отже, після початку Першої світової війни вірменські громади та їх представники незалежно від партійної чи станової приналежності, соціального становища були залучені до спільної справи, спрямованої на допомогу своєму народу, який опинився на межі знищення.

Вірменські організації стали складовою загальновірменського національного руху й брали активну участь у роботі загальнонаціональних органів. Так, серед делегатів всеросійського вірменського з'їзду, що проходив у липні 1916 р., були: вісім представників від Нової Нахичевані й Ростова-на-Дону,

три – від Одеси та по одному – від Сімферополя, Карасубазара, Євпаторії, Кишинева, Мелітополя, Феодосії та Севастополя [143, 139].

Лютнева революція 1917 р. встановила в державі демократичні порядки, монархічний лад у Росії було повалено. Вона дарувала всім громадянам імперії рівні права та свободи. Вірменські ж партії, як і решту, повністю було легалізовано, вони стали повноцінними й рівноправними учасниками політичних процесів у державі. Тимчасовий уряд був підтриманий і дашнаками, і гнчакістами. Наприклад, гнчакісти Нової Нахічевані у своїй відозві писали: «Під могутніми ударами пролетаріату і військ Росії нарешті скинуто вікові кайдани тиранії та свавілля».

У цей час спостерігалася помітна активізація обох партій у регіоні. Основним завданням партій залишалось звільнення Західної Вірменії від Османської імперії та вирішення вірменського питання. Для місцевих громад і вірменських організацій у цілому пріоритетною була проблема біженців. Звичайно, складно вести мову про те, що вірменські політичні партії одразу перетворились на потужну суспільно-політичну силу в регіоні чи всередині самих громад, але їхній вплив на формування суспільної та громадської думки серед вірмен залишався в цілому значним, як і, власне, позиція вірменської церкви.

Наголосимо, що зовнішньополітичний курс Тимчасового уряду, спрямований на продовження війни до переможного кінця, повністю влаштував вірменські політичні партії. У вересні – жовтні 1917 р. в Тифлісі було скликано Вірменський загальнонаціональний з'їзд, на якому 200 делегатів обрали Вірменську національну раду. До складу новоутвореного національного органу, який змінив Вірменське бюро, увійшли 15 членів: шість дашнаків, по два представники від Вірменської народної партії та вірменських есерів, по одному гнчакісту й меншовику, та троє безпартійних. У своєму першому зверненні (1 листопада 1917 р.) Вірменська національна рада заявила, що роль виконавчого органу бере на себе вище керівництво всіма національними справами [232, с. 201–202]. Отже, можемо констатувати, що Лютнева революція й проголошений

Тимчасовим урядом політичний курс створили сприятливі політичні умови для консолідації вірменського національно-визвольного руху та активізації суспільного-політичного життя вірмен імперії.

4.3. Дипломатичні представництва Республіки Вірменія і вірменське суспільно-політичне життя у Північному Причорномор'ї в 1918–1920 рр.

Жовтневий переворот 1917 р., унаслідок якого до влади прийшли більшовики, та подальший розвиток політичної ситуації в країні створили абсолютно нові реалії. Курс більшовиків у зовнішній і внутрішній політиці невдовзі призвів до розв'язання громадянської війни й розпаду Російської імперії, проголошення національних держав і формування державних утворень на теренах колишньої імперії. У цих умовах вірменські осередки опинились у складі різних держав.

Із початком сепаратних домовленостей більшовиків із Центральним блоком держав та демобілізацією російської армії, вірменські офіцери, які повертались із Західного фронту, наприкінці грудня 1917 р. в Києві створили «Вірменський комісаріат України, Молдови та Криму» (ВКУ). Помітимо, що на відміну від утвореного в січні 1918 р. в Москві Комісаріату з вірменських справ, відділення якого відкривались у містах, де встановлювалася влада більшовиків, ВКУ не підпорядковувся більшовикам.

Вірменська національна рада визнала ВКУ своїм повноважним представництвом [232, с. 203]. До складу ВКУ входили: М. Ломідзе (голова військової секції), підполковник М. Б. Попов, капітан А. Тонієв-Тоноянц (військові комісари), А. Тер-Даніелянц і Н. Константиян. Отже, ми спостерігаємо формування нової вірменської інституції, яка діяла самостійно, причому на найвищому політичному рівні, була вповноважена укладати угоди з керівництвом держав, представляючи безпосередньо інтереси Вірменської національної ради [234, с. 102].

Звичайно, постає питання, яке відношення ВКУ має до регіону нашого дослідження? Справа в тому, що як більшовицька Росія, так і УНР підписали Брест-Литовський сепаратний договір із країнами Центрального блоку. Далі в Києві 29–30 квітня за підтримки німецького військового командування було здійснено державний переворот, унаслідок чого до влади прийшов генерал П. Скоропадський. До складу новоутвореної Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) увійшла частина колишньої Херсонської (за винятком Бендерського, Акерманського та Ізмаїльського повітів, які було окуповано Румунським Королівством) та Таврійської губерній (Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський повіти). Інші вірменські общини (громади) опинились у складі державних утворень, що змінювали одне одного на Кримському півострові (Радянська Соціалістична Республіка Таврида, Кримський крайовий уряд, Добровольча армія та більшовики) та в Новій Нахичевані (Всевелике Військо Донське, Донська Радянська Республіка та більшовики).

Водночас на Закавказзі також відбувався процес виходу зі складу більшовицької Росії. Вірменська національна рада 28 травня 1918 р. проголосила незалежність Вірменії. Отже, зі здобуттям незалежності Республіки Вірменія з'явився *de facto* новий суб'єкт міжнародно-правових відносин. Для вірменських общин (громад), які також були частиною загальнонаціонального визвольного руху та прихильниками вільної й самостійної Вірменії, проголошення незалежності Республіки Вірменія й формування власного уряду (більшість представників – дашнаки) було подією надзвичайної важливості.

У контексті суспільно-політичних відносин відбулись фундаментальні зміни, оскільки з проголошенням незалежності вірмени регіону стали представниками етнічної меншості іноземної держави. В умовах накопичення чисельних вірменських біженців у регіоні, які змушені були залишити батьківщину, рятуючись від геноциду, фактор існування власної держави був особливо важливим з точки зору як захисту прав, так й організації евакуації до Вірменської держави.

Після проголошення незалежності Вірменська національна рада вже 16 червня затвердила спеціальний наказ, відповідно до якого ВКУ було перейменовано на «Комісаріат Вірменії при уряді Української держави», а сферу його впливу й компетенцію було розширено до безпосереднього представництва вірменського народу та його інтересів [129, с. 273]. Було повідомлено МЗС Української держави щодо продовження повноваження ВУК та стосовно представництва інтересів вірменського народу [289, с. 178].

Представництво Республіки Вірменія серед своїх головних функцій, окрім налагодження відносин з українським урядом, місцевими дипломатичними представництвами, державними та громадськими установами, визначило забезпечення й евакуацію військовополонених, колишніх офіцерів, лікарів, чиновників і солдат російської армії та вірменських громадян на батьківщину [129, с. 273].

У червні 1918 р., прямуючи до Москви з місією вирішення питання вірменських біженців, які перебували в Астрахані, до Києва прибув уповноважений представник Республіки Вірменія, доктор права Г. С. Дзамоян (Дзамоев). Однак, враховуючи загрозу арешту з боку більшовиків як представника недружнього вірменського уряду, він змушений був залишитися в Києві та почав допомагати ВКУ, виконуючи *de facto* функції посла [234, с. 101]. Тут Г. С. Дзамоян вів активну й різнопланову діяльність, причому він дуже добре орієнтувався в політичній ситуації. В одній зі своїх доповідей (недатованій) він зазначив: «З моєї ініціативи й за наполяганням Одеської колонії представником Київського комісаріату (мова, звичайно, йде про ВКУ – Давтян Д. А.) в Одесі призначено громадського діяча, ученого-агронома Таїрова, а його помічником – князя Туманова, який підтримує зв'язки з можновладцями. Конче необхідно мати напівофіційних представників нашого уряду в Криму й на Дону. Повторюю – це життєво необхідно, відповідно, прошу відправити до Києва відповідальну, солідну особу для посилення Комісаріату – Київ центр політичного життя, а також призначити такого діяча в Криму – при Кримському уряді (Сімферополь) і

Новочеркаську – при уряді Дону. Прошу до моїх вимог поставитись серйозно» [129, с. 270].

В іншій, також недатованій доповіді, він надав більш широку характеристику політичній ситуації: «Окупація частини України австрійськими військами, перебування її виключно у сфері впливу Австрії, виявлення вірменами Молдавії, анексованої Румунією, бажання підтримувати з нами постійний зв'язок та, нарешті, близькість Одеси до центру Молдавії й Кишинєва стимулювали Колегію (ВКУ – Давтян Д. А.) мати своє представництво в районах колишньої Херсонської, частини Таврійської та Бессарабської губерній. Таким представником в Одесу призначено нами вповноваженого Таїрова, а його помічником для військового представництва перед австрійською владою – підполковника князя Туманова» [129, с. 275].

На цьому етапі дослідження складно встановити, яку діяльність проводили і які обов'язки виконували *de facto* В. Є. Таїров і князь Туманов. Але достеменно відомо, що Вірменія не мала своїх представників у той час ні в Криму, ні на Дону. До того ж саме ВКУ з Києва намагався скоординувати дії у вказаних регіонах через скликання вірменського з'їзду за участі представників усіх громад регіону, на чому акцентував увагу сам С. Г. Дзамоян [129, с. 276]. Нам відомі навіть дата й місце скликання запланованого з'їзду – 10 (23) липня 1918 р., м. Нова Нахічевань. Відповідну інформацію було розміщено в місцевому вірменському часопису Հիշիւցիւր («Гай Гамайнк», пер. «Вірменська община») 8 (21) червня, де наголошувалось, що за ініціативою ВКУ відбудеться зібрання делегатів чотирьох держав, будуть вирішуватися питання стосовно проблем та організацій (громад) вірмен у кожній із них, а також проблеми внутрішнього устрою Вірменії [153, Էջ 116]. Причини з яких з'їзд не відбувся, на жаль, на цьому етапі дослідження не встановлено, скоріш за все, завадила воєнно-політична ситуація.

Отже, можна впевнено стверджувати, що центром вірменського суспільно-політичного життя й координатором вірменських громадських організацій, а

також осередком безпосереднього представництва інтересів Республіки Вірменія став не велелюдний вірменський анклав у Новій Нахичевані, і не населений значною кількістю вірмен Крим, а Київ та його структурний підрозділ в Одесі.

Тим часом вірменський уряд, прислухавшись до наполягань С. Г. Дзамояна, 1 жовтня призначив його послом в Україні. Однак П. Скоропадський із політичних міркувань не пішов на офіційне визнання Вірменії. Проте МЗС потурбувалось, щоб вірменський посол був забезпечений двома кімнатами «в одному з кращих готелів у центрі міста, через те, що це є справою політичної важливості» [350, ґз 38]. С. Г. Дзамоян визнавався представником Вірменії, але тільки 19 листопада зміг подати вірчу грамоту міністру закордонних справ. Український уряд, зі свого боку, зазначив: «Ставитися до представника Вірменії, як до представника Швейцарії, Італії, Болгарії та інших держав» [350, ґз 38].

Позиція щодо консульських представників (ВКУ) у регіонах дещо відрізнялась. Так, 7 жовтня ВКУ для захисту інтересів громадян Вірменії призначив своїх представників: на Херсонщині – підполковника М. Б. Попова, а на Харківщині – доктора М. С. Мелікяна. У свою чергу, у жовтні міністр закордонних справ Д. Дорошенко щодо М. Б. Попова (в Одесі) і М. С. Мелікяна (у Харкові) своєю резолюцією наказав: «виконати розпорядження й повідомити військового Отамана й Головного уповноваженого Харкова, Херсонського губернського старосту, Харківського губернського старосту» [289, с. 178]. Необхідно відповісти на важливе питання: чи можна вважати консулами й послами осіб, які були вповноважені урядами представляти їх інтереси, однак не отримали *de jure* екзекватуру? Республіка Вірменія та Україна в цей період були первинними суб'єктами міжнародного права в силу властивого їм державного (національного) суверенітету *ipso facto*, а також визнавались носіями міжнародно-правових прав і обов'язків [234, с. 102]. Тож, на нашу думку, правильно вважати осіб (послів чи консулів), уповноважених своїми урядами представляти інтереси держави (виконувати дипломатичну функцію) в іноземній державі (в Україні) і

визнаних *de facto* з боку *ipso facto* держав перебування без підтвердження (затягування) екзекватури, повноцінними дипломатичними представниками.

Одеса в роки Першої світової війни стала одним із головних центрів скупчення вірменських біженців. Відповідно до представлених вірменськими організаціями міста даних (Вірменський біженський комітет офіційно був складовою міського біженського комітету), у січні 1918 р. в Одесі перебувало понад 5 000 біженців [229, с. 66]. Для порівняння зазначимо, що в Нахичевані-на-Дону станом на листопад 1918 р. було 1 110 біженців (320 родин) [154, ґз 416]. У Криму, де одним із найбільших центрів концентрації вірменських біженців була Феодосія, згідно з інформацією місцевого вірменського комітету, станом на вересень 1918 р. чисельність біженців становила «декілька сотень» [155, ґз 305]. Нами встановлено, що вірменські біженці в цей період перебували також у Миколаєві [23, арк. 19, 20]: у 1916 р. – до 50 зареєстрованих осіб [24, арк. 14–24; 25, арк. 82, 191].

В Одесі одним із головних завдань вірменських дипломатів стала організація евакуації біженців, військовополонених, демобілізованих солдат і офіцерів, які повертались із Західного фронту. Іншим важливим питанням на порядку денному була закупівля та транспортування продовольства через Одеський порт до Вірменії. Не менш актуальною залишалась проблема оформлення (видачі) і затвердження паспортів громадян Республіки Вірменія та інших украй необхідних документів для переїздів.

З 18 грудня 1918 р. до 6 квітня 1919 р. влада в місті перейшла до французького інтервенційного уряду та Добровольчої армії. Зміна політичного режиму не становила загрози для діяльності дипломатичної установи, оскільки з боку нової влади Республіка Вірменія визнавалась. Найгострішою залишалась проблема евакуації. Наприкінці 1918 р. чисельність вірмен, які знайшли притулок або ж прибули в місто, уже дорівнювала 8 тис. осіб [239, с. 121]. З метою забезпечення ефективної діяльності генконсульства за ініціативи М. Б. Попова було сформовано дипломатичний корпус, який складався з чотирьох відділів:

біженського, військовополонених, паспортного та захисту інтересів Республіки Вірменія.

У діяльності консульства вагому роль відігравала власне місцева община (громада). Новий консул змушений був співпрацювати зі своїм попередником В. Є. Таїровим і всією громадою. Наприклад, 28 листопада за ініціативи консула М. Б. Попова відбулась нарада з представниками місцевої громади щодо організації «прийому представника союзних держав». За підсумками заходу було ухвалено рішення організувати урочистий прийом і, відповідно, знайти на ці потреби фінансування [157, ґз 4].

На нараді було порушено актуальне питання щодо долі вірменських військовополонених, які повертались із Західного фронту. Зібранням було ухвалено рішення організувати спеціальну лотерею, а зібрані кошти направити на потреби військовополонених [157, ґз 4]. Наголосимо, що місцеві вірмени разом із консульством 19 і 20 листопада зуміли відправити з Одеси до Вірменії через Поті 140 військовополонених, яким було виділено 5 000 крб: по 20 крб – солдатам і по 30 крб – офіцерам. Ще 60 військовополонених чекали на відправлення тим же маршрутом [158, ґз 4].

2 грудня вірменська делегація в складі В. Г. Таїрова та консула М. Б. Попова зустрілась із французьким консулом Е. Енно, якому було представлено союзницьку позицію Вірменії щодо Антанти, а французький дипломат, у свою чергу, підтвердив ставлення до Вірменії як до союзної держави [159, ґз 5]. Представлення інтересів і позиції Республіки Вірменія було важливою складовою функцією консульства, проте насправді в Одесі для консульства та громади існували значно важливіші проблеми, пов'язані з біженцями та військовополоненими, які приїздили до міста. Вище ми зазначали, що на початку 1918 р. тут уже було 5 000 біженців, а прибуття військовополонених і демобілізованих створило додаткові труднощі та проблеми.

Для порівняння й формування об'єктивної картини зазначимо, що в Нахичевані станом на листопад 1918 р. було 1 110 біженців (320 родин), яких місцевою громадою було поселено у двох бараках, на квартирах на 3-й і 38-й лінії (вулиці), у домі Атчемяна, у Ремісничій і Св. Тороса школах, лікарні та на заводі Чорчопяна [154, ґз 416]. У Криму одним із найбільших центрів концентрації вірменських біженців була Феодосія. Згідно з інформацією місцевого вірменського комітету, станом на вересень 1918 р. чисельність біженців складала «декілька сотень» [155, ґз 305]. У місті вони знайшли притулок у напівзруйнованому Халібовському училищі. На їх забезпечення конче потрібно було 5 000 крб. Ще одну групу із 60 родин було переселено раніше до Карасубазара [155, ґз 305].

Водночас до Одеси продовжували приїздити вірменські військовополонені. Станом на 7 грудня до міста прибула ще одне угруповання з 200 осіб, для забезпечення яких за розпорядженням консула М. Б. Попова було роздано хліб [160, ґз 4]. На початку січня 1919 р. у Вірменію було евакуйовано ще 400 військовополонених, а до міста приїхала нова група з 50 осіб, серед яких були й полковники [161, ґз 4]. Інше угруповання, яке було відправлено до Вірменії в січні, складалося вже з 500 військовополонених та 300 біженців [350, ґз 43]. Не останню роль у забезпеченні нужденних відіграла місцева громада, яка фактично весь фінансовий тягар взяла на себе.

Завдяки активній роботі вірменських дипломатів громадяни Республіки Вірменія уникли організованої Добровольчою армією мобілізації. У середині січня 1919 р. до Одеси з робочим візитом приїхав посол Республіки Вірменія в Україні Г. С. Дзамоян. Він проводив переговори із французькою інтервенційною владою та Добровольчою армією щодо можливості закупівлі й відправлення продовольчих товарів до Вірменії, у чому вірменському послу обіцяли своє сприяння Е. Енно та Гришин-Алмазов [151]. На початку лютого при генеральному

консульстві було відкрито інформаційне бюро, яке через пресу сповіщало про необхідність візування всіх громадян, які від'їздять до Вірменії.

Нами встановлено, що вірменський посол не повернувся до Києва, і це було пов'язано із захопленням української столиці більшовиками, що унеможливило подальше його перебування в Києві. За винятком київського консула М. Х. Ломізе й консульського секретаря О. К. Хазазяна, весь вірменський дипломатичний корпус 29 січня разом з іншими дипломатичними місіями евакуювався до Одеси. У цей період у місті зібралася вся вірменська дипломатична місія України, адже до Одеси також встигли прибути харківський консул доктор Є. Х. Мелікян і київський – М. Х. Ломізе [234, с. 103].

Одеса перетворилась на дипломатичний центр, де зібрались представництва більшості держав, які раніше були акредитовані в Києві. Вірменська дипломатична місія в Одесі продовжувала діяти без зміни свого першочергового статусу. Перебування вірменської дипломатичної місії, очоленої послом, звичайно, додало енергійності діяльності як консульства, так і місцевої громади. Зазначимо, що з січня 1919 р. Одеське представництво Вірменії стало генеральним консульством, що підтверджують чисельні вірменські документи та місцеві часописи. В Одесі діяльність вірменської дипломатичної місії помітно активізувалася.

Уже з 1 лютого за ініціативи та під головуванням С. Г. Дзамояна було скликано велелюдне зібрання місцевої вірменської громади та всіх діючих вірменських організацій міста. На ньому учасниками було ухвалено рішення про створення місцевої Вірменської національної ради [162, ґз 3]. Треба відмити, що за ініціативи вірменського посла проводились постійні зустрічі з місцевою громадою щодо питань як формування Вірменської національної ради, так і вирішення повсякденних проблем. Ці зустрічі відбулись щонайменше 5, 8 та 11 лютого.

Задум С. Г. Дзамояна щодо утворення Вірменської національної ради було втілено в життя лише 23 лютого, коли таємним голосуванням було обрано 16 її

членів. Найбільше голосів отримав В. Г. Таїров. На тому ж зібранні вірменська громадськість звернулась до вірменського посла з вимогою довести до уряду Республіки Вірменія чітку й наполегливу позицію вірмен Одеси: «У складі Вірменії обов'язково має бути об'єднано Російську Вірменію, Турецьку Вірменію (6 вілайєтів), Кілікію та Зейтун» [163, ґз 3]. Перше зібрання новоутвореної організації під головуванням С. Г. Дзамоєна відбулось 25 лютого, на ньому таємним голосуванням було обрано голову – В. Г. Таїрова, а також секретаря – отця Ованнеса Чубаряна. Заступниками стали Ов. Бахдасарян і Ов. Мтікян [164, ґз 3]. При організації було також засновано п'ять комітетів: біженський (голова – С. Азнавурян, помічник – К. Піліпросян); благодійний та праці (голова – В. Бояджян, помічник – Г. Басматчян); фінансовий (голова – М. С. Аствацатуров); освіти та культури (голова – Ов. Єгизарян); інформаційний (голова – Ов. Єгизарян [164, ґз 3].

Треба також зазначити, що 15 березня було започатковано друк нової російськомовної вірменської газети «Вестник Армении» («Вісник Вірменії»), редактором якого був саме голова інформаційного комітету Вірменської національної ради Ов. Єгизарян. До кінця березня 1919 р. вірменським дипломатам вдалося з Одеси до Вірменії відправити 3 000 військовополонених та декілька тисяч біженців, яких було забезпечено необхідними пайками [350, ґз 56].

Унаслідок захоплення Одеси більшовиками 6 квітня 1919 р. Місія Республіки Вірменія змушена була наступного дня залишити місто [239, с. 131]. Уже 7 квітня вірменський посол та генеральний консул Одеси з консульським штатом на французькому військовому кораблі разом із союзниками залишили місто. Напередодні евакуації 5 квітня М. Б. Попов призначив консульського секретаря Є. Х. Мелікяна виконувачем обов'язків генерального консула, передавши йому всі справи установи

Виконуючи обов'язки генерального консула, Єгіше Христофорович (Хачатурович) Мелікян намагався налагодити контакт із більшовицьким урядом.

Нами встановлено, що його 26 квітня разом з іншими іноземними дипломатами було запрошено на зустріч із головою Раднаркому України Х. Раковським [146]. Однак останній не дав однозначної відповіді з приводу того, чи може вірменське консульство залишатися в Одесі, але пообіцяв, повернувшись із Києва, вирішити це питання. Через місяць відповідно до спеціального указу радянської влади від 25 травня в місті було припинено діяльність Генерального консульства Республіки Вірменія [350, ґр 60]. Так закінчився перший період роботи Вірменського консульства в Одесі.

Ситуація змінилась 23 серпня (5 вересня) 1919 р. з переходом влади в місті до Добровольчої армії, яка вважала Вірменію союзницькою державою. Нові політичні реалії дозволили генконсульству поновити свою роботу, виконувати обов'язки голови установи продовжив Є. Х. Мелікян. Відновлене генконсульство стало другим представництвом Республіки Вірменія на підконтрольній Добровольчій армії території. раніше, 30 травня, повноважним представником на Кубані було призначено Ов. Сагателян [156, ґр 271].

Другий період існування генконсульства суттєво відрізнявся від попереднього, що було зумовлено статусом установи, політичною ситуацією, геополітичними змінами та скупченням великої кількості біженців і військовополонених, евакуація яких упродовж п'яти місяців більшовицького панування не відбувалася взагалі [238, с. 82]. Було відновлено роботу відділів генконсульства: паспортного, біженського й інформаційного. У радянський період більшовиками було вилучено паспорти громадян Республіки Вірменія, замість них видано документи радянського зразка, у зв'язку з чим генконсульство оголосило про їх анулювання.

Біженській відділ генконсульства був змушений розпочати нову реєстрацію біженців та формування відповідних списків для організації подальшої евакуації. Із цього приводу 26 серпня (8 вересня) Є. Х. Мелікян мав зустріч із командувачем військами Одеського округу полковником Д. І. Туганом-Барановським, який обіцяв сприяння. Наступного дня, 27 серпня (9 вересня), вірменський генеральний

консул зустрівся з командиром англійського судна капітаном Керром (в. о. консула), який запевнив, що саме вірменських біженців буде відправлено з Одеси в першу чергу [149]. Виявлені матеріали свідчать, що вже у вересні першу групу біженців (90 осіб) було відряджено до Вірменії. Наступна ж, у складі якої була значна кількість київських і харківських біженців, залишила Одесу 4 (17) вересня на пароплаві «Костянтин» [150].

Із ноти генерального консульства Республіки Вірменія від 7 (20) вересня Уповноваженому з евакуації полонених і біженців Одеського краю (УЕПБОК), стало відомо, що групу вірменських військовополонених із 64 осіб, яка повинна була відправитися на пароплаві «Лазарєв», унаслідок скасування рейсу буде відряджено на іншому судні – «Св. Миколай» – 9 вересня, до відходу якого вірменам дозволено було мешкати на пароплаві «Лазарєв». У свою чергу, консульство просило видати їм продукти на ці три дні [75, арк. 19].

Відповідно до документів, що збереглись, 6 (19) жовтня УЕПБОК, надаючи англійському генеральному консулу два примірники списку вірменських біженців і військовополонених, які направлялись через Батумі до Вірменії, прохав завізувати, що Вірменське консульство не проти виїзду 150 осіб [77, арк. 20]. 7 (20) жовтня УЕПБОК уже з аналогічним проханням звернувся до французького консула зі списками зі 165 осіб [77, арк. 20]. Евакуація вірмен на батьківщину з відновленням діяльності генерального консульства проходила дуже швидко.

Узагалі треба сказати, що дані щодо кількості вірменських біженців потребують ретельного уточнення. Наприклад, вірменська секція при Одеському губкомі КП(б)У наводила відомості про 8 000 осіб [302, с. 95].

Необхідно зазначити, що Є. Х. Мелікян діяв дуже оперативно не тільки в питанні евакуації вірмен і налагодження відносин із місцевою владою, але й зумів за короткий термін сформувати великий консульський штат з 11 осіб: секретар – А. С. Бардуханян, завідувач інформаційного відділу – Ов. К. Багдасарян, завідувач відділу біженців – А. К. Єгізарян, діловод відділу біженців – Л. Атабеков, службовець відділу – Х. Ов. Мірзоянц, бухгалтер – Є. І. Артін, юридичний радник –

Г. Ф. Юзбашян, кур'єр – С. Манукян, лікар – І. Г. Багдасарян, друкар – Н. А. Мелкумянц [350, ҃2 61]. Призначений в. о. генерального консула штат складався з представників місцевої громади, які насправді не мали жодного відношення до офіційного дипломатичного корпусу Республіки Вірменія, що був раніше акредитований в Україні. Отже, відновлене дипломатичне представництво в Одесі фактично було «самоорганізованою дипломатичною установою» місцевої вірменської громади.

Підтвердженням цієї думки виступає той факт, що у Вірменії взагалі не знали про існування й діяльність в Одесі власного дипломатичного представництва. Така ситуація була пов'язана з комунікаційними проблемами. 31 серпня (13 вересня) у місті стало відомо, що вірменським урядом Ов. Сагателяна призначено офіційним дипломатичним представником при Добровольчому уряді [151]. Є. Х. Мелікян 24 вересня (за Г. А. Петросяном, тому важко зробити уточнення дати) надіслав рапорт МЗС Республіки Вірменія, який у Єревані отримали лише 4 листопада. У документі вказано: «Після ліквідації радянської влади Вірменське генконсульство відразу підняло свій прапор і поновило власну діяльність. Вважаю, що уряд не буде відмежовуватися від надання подальших вказівок генконсульству, необхідних для діяльності». Напередодні, 23 вересня, генеральний консул відправив листа до Ов. Сагателяна такого змісту: «Головне завдання генконсульства – установити, чи існують між вірменським та Добровольчим урядом домовленості щодо мобілізації вірменських громадян». Відповідь було отримано 8 жовтня з відповідними поясненнями. Цікавою є та обставина, що, імовірно, здивоване існуванням і функціонуванням власного одеського представництва МЗС тривалий час не могло ухвалити рішення щодо подальшої участі «установи, що виникла раптово». Міністр закордонних справ Вірменії А. Хатісян лише 20 листопада призначив К. Будагяна секретарем генерального консула, а на початку грудня за проектом МЗС Одеському генконсульству було підпорядковано консулів Києва, Криму, Харкова та Бессарабії [147].

Враховуючи вищезазначене, навіть складно охарактеризувати статус Вірменського генконсульства. З одного боку, вірменська дипломатична місія знаходилась в евакуації в Одесі, але згодом сама була змушена фактично повним складом евакуюватися. З іншого боку, представництво *de facto* існувало деякий час при більшовицькій владі, *de facto* і *de jure* визнавалось урядом Добровольчої армії. Однак суб'єкт міжнародного права (Республіка Вірменія), що уповноважував послів чи консулів представляти свої інтереси в іноземній державі (іншому суб'єкті міжнародного права), у цьому випадку певний період не наділяв *ipso facto* установу відповідними повноваженнями, а *de jure* уповноважив її представляти свої інтереси в Добровольчій армії. Отже, протягом другого періоду існування генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі, на нашу думку, правильно визнавати його *ipso facto* вірменською дипломатичною установою, яка захищала інтереси громадян Республіки Вірменія та місцевих вірмен.

Зі встановленням в Одесі 8 лютого 1920 р. радянської влади генеральне консульство Республіки Вірменія було закрито, під заборону також виявились всі вірменські організації міста. Єдиною вірменською структурою, яка змогла протистояти натиску більшовиків та уникнути ліквідації, була Вірменська церква.

Отже, зі встановленням радянського режиму в Одесі останню вірменську громаду регіону – вірменський національний осередок, який став центром національно-визвольних ідей, соборності й незалежності, – було ліквідовано. У всьому регіоні владою рад почали формуватися трудові колонії, а вірмени – прихильники незалежності, які залишалися вірними національно-визвольним ідеям, а не більшовицькій філософії влади рад, стали опальними.

На всій території, де було встановлено більшовицьку владу, вірменські громади було закрито, а замість них організовано нові громадські утворення за більшовицьким баченням – трудові колонії, що створило абсолютно інші засади існування вірменських громад у нових суспільно-політичних і правових умовах.

Вірменські громади Акермана й Ізмаїла, які з 1918 р. перебували у складі Королівства Румунія, зберегли свою організаційну модель і власні національні

інститути, у них продовжувала існувати громада, діяли церква й національна школа.

Отже, ми визначили, що з 1880-х рр., Російська імперія почала вести жорстку політику щодо вірменського населення імперії, фактично звинувачуючи його в націоналізмі, сепаратизмі та прагненні отримати незалежність. Відповідно до урядових ініціатив, було розпочато усунення вірменських державних службовців від займаних посад в історичних вірменських областях імперії та на Кавказі, віддалення їх в інші регіони держави, як, власне, і військовослужбовців.

Одночасно уряд з 1884 р. намагався вилучити з навчальних програм парафіяльних училищ вірменську мову, історію та географію Вірменії, однак опір вірменського духівництва ще більше загострив і без того напружені відносини між католикосом та урядом. Протягом 1884–1903 рр. усі здійснені урядом кроки, спрямовані на вилучення навчальних програм, підпорядкування вірменських шкіл Міністерству народної освіти, закриття шкіл, а також передачу в казенне управління майна навчальних закладів виявились марними. Вірменське духівництво та громадськість зайняли непорушну позицію, відмовлялись виконувати урядові розпорядження та імператорські накази й навіть через судові рішення відновлювали свої законні права на майно. Протистояння уряду та вірмен в особі церкви – єдиного в цей період національного інституту – призвели до впровадження радикальних кроків щодо вірмен. Згідно з імператорським указом від 1903 р., було секуляризовано все майно Вірменської церкви.

Секуляризація церковного майна стала поворотним пунктом у громадсько-політичному житті, сформувавши виражені антиросійські настрої серед вірмен імперії. Цим вдало скористались до цього часу лояльні Росії вірменські політичні партії «Гнчак» і «Дашнакцутюн», які в 1903 р. оголосили про активізацію своєї діяльності в імперії та співпрацю з іншими революційними силами в боротьбі проти самодержавства.

Повернення в 1905 р. церковного майна не знизило градусу революційних і антиурядових виступів серед вірмен, оскільки це було тимчасовим вирішенням

глобального вірменського питання, її заморожуванням. Напередодні першої російської революції в житті вірмен регіону поступово сформувалося нове суспільно-політичне явище – «національний революційний продукт», який у протистоянні з урядом проявив себе як успішний борець за вірменську ідентичність та національні цінності.

У цих умовах вірменські політичні партії створили свої осередки в Новій Нахичевані, містах Криму та в Одесі. Партійні осередки займалися активною революційною й антиурядовою діяльністю, експропріацією й бандитизмом задля поповнення партійних кас, гроші з яких спрямовувалися на закупівлю зброї. Незважаючи на постійні донесення, рапорти й запевнення жандармських та охоронних відділів про ліквідацію вірменських партійних осередків, останні конспіративно продовжували існувати й діяти активно до початку Першої світової війни.

У 1915–1920 рр. унаслідок організованого в Оттоманській імперії геноциду міста Північного Причорномор'я стали притулком для тисяч вірменських біженців, опікування якими фактично було перекладено на вірменські общини та комітети. Найбільшим місцем концентрації біженців стала Одеса, яка впродовж 1918–1920 рр. перетворилась на головний вірменський національний центр усього регіону.

Після розпаду Російської імперії в 1918 р. в Одесі було відкрито єдине в регіоні консульство Республіки Вірменія, яке першим було акредитовано в Україні, а з 1919 р. стало єдиним місцем перебування всіх вірменських дипломатів. Завдяки спільній діяльності консульської установи й місцевої громади вдалося евакуювати до Вірменії понад 5 000–6 000 осіб. Одеса до встановлення в 1920 р. радянської влади залишалась останнім вірменським осередком, який був яскравим центром національно-визвольних ідей, соборності й незалежності Вірменії.

ВИСНОВКИ

Використана в дисертації джерельна база містить значний масив документів і матеріалів, більшу частину яких уперше залучено до комплексного дослідження, що дозволило обґрунтовано й усебічно висвітлити історію вірмен Північного Причорномор'я. Вони надали можливості автору здійснити узагальнюючий аналіз окресленої в роботі проблеми.

У результаті дисертаційного дослідження доведено, що Російська імперія з метою заселення новоприєднаних земель у Північному Причорномор'ї в 1778 р. здійснила виселення християн із Кримського ханства в межі своєї держави. Виявлено, що внаслідок організованого російським урядом переселення з Криму було виведено 13 500 вірмен – послідовників Вірменської Апостольської церкви і близько 500 вірмен-католиків (разом 14 000 осіб), а не 12 383 чи 12 695 вірмен, як дотепер безапеляційно зазначається в науковій літературі. Доведено, що під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Росія також здійснила виселення 4 444 вірмен із меж Бессарабії, князівств Молдавії та Валахії. Отже, унаслідок організованого виселення вірмен наприкінці XVIII ст. в Російській імперії було поселено 19 500 – 20 000 вірмен.

У процесі дослідження завдяки аналізу й критичному осмисленню накопичених і ново виявлених документів нами встановлено, що Російською імперією виселення вірмен (як і греків) було здійснено з метою колонізації новоприєднаних земель. Твердження про релігійний гніт та економічний тиск на Оттоманську імперію не витримують критики й аргументовано спростовані, оскільки єдиною цілю російської держави була колонізація новоприєднаних земель. Встановлено, що вірменська спільнота Північного Причорномор'я не виявляла бажання буту переселеними та вкрай негативно ставилася до російських планів переселення. Особливо невдоволення висловлювали представники середніх і незаможних верств торгової та ремісницької частини населення.

Доведено, що після виведення вірменам у Росії було даровано Жалувані грамоти, згідно з положеннями яких вони отримали низку прав і привілеїв (вільна торгівля, звільнення від податей, повинностей, служби на десять років та рекруту, вільне сповідання релігії, власне самоврядування й судочинство, що здійснювались через магістрати й ратуші). Користуючись цими правами, вірмени заснували міста-колонії Нова Нахичевань (1778 р.), Григоріополь (1792 р.), вірмено-католицьку колонію в Катеринославі I (1778 р., через репатріацію в 1788–1790 рр. колонію переведено в Карасубазар), найбільш організовану – у Старому Криму (1808 р.). Ці вірменські колонії було створено внаслідок виселення в межі Російської імперії, що суттєво відрізняє їх генезу та спосіб формування від розвитку інших колоній вірмен, утворених у різні історичні періоди.

Було виявлено, що поспішно організоване виселення вірмен із давніх колоній у межі Російської імперії створило низку проблем: утечі вірмен із Росії, міграційні рухи, внутрішні протиріччя в колоніях та міжконфесійні ускладнення. Установлено, що ці процеси насамперед були зумовлені суспільно-політичними й соціально-економічними чинниками, які виникли внаслідок виведення вірмен з їхніх давніх осередків.

Водночас треба констатувати, що вірменське населення та власне вірменські колонії – самостійні адміністративні одиниці держави – у Росії отримали досить широкі права та внутрішню автономію, непорівнянну з правами, гарантованими міллетною системою Оттоманської імперії, Кримського ханства чи законами Молдавського та Валаського князівств. Встановлено, що вірменські колонії в межах самоврядування користувались правами збирання податків, стеження за недоїмками, забезпеченням торговельними свідоцтвами, гербовими бланками та іншими документами діловодства, правом видавати вірчі листи, паспорти, виконувати роль маклерів і нотаріусів. У Новій Нахичевані навіть дозволялося здійснювати судочинство на основі власного Астраханського суддебника.

Із виведенням вірмен у межі Російської імперії виникла необхідність також у формуванні відповідно до їхніх потреб церковних інституцій. У цей період першим адміністративним новоутвореннями церкви стали неприбуткові Вірменській церкві, створені на кшталт російських, духовні консисторії та духовні правління (Нахічеванське, Григоріопольське й Карасубазарське). У 1809 р. з'явилася перша в регіоні вірменська єпархія – Бессарабська – із центром у Яссах (з 1812 р. – Кишинів). У 1830 р. було засновано нову об'єднану Нахічеванську й Бессарабську єпархію, яка охопила всі вірменські європейські парафії. Утім, проаналізовано, що кафедру було залишено на околиці єпархії в Кишиневі імперією з політично мотивованих причин для зменшення ролі та впливу вірменського духовництва на населення.

Обґрунтовано, що Вірменська церква залишалась абсолютно незалежною у своїй діяльності до 1836 р. – до впровадження Положення 1836 року про управління Вірменською церквою. Тимчасова лояльність держави дозволила впровадити на теренах Російської імперії навіть власний церковний судейник і канони – «Канопагір», що став головним церковним статутом цього періоду у Північному Причорномор'ї.

Водночас доведено, що активні міграційні рухи вірменського населення, які спостерігалися до першої третини ХІХ ст., призвели до поселення вірмен поза межами колоній у своїх давніх осередках: Феодосії, Карасубазарі (не уніати), Євпаторії, Керчі, Сімферополі, Бахчисараї, Акермані, Ізмаїлі та облаштування їх в Армянському Базарі, Перекопі, Ногайську та Одесі. Ці осередки, не маючи права на самоврядування й судочинство, сформували національні громади (общини) в межах вірменських парафій. Отже, у Північному Причорномор'ї вірменами було утворено два типи осередків: колонії та общини (громади). Нами запропоновано таку типологічну диференціацію – на колонії та общини (громади), що дозволила чітко виокремити їх за способом формування, характером і правовим становищем.

Аналіз законодавчої бази й урядових рішень показує, що державою, починаючи з 1824 р., поступово впроваджувалася політика згортання дарованих

вірменам прав і привілеїв, що відбувалось як у процесі уніфікації законодавства, так і виходячи з відсутності політичної доцільності. З початку вірмен було позбавлено преференцій вільної торгівлі відповідно до «Гільдійської реформи графа Канкринна». Уже в 1836 р. вірмен зрівняли в податках і платежах із рештою населення імперії. Їхній опір і намагання відстояти свої права лише затягнули процес урегулювання питання. Незважаючи на значну кількість вірмен, які поселились у державі до 1799 р., уряд був непорушним у власних рішеннях, не приймаючи цей факт до уваги, незважаючи на те, що вони суперечили положенням Жалуваних грамот і інтересам вірменського населення.

Одночасно державою здійснювались кроки зі звуження самоврядування вірменських колоній, що насамперед торкнулось їхніх адміністративних і судових повноважень. Григоріополь став першою колонією, самоврядування якої в 1840 р. було реорганізовано й частково скасовано всупереч положенням Жалуваних грамот. Упродовж наступних років спостерігалось більш методичне порушення законодавчо закріплених вірменських прав на самоврядування й судочинство. Зокрема, колонії були зобов'язані виконувати не передбачені нормами Жалуваних грамот міські повинності, з їхньої юрисдикції поступового вилучалися сирітські справи, частково комерційні справи та адміністративне регулювання, Нову Нахічевань було позбавлено права на нагляд і поліцейських функцій. У 1868 р. урядом було здійснено спробу об'єднати Нову Нахічевань із Ростовом-на-Дону, що призвело до серйозного спротиву у вірменському місті, унаслідок чого це питання було тимчасово відкладено.

Виявлено, що в період реалізації реформ Олександра II та відповідної уніфікації законодавства в суперечливий спосіб було скасовано вірменське самоврядування та повноваження магістратів і ратуш колоній. Отже, станом на 1870 р. було ліквідовано всі колонії: Нову Нахічевань, Старий Крим і вірмено-католицьку в Карасубазарі. Дві останні перетворились на звичайні громади (общини).

У конфесійному питанні Російська імперія з метою зменшення ролі вірменського духовництва, усунення Вірменської церкви від впливу на внутрішнє суспільно-політичне життя вірмен Російської імперії, а також на зовнішньополітичній арені, намагаючись створити зручну систему керівництва нею, у 1836 р. запровадила особливе Положення про управління Вірменською церквою. Документ мав забезпечити систему вертикального контролю. Але Положення 1836 р., навпаки, зміцнило Вірменську церкву, до юрисдикції якої законодавчо було віднесено право самостійного створення, управління й нагляду за парафіяльними училищами (початковими школами), навчальним процесом, відкриттям благодійних товариств, зведенням культових споруд (процедура була бюрократично обтяжена). Було дозволено самостійне призначення духовництва. Такі законодавчо гарантовані автономні права нами запропоновано розглядати як фактичне забезпечення своєрідної національно-культурної автономії для вірмен під проводом церкви. Зазначимо, що жодна з неправославних церков в імперії не мала таких широких прав. Вірменські католики продовжили діяти незалежно, незважаючи на норми документа та прискіпливий урядовий нагляд.

Відсутність будь-яких законодавчих норм, що регламентували вірменське освітянське питання, окрім Положення 1836 р., створила сприятливі умови для роботи парафіяльних училищ при всіх Вірменських церквах. Водночас до 1850 р. уряд не дозволяв відкривати класичні училища чи гімназії. Перший подібний заклад був засновано в Новій Нахічевані. У цьому контексті та в цілому після Кримської війни спостерігалася нетривала відлига державної політики щодо вірмен. Саме ця обставина дозволила Г. Айвазовському створити у Феодосії вірменський просвітницький центр на базі заснованого ним у 1858 р. Халібовського училища. Із 1865 р., виходячи з політичних міркувань, урядом було забезпечено такі штучні умови, за яких заклад у 1870 р. було взагалі ліквідовано.

Нами в процесі дослідження встановлено, що з 1880-х рр. Російська імперія почала вести реакційну й жорстку політику щодо вірменського населення, фактично обвинувачуючи його в націоналізмі, сепаратизмі та прагненні поновити

незалежність. Одночасно з 1884 р. уряд намагався вилучити з навчальних програм парафіяльних училищ вірменську мову, історію й географію Вірменії. Утім, спротив вірменського духівництва та громадськості ще більше загострив ситуацію. Протягом 1884–1903 рр. у період протистояння вірмен політиці русифікації й денаціоналізації в громадах (общинах) Північного Причорномор'я загальнонаціональні ідеї та рух за збереження ідентичності знайшов немало прихильників.

В умовах ліквідації вірменських колоній й особливих прав єдиним інститутом, що міг відстоювати національні інтереси, залишилась церква, однак її відносини з імперськими урядом були вкрай напруженими саме через освітянські питання, а градус суспільно-політичного протистояння зростав. Держава, використавши всі адміністративні й законодавчі інструменти, не змогла зломити спротив вірмен, унаслідок чого пішла на радикальні кроки. У 1903 р. було оприлюднений імператорський указ про секуляризацію майна Вірменської церкви.

Цей закон спричинив справжній вибух у громадсько-політичному житті вірмен, породивши виражені антиросійські настрої. Саме в цих умовах головними ідеологами національно-визвольного руху й збереження цінностей стали доти лояльні Росії вірменські політичні партії, які вдало скористалися ситуацією, що виникла. Партії «Гнчак» і «Дашнакцутюн» у 1903 р. оголосили про активізацію своєї діяльності в Російській імперії та співпрацю з іншими революційними силами в боротьбі проти «самодержавства». Повернення в 1905 р. церковного майна не зменшило частоти революційних та антиурядових виступів вірмен.

Напередодні першої російської революції в житті вірменського населення Північного Причорномор'я виникло раніше невідоме суспільно-політичне явище – «національний революційний продукт», який у протистоянні з урядом проявив себе як успішний борець за вірменську ідентичність та національні цінності. Користуючись певною підтримкою й популярністю серед вірмен, партії, починаючи з 1903 р., створили свої осередки в Новій Нахічевані, містах Криму та

в Одесі. Місцеві партійні комітети розпочали активну революційну й антиурядову діяльність, займалися експропріацією й бандитизмом задля поповнення партійних кас, гроші з яких спрямовувалися на закупівлю зброї. Незважаючи на постійні донесення, рапорти й запевнення жандармських та охоронних відділів про ліквідацію вірменських партійних осередків, останні конспіративно продовжували існувати й діяти активно до початку Першої світової війни.

У 1915–1920 рр. унаслідок організованого в Оттоманській імперії геноциду вірмен міста Північного Причорномор'я стали притулком для тисяч вірменських біженців, забезпечення яких фактично було перекладено на вірменські громади (общини) та відповідні вірменські комітети, що були утворені у вірменських осередках. Вірменські комітети та організації безпосередньо займались реєстрацією біженців, їх матеріальним забезпеченням та розселенням у місцях тимчасового перебування. Встановлено, що найбільшим місцем концентрації біженців стала Одеса, яка взагалі впродовж 1917–1920 рр. перетворилась на головний вірменський національний центр усього регіону.

Доведено, що після розпаду Російської імперії в 1918 р. в Одесі було відкрито єдину в Північному Причорномор'ї дипломатичну установу незалежної Вірменії – генеральне консульство Республіки Вірменія. Першочергово дипломатичну місію Республіки Вірменія було акредитовано в Україні, оскільки саме в Києві виник Вірменський комісаріат України, якому Вірменська національна рада, а потім і уряд Республіки Вірменія делегував повноваження захищати інтереси держави й громадян. Генеральне консульство Республіки Вірменія в Одесі було єдиним у Північному Причорномор'ї дипломатичним представництвом новоутвореної Вірменської держави.

Встановлено, що Генеральне консульство Республіки Вірменія в Одесі після другого захоплення міста більшовиками було заборонено урядом Радянської України. Дипломатична установа відновила свою роботу лише після переходу влади в місті до Добровольчої армії. Нами запропоновано виокремити два періоди діяльності дипломатичної установи: серпень (вересень) 1918 р. – травень 1919 р.

та вересень 1919 р. – лютий 1920 р. Також виявлено, що Генеральне консульство Республіки Вірменія в Одесі до травня 1919 р. працювало виключно як дипломатична установа, акредитована в нерадянській Україні. Щодо другого періоду, запропоновано дипломатичну установу вважати такою, що перебувала в становищі *ipso facto*, де працювали місцеві вірмени й представлялися інтереси суб'єкта міжнародного права – Республіки Вірменія.

Завдяки співпраці консульської установи й місцевої общини (громади), місцевих вірменських організацій та Вірменської церкви було евакуйоване до Вірменії понад 8 000 осіб. Одеса до встановлення в місті в 1920 р. радянської влади залишалась останнім вірменським осередком у Північному Причорномор'ї, який був центром національно-визвольних ідей, соборності й незалежності Вірменії.

Встановлення радянської влади і фактично, і з правової точки зору ліквідувало вірменські громади (общини) й національні інститути старого типу (у більшості вірменських осередків церкви були закриті), оскільки замість них було створено радянські національні-культурні об'єднання: трудові колонії, національні клуби, артіль та ін. Уникли ліквідації тільки дві громади (общини) – в Акермані та Ізмаїлі, в яких унаслідок окупації Буджака Королівством Румунія збереглися всі вірменські інститути.

Таким чином, виселене впродовж 1778–1791 рр. вірменське населення, проживаючи в Російській імперії, не втратило своєї національної ідентичності. Будучи інтегрованим у російське суспільство, воно, навпаки, залишалось активним учасником загальновірменських подій, брало активну участь у національних подіях, у більшості своїй не примкнуло до загальноросійських революційних рухів, а підтримувало національні партії та було невід'ємною складовою загальновірменського національно-визвольного руху, прихильником ідей незалежності й соборності Вірменії, зуміло сформувати дипломатичні представництва. Однак встановлення радянського режиму в 1920 р. ознаменувало завершення окремого періоду в історії вірмен регіону.

Отже, здійснене дисертантом дослідження переконливо доводить актуальність окресленої теми й акцентує на необхідності подальшого вивчення різних аспектів проблем минулого Північного Причорномор'я, зокрема й історії вірмен.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІА України, м. Київ)

Ф. 268. Південне районне охоронне відділення, м. Одеса. Оп. 2с

1. Спр. 22. Циркуляри департаменту поліції про діяльність осіб, які належать до вірменських буржуазно-націоналістичних партій «Дашнакцутюн» і «Гнчак». Устави і програми цих партій, 1907. 50 арк.
2. Спр. 75. Листування з департаментом поліції, охоронними відділеннями та жандармськими управліннями щодо діяльності вірменської буржуазно-націоналістичної партії «Дашнакцутюн» і про осіб, які належать до цієї партії, 1908. 117 арк.
3. Спр. 99. Листування з окремим корпусом жандармів, жандармськими управліннями й охоронними відділами щодо діяльності вірменської буржуазно-націоналістичної партії «Дашнакцутюн», 1910. 47 арк.

Ф. 335. Канцелярія тимчасового генерал-губернатора м. Одеси і Одеського повіту Херсонської губернії, м. Одеса. Оп. 1.

4. Спр. 242. Доповідні про діяльність революційних партій, 1915. 198 арк.

Ф. 385. Жандармське управління, м. Одеса. Оп. 1.

5. Спр. 589. Справа № 16. Наряди щодо виконання вимог Головного жандармського управління про здійснення допитів, обшуків і арештів мешканців м. Одеса, залучених до дізнання за обвинуваченням у приналежності до нелегальних гуртків і товариств, розповсюдженні прокламацій та газет вірменської партії «Дашнакцутюн» і виданих «Фондом вільної російської преси в Лондоні» та ін., 1897. 134 арк.

**Державний архів Автономної Республіки Крим, м. Сімферополь (Держархів
Автономної Республіки Крим)**

Ф. 3. Феодосійське повітове поліцейське управління, м. Феодосія

Таврійської губернії. Оп. 1

6. Спр. 24. Відомості про народонаселення за станами у Феодосійському повіті, 1858–1864. 61 арк.

**Ф. 23. Слідча комісія, створена для скасування зловживань по Таврійській
губернії, м. Сімферополь Таврійської губернії. Оп. 7**

7. Спр. 72. Справа про відведення місця для зведення Вірмено-католицької церкви в Євпаторії, 1822. 7 арк.

**Ф. 26. Канцелярія Таврійського губернатора, м. Сімферополь Таврійської
губернії. Оп. 1**

8. Спр. 27240. Справа про вірмено-григоріанські школи, відриті в містах Таврійської губернії, 1879–1880. 25 арк.

**Ф. 27. Таврійське губернське правління, м. Сімферополь Таврійської
губернії. Оп. 1**

9. Спр. 3311. Про повідомлення Таврійської казенної експедиції щодо складання присяги на вірність турецько-підданих вірмен-католиків Комідеса і Богоса Пестемоджі (мається на увазі згода на прийняття їх до Карасубазарського міщанського товариства католиків, російською й вірменською мовами), 1830. 12 арк.

Ф. 67. Старокримська міська ратуша, м. Старий Крим

Таврійської губернії. Оп. 1

10. Спр. 2. Справа про заборону грекам поселятися в м. Старий Крим, 1801. 8 арк.
11. Спр. 3. Генеральний опис справ ратуші в м. Старий Крим, 1804–1868. 68 арк.
12. Спр. 42. Справа про поселення болгарської колонії в Старому Криму, 1810. 23 арк.

13. Спр. 53. Справа про переселення в Старий Крим вірмен-міщан у 1811 р., 1811. 156 арк.
14. Спр. 381. Справа про бунт у Старому Криму болгар, 1824. 24 арк.
15. Спр. 386. Справа про проживання в Старому Криму іноземних колоністів, 1824. 10 арк.
16. Спр. 410. Справа про 30 родин у Криму, що потребують допомоги, як незаможні, 1825. 7 арк
17. Спр. 456. Справа про вибори на три роки з 1827 р. міського голови Старого Криму та ратушних членів, 1826–1827. 47 арк.

Ф. 179. Карасубазарський міський римсько-католицький суд,

м. Карасубазар Таврійської губернії. Оп. 1

18. Спр. 10. Матеріали про зарахування до Карасубазарського вірменського товариства вірмен, 1786. 68 арк.
19. Спр. 45. Реєстрація виданих купцям паспортів, 1799. 94 арк.

Ф. 535. Попов Степан Олексійович (1706–1794) – колезький секретар,

Попов Василь Степанович (1745–1822) – його син, генерал-майор, керівник

кабінету Катерини II та його діти й онуки. Оп. 1

20. Спр. 2491. Справа про втечу бессарабських вірмен, 1792. 12 арк.

Ф. 779. Таврійське обласне правління, м. Сімферополь

Таврійської області. Оп. 1

21. Спр. 123. Справа про заборону вірменам переходити в католицизм, 1793. 20 арк.

Оп. 3

22. Спр. 8. Про повернення у володіння грекам і вірменами, які вибули з Таврійської області, власних будинків, крамниць та ін., 1793. 11 арк.

**Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв
(Держархів Миколаївської обл.)**

Ф. 229. Канцелярія Миколаївського градоначальника. Оп. 4

23. Спр. 413. Листування з Міністерством внутрішніх справ і Миколаївським поліцмейстером щодо виселення з Миколаєва турецько-підданих, 1914–1916. 20 арк.
24. Спр. 553. Справа про видачу дозволів на виїзд та тимчасове перебування в м. Миколаїв іноземних підданих, які мешкають у Миколаївському градоначальстві, 1917–1918. 52 арк.

**Ф. Р-161. Миколаївський окружний виконавчий комітет Ради робітничих,
селянських і червоноармійських депутатів. Оп. 1**

25. Спр. 43. Справа щодо дозволу різним особам на в'їзд у Росію, 1920. 250 арк.

**Ф. Р-916. Миколаївський губернський відділ управління губернського
виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських
депутатів. Оп. 1**

26. Спр. 30. Анкети, заяви, довідки турецько-підданих, 1920–1921. 115 арк.
27. Спр. 42. Анкети, заяви, довідки турецько-підданих, 1921–1923. 212 арк.
28. Спр. 76. Книга перереєстрації іноземно-підданих у Миколаївській губернії, 1922. 128 арк.

Державний архів Одеської області, м. Одеса (Держархів Одеської обл.)

**Ф. 1. Управління Новоросійського та Бессарабського
генерал-губернатора. Оп. 17**

29. Спр. 80 (1868). Справа про об'єднання м. Ростов із Нахичеванню, 1868. 44 арк.
30. Спр. 104 (1869). Справа про устрій м. Нахичевань у поліцейському, судовому та інших відношеннях, а також про структуру в місті громадського управління, 1869–1870. 13 арк.

Оп. 44

31. Спр. 72 (1870). Справа про призначення при Нахічеванському міському господарському управлінні перекладача з наданням йому для утримання з міських сум по 325 крб на рік, 1870–1871. 8 арк.

Оп. 140

32. Спр. 160 (1865). Справа про призначення архієпископа Єлезара тимчасово управляючим Вірменської Бессарабсько-Нахічеванської єпархії, 1865. 4 арк.
33. Спр. 87 (1868). Справа про призначення архієпископа Кеворка Мкртчяна управляючим Вірменської Нахічевансько-Бессарабської єпархії, 1868. 18 арк.

Оп. 191

34. Спр. 33 (1838). Про прохання григоріопольських вірмен про залишення їхніх привілеїв 1799 року, 1838–1846. 46 арк.
35. Спр. 110 (1837). Справа про підтвердження привілеїв, податей і повинностей, що були надані в 1799 р. вірменам римо-католицького товариства м. Карасубазар, та збирання з них недоїмок, що підлягають нарахуванню, 1837–1854. 120 арк.
36. Спр. 123 (1838). Справа про підтвердження привілеїв, що були надані вірменам м. Старий Крим у 1799 р. у сплаті податей і повинностей, та збирання з них недоїмок, що підлягають нарахуванню; тут же про скасування для цих вірмен привілеїв, а також про грошові земські повинності привілейованих вірмен, 1837–1842. 104 арк.
37. Спр. 8 (1839). Справа про дозвіл вірменам, які проживають у м. Одеса, збудувати молитовний будинок, 1839–1840. 41 арк.

Оп. 192

38. Спр. 6 (1848). Справа про будівництво вірменської церкви в м. Карасубазар, 1848–1849. 21 арк.
39. Спр. 9 (1849). Справа про будівництво в Таганрозькому градоначальстві чотирьох вірменських церков, 1846–1848. 21 арк.

Оп. 194

40. Спр. 505 (1856). Справа про зрівняння в правах вірмен м. Нахичевань, які не користуються привілеями, Височайше жалуваними грамотою 1799 р., з іншими вірменами, нащадками вихідців із Криму. 44 арк.

Оп. 195

41. Спр. 49. За проханням російських жителів м. Григоріополь, що просять про розподіл на все їхнє товариство сукупно з вірменами обов'язків щодо влаштування в цьому місті манежу, чого вимагає керівництво, 1857. 2 арк.

Оп. 196

42. Спр. 8. Справа про дозвіл вірменам, які проживають в Одесі, звести молитовний будинок, 1839–1844. 41 арк.
43. Спр. 463. Справа про переміщення Вірмено-Григоріанської консисторії з Кишинева до Феодосії, 1858. 26 арк.
44. Спр. 628. За наказом Правлячого Сенату та проханням купців Мурзаєва, Семенова й інших щодо дозволу засвідчувати вірчі листи й довіреності в Карасубазарському Римо-Католицькому суді, 1858. 26 арк.
45. Спр. 1310. Справа про вірмен м. Григоріополя, що зазнають утиску від зловживань місцевої влади, а особливо від городничого Прима, 1858. 16 арк.
46. Спр. 1962. Справа про створення в м. Феодосія особливого для вірменських юнаків училища, 1858. 425 арк.
47. Спр. 1976. За проханням міщан м. Григоріополь Семена Мілякова й Антона Марьяна щодо надання їм у користування наділом міської землі, 1858. 9 арк.
48. Спр. 1989. За проханням депутатів Григоріопольського християнського товариства Мілякова й Марьяна щодо залучення вірмен Григоріополя до виконання міських повинностей порівно з ними, 1858. 35 арк.

Оп. 197

49. Спр. 402. Справа щодо переадресування МВС прохання жителів м. Ізмаїл вірмено-григоріанського товариства: Тахтакранова, Тавитова та інших щодо їх переселення з родинами до м. Феодосія, 1859. 11 арк.

Оп. 200

50. Спр. 16 (1825). Справа про жалувані права та привілеї Нахічеванському вірменському товариству та про його клопотання щодо зарахування по духовній частині їх до Бессарабської Вірменської єпархії, 1825. 4 арк.
51. Спр. 15 (1828). Справа про чотирьох вірмен, які займались у Бессарабії збиранням та повідомленням за кордон відомостей щодо пересування наших військ, 1828. 10 арк.
52. Спр. 57 (1830). Справа про надсекретний і пильний нагляд як за поведінкою, зв'язками, так і за відносинами вірменського архієпископа Нерсеса під час його перебування в Бессарабії, 1830. Справа втрачена.
53. Спр. 58 (1829). Про секретне спостереження як за поведінкою, зв'язками, так і за відносинами вірменського архієпископа Нерсеса під час його перебування в Бессарабії, 1829. 7 арк.

Оп. 214

54. Спр. 6 (1830). Справа про утворення нової Вірменської єпархії в Бессарабії під назвою Нахічеванської і Бессарабської, а також про інше, 1830. 15 арк.

Оп. 219

55. Спр. 10 (1816). Справа про Бахчисарайський палац; тут же про саме місто Бахчисарай та допомогу мешканцям Бахчисарая; тут же про допомогу Старокримським жителям-вірменам, 1816–1823. 175 арк.

Оп. 220

56. Спр. 1 (1803). Справа про пошук землі для заселення на місці Старий Крим католицького товариства, що відоме під назвою *Les près de la redemption*, 1803. 28 арк.

Оп. 221

57. Спр. 2 (1805). Справа про Нахічеванських вірмен, 1805–1808. 244 арк.

Оп. 248

- 58. Спр. 1575. Копія звіту Таврійського губернатора за 1849 р. 536 арк.
- 59. Спр. 1578. Звіт Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора за 1853 р. 465 арк.
- 60. Спр. 1591. Звіт Херсонського губернатора, 1867. 711 арк.
- 61. Спр. 1593. Звіти губернаторів і градоначальників Новоросійського краю. Про податі та недоїмки Херсонської губернії, 1869. 693 арк.

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника. Оп. 1

- 62. Спр. 1337. Справа про затвердження статуту вірменського благодійного товариства в Одесі, 1882–1883. 9 арк.
- 63. Спр. 1782. Справа про затвердження статуту вірменського благодійного товариства в Одесі, 1889–1892. 5 арк.

Оп. 2

- 64. Спр. 2929. Справа про перебування під гласним наглядом поліції А. Мурзаянца, 1898. 18 арк.
- 65. Спр. 2934. Справа про встановлення гласного нагляду поліції за вірменами А. Ісакьянцем і С. Сімоньянцем, 1898. 28 арк.
- 66. Спр. 3133. Справа про перебування під гласним наглядом поліції А. Петросянца, 1901–1903. 22 арк.

Ф. 5. Управління Тимчасового одеського генерал-губернатора. Оп. 1

- 67. Спр. 1114. Листування з Міністром внутрішніх справ щодо міського голови м. Нахичевань Салтукьяна К. (Салтикова), який агітує за обрання католикосом всіх вірмен громадянина Туреччини, 1884. 8 арк.

Ф. 17. Одеський міський магістрат. Оп. 3

- 68. Спр. 106. Про втечі вірмен із Григоріополя за кордон, 1799. Справа втрачена.

Ф. 42. Канцелярія попечителя Одеського навчального округу. Оп. 35

- 69. Спр. 740. Листування директора народних училищ Херсонської губернії щодо порядку підпорядкування церковнопарафіяльних училищ вірмено-григоріанського сповідання, 1886. 7 арк.

70. Спр. 1009. Листування дирекції училищ щодо порядку підпорядкування дирекції та інспекції церковнопарафіяльних училищ при вірмено-григоріанських церквах міст Кишинева й Акермана, 1892. 16 арк.
71. Спр. 1198. Листування Міністерства освіти з дирекціями училищ щодо порядку управління майном вірмено-григоріанських церковних шкіл, 1904–1906. 65 арк.

Ф. 314. Канцелярія Одеського поліцмейстера

72. Спр. 100. Відомості та списки осіб, які перебувають під гласним надзором поліції за діяльність проти царської влади, 1895–1896. 37 арк.
73. Спр. 177. Справа селянина Арутюна Мірзаянца, який перебуває під гласним надзором поліції та обвинувачувався в справі таємних вірменських національних товариств, 1898–1900. 53 арк.
74. Спр. 179. Справа Сісака Тер-Сімеоняна, який перебуває під гласним надзором поліції та обвинувачувався у справі таємних вірменських національних товариств Закавказзя, 1898–1903. 60 арк.

Ф. Р-65. Управління особливо вповноваженого з евакуації полонених та біженців Одеського району при головнокомандувачі (денікінськими) усіма збройними силами Півдня Росії, м. Одеса. Оп. 1

75. Спр. 2. Про перевезення військовополонених на батьківщину морем і залізницею, листування з цього приводу, 11 серпня – 1 грудня, 1919. Арк. 19.
76. Спр. 12. Відомості та інструкції щодо питання евакуації полонених і біженців, 16 листопада – 23 листопада, 1919. Арк. 76, 113, 112.
77. Спр. 15. Листування управління особливо вповноваженого з Одеським градоначальником, англійським консулом та іншими щодо відправки на батьківщину військовополонених й інших осіб, які мають іноземне підданство, 20 серпня – 20 листопада, 1919. 217 арк.

**Державний архів Херсонської області, м. Херсон
(Держархів Херсонської обл.)**

**Ф. 14. Херсонська губерньська креслярня Міністерства юстиції, м. Херсон
Херсонського повіту Херсонської губернії. Оп. 1**

78. Спр. 321. Документи (укази, рапорти, листування) про звільнення вірменської громади Григоріополя від військового постю та особливий статус міста стосовно відведення землі, 1799. 48 арк.
79. Спр. 620. Документи (укази, рапорти, листування, плани) про відведення землі німецьким колоністам біля м. Григоріополь, переселення вірмен із с. Глинне Тираспольського повітову в Григоріополь, будівництво вірменської церкви. 1805-1812. 63 арк.

**Комунальна установа «Ізмаїльський архів», м. Ізмаїл
(КУ Ізмаїльський архів)**

Ф. 1. Оп. 1

80. Спр. 4. Породинні списки жителів міста Акерман за станами за 1819 рік, 1819. 152 арк.

Оп. 514

81. Спр. 3. Формулярні списки ізмаїльських мешканців вірмен та турок, 1810–1811. 91 арк.

Հայաստանի ազգային արխիվ, ք. Երևան

(Національний архів Республіки Вірменія)

Ֆ. 56. Էջմիածնի Սուրբ Լուսավորչական Սինոդ

(Ечміадзинський Св. Синод). Ց. 1. (Оп. 1)

82. Ф. 7878, ф. I, р.155–160 (Спр. 7878. Ч. 1.).

Arhiva Nationala a Republicii Moldova

(Національний архів Республіки Молдова)

Ф. 2. Канцелярія Бессарабського губернатора. Оп. 1

83. Спр. 1263. Листування з Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором та Акерманським поліцмейстером про продовження будівництва вірменської церкви в Акермані, 1828–1829. 12 арк.

Ф. 3. Бессарабська обласна рада. Оп. 1

84. Спр. 347. Справа про звільнення Бессарабського вірменського духівництва від сплати десятині та вадраріта на рівні з грецько-російським духівництвом, 1823–1824. 11 арк.

Ф. 5. Бессарабський обласний уряд. Оп. 2

85. Спр. 496. Журнал перепису населення м. Акерман, 1817–1819. 149 арк.

Государственное казенное учреждение Ростовской области

«Государственный архив Ростовской области» (ГКУ РО «ГАРО»)

Ф. 829. Донское областное жандармское управление. Оп. 2

86. Спр. 92. Циркулярное донесение полиции, Донской охранки и Харьковской охранки о положении дел в Области войска Донского, о ликвидации группы «Дашнакцутюн» и шайки грабителей в Ростове, 1908. 78 л.

Опубліковані документи та матеріали

87. Богумил А. К истории г. Григориополь // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Екатеринослав, 1915. С. 279–290.
88. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов / Под. ред. М. Г. Нерсисяна. 2-е изд. Ереван : Айастан, 1982. 704 с.
89. Воронцов-Дашков И. И. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. Б. м. : Государственная типография, 1907. 164 с.
90. Дубровин Н. Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. В 4 т. Санкт-Петербург, 1885. Т. 2. 924 с.
91. Записка об армянских школах / Департамент духовных дел. Санкт-Петербург : МВД, 1911. 102 с.

92. Куницкий П. Краткое Статистическое описание Заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портой Оттоманской в Бухаресте 1812 года. Санкт-Петербург, 1813. 30 с.
93. Мурзакевич Н. Описание городов и уездов Азовской губернии (1779 года) // ЗООИД. 1853. Т. 3. С. 289–305.
94. Орлов Н. А. Штурм Измаила Суворовым в 1790 году: (С портретами, рисунками и планами). Санкт-Петербург : В. А. Березовский, 1890. 197 с.
95. Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах / Пер. с нем. Москва : Наука, 1999. С. 246 с.
96. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). I собр. В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 20. 1044 с.
97. ПСЗ. I собр. В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 23. 976 с.
98. ПСЗ. I собр. В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 24. 870 с.
99. ПСЗ. I собр. В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 25. 938 с.
100. ПСЗ. I собр. В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 27. 1210 с.
101. ПСЗ. I собр. В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 28. 1350 с.
102. ПСЗ. I собр. В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 29. 1388 с.
103. ПСЗ. I собр. В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 31. 956 с.
104. ПСЗ. I собр. В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 33. 1172 с.

105. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 1. 1540 с.
106. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 2. 1540 с.
107. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. Т. 10. Отд. 2. 922 с.
108. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1837. Т. 11. Отд. 1. 896 с.
109. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1841. Т. 15. Отд. 1. 988 с.
110. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. Т. 17. Отд. 1. 916 с.
111. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1848. Т. 22. Отд. 1. 950 с.
112. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1850. Т. 24. Отд. 2. 698 с.
113. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1851. Т. 26. Отд. 1. 752 с.
114. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1853. Т. 27. Отд. 1. 802 с.
115. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854. Т. 28. Отд. 1. 704 с.
116. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. Т. 32. Отд. 1. 1066 с.
117. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1859. Т. 34. Отд. 2. 908 с.
118. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. Т. 39. Отд. 1. 976 с.

119. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. Т. 39. Отд. 2. 810 с.
120. ПСЗ. II собр. В 55 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1868. Т. 41. Отд. 1. 1080 с.
121. ПСЗ. III собр. В 33 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1887. Т. 43. Отд. 1. 1256 с.
122. ПСЗ. III собр. В 33 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1900. Т. 4. 1520 с.
123. ПСЗ. III собр. В 33 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1900. Т. 17. 1570 с.
124. ПСЗ. III собр. В 33 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1905. Т. 23. Отд. 1. 1276 с.
125. ПСЗ. III собр. В 33 т. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1908. Т. 25. Отд. 1. 1108 с.
126. Рабби Азария. События, случившиеся в Крыму в царствование Шагин-Гирей-хана / Пер. с еврейского А. С. Фирковича // Временник Императорского общества истории и древностей российских. Кн. 26. 1856. С. 102–132.
127. Свиньин П. Описание Бессарабской области в 1816 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. 1867. Т. 6. С. 175–320.
128. Свод законов Российской империи. В 15 т. Т. 8. Ч. 1. Санкт-Петербург : Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. 718 с.
129. Семко-Козачук С. М. До історії спільної боротьби української і вірменської контрреволюції проти Радянської влади (1918–1919 років) // Архів Радянської України : історично-архівознавчий журнал / Центральна архівна управа УСРР. Харків : Партвидав «Пролетар», 1932. № 4–5. Липень – жовтень. С. 261–291. Підпис : С-ко С. Опубліковано 13 документів із фондів Державного центрального архіву СРР Вірменії та Центрального архіву революції УСРР.

130. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. В 3 частях. Ч. 1. Москва : В тип. Лазаревых Института восточных языков, 1833. 408 с.
131. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемого Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии проводящейся... 1822–1828 г. Аккерман, 1899. 526 с.
132. Суворов А. В. Письма / Изд. подгот. В. С. Лопатин. Отв. ред. А. М. Самсонов. Москва : Наука, 1986. 808 с.
133. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С историческим и топографическим описанием всех тех мест. Москва : Унив. тип., у Ридигера и Клаудия, 1800. 238 с.
134. Энгельгардт Л. Н. Записки Льва Николаевича Энгельгардта. 1766–1836. Москва : Тип. Т. Рис, 1868. 248 с.
135. Այվազեան Գ. Պատմութիւն Խալիպեան ուսումնարան ազգիս հայոց (1858–1871), Տիֆլիս, 1880. Էջ 394 (Айвазян Г. Історія вірменського училища Халібян (1858–1871). Тифліс, 1880. 394 с.).
136. Բժշկյան Մ. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, Վենետիկ, 1830. Էջ 424 (Бжщкянц М. Мандрівка до Польщі та інших місцевостей, де проживають вірмени, нащадки жителів міста Ані. Венеція, 1830. 424 с.).
137. Թեմական տեղեկութիւնք վիճակիս հայոց Նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ, «Մասեաց աղավնի եւ Ծիածան Հայաստանի». Թեոդոսիա. 1863. Թիվ, 15–16. Էջ 226–227 (Єпархіальні відомості Нахічеванської і Бессарабської єпархії // Масаец агавні ев тціатцан Хайастані (Голуб Масіса і Райдуга Вірменії). 1863. № 15–16).
138. Կանոնադրութիւնք Հովսեփայ արքեպիսկոպոսի Երկայնաբազուկ Արդուրեանց վասն Հոգեւոր դատարանի Նախիջեւանի, «Մասեաց

- աղավնի եւ Ծիածան Հայաստանի». Թեոդոսիա. 1864. Մարտ. Էջ 74–80 (Статут і духовний судєбник Нової Нахичевані архієпископа Йосипа Аргутинського // Масац агавні ев тціатцан Хайастані (Голуб Масіса і Райдуга Вірменії). 1864. Березень. С. 74–80).
139. Մաննադրոթւնք Հովսեփայ արքեպիսկոպոսի Երկայնարագուկ Արդուրեանց վասն Հոգեւոր դատարանի Նախիջեւանի, «Մասեաց աղավնի եւ Ծիածան Հայաստանի». Թեոդոսիա. 1864. Ապրիլ. Էջ 110–112 (Статут і духовний судєбник Нової Нахичевані архієпископа Йосипа Аргутинського // Масац агавні ев тціатцан Хайастані (Голуб Масіса і Райдуга Вірменії). 1864. Квітень. С. 110–112).
140. Մաննադրոթւնք Հովսեփայ արքեպիսկոպոսի Երկայնարագուկ Արդուրեանց վասն Հոգեւոր դատարանի Նախիջեւանի, «Մասեաց աղավնի եւ Ծիածան Հայաստանի». Թեոդոսիա. 1864. Մայիս. Էջ 135–139 (Статут і духовний судєбник Нової Нахичевані архієпископа Йосипа Аргутинського // Масац агавні ев тціатцан Хайастані (Голуб Масіса і Райдуга Вірменії). 1864. Травень. С. 135–139).
141. Մաննադրոթւնք Հովսեփայ արքեպիսկոպոսի Երկայնարագուկ Արդուրեանց վասն Հոգեւոր դատարանի Նախիջեւանի, «Մասեաց աղավնի եւ Ծիածան Հայաստանի». Թեոդոսիա. 1864. Օգոստոս. Էջ 230–233 (Статут і духовний судєбник Нової Нахичевані архієпископа Йосипа Аргутинського // Масац агавні ев тціатцан Хайастані (Голуб Масіса і Райдуга Вірменії). 1864. Серпень. С. 230–233).
142. Մաննադրոթւնք Հովսեփայ արքեպիսկոպոսի Երկայնարագուկ Արդուրեանց վասն Հոգեւոր դատարանի Նախիջեւանի, «Մասեաց աղավնի եւ Ծիածան Հայաստանի». Թեոդոսիա. 1864. Հոկտեմբեր. Էջ 290–292 (Статут і духовний судєбник Нової Нахичевані архієпископа

Йосипа Аргутинського // Масац агавні ев тціатцан Хайастані (Голуб Масіса і Райдуга Вірменії). 1864. Жовтень. С. 290–292).

143. Համահայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.): Փաստաթղթեր ու նյութեր, Վազմոզներ՝ Ա. Վիրաբյան, Գ. Ավագյան, Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան: Պատասխաններ Վ. Վիրաբյան: Երևան : Հայաստանի ազգային արխիվ, 2004, 792 էջ (Загальновірменські наради (1912–1920 рр.). Документи і матеріали / Укладачі : А. Вірабян, Г. Айвазян, Р. Григорян, А. Кірім'ян. Єреван : Національний архів Республіки Вірменія, 2004. 792 с.).

Періодична преса

144. Армяне и Война. 1916. № 1.
145. Армяне и Война. 1916. № 12.
146. Вестник Армении. 1919. 26 апреля.
147. Вестник Армении. 1919. 18 декабря.
148. Одесские новости. 1919. 31 января
149. Одесские новости. 1919. 27 августа.
150. Одесские новости. 1919. 4 сентября.
151. Одесские новости. 1919. 13 сентябрь.
152. Югобеженец. 1915. 1 ноября.
153. «Հայ համայնք». № 9. 1918. էջ 116 («Гай Гамайнк», пер. «Вірменська громада»).
154. «Հայ համայնք», թերթ, 18 նոյնբերի. 1918 (№ 28). էջ 416.
155. «Հայ համայնք». № 21. 30 սեպտեմբեր. 1918. էջ 305.
156. «Հայ համայնք», թերթ, 18 հունիսի. 1919 (№ 17). էջ 271.
157. «Հոսանք». № 9. Նոյեմբեր, 1918. էջ 4 («Хосанк», пер. «Течія»).
158. «Հոսանք». № 7. Նոյեմբեր, 1918. էջ 4 («Хосанк»).
159. «Հոսանք». № 10. Նոյեմբեր, 1918. էջ 5 («Хосанк»).

160. «Հոսանք» թերթ, 11. դեկտեմբերի, 1918. Էջ 4.
161. «Հոսանք» 4 հունվարի, 1919. Էջ 4.
162. «Հոսանք». № 26, 1 փետրվարի, 1919. Էջ 3.
163. «Հոսանք». № 33, 25 փետրվարի, 1919. Էջ 3.
164. «Հոսանք». № 34, 1 մարտի, 1919. Էջ 3.
165. «Հոսանք». № 34, 1 մարտի, 1919. Էջ 3.
166. «Մեր Չափը» («Мер Дзайн», пер. «Наш голос»).
167. «Նոր կյանք» 15.06.1907 («Нор Кянк», пер. «Нове життя»).

Література

168. Авакян Гр. Критическая история аккерманских армян (до XIX в.). Аккерман, 1922. 34 с.
169. Айвазовский Г. Армянские надписи, находящиеся на юге России // ЗООИД. Одесса, 1867. Т. 6. С. 323–332.
170. Айвазовский Г. Заметка о происхождении Новороссийских армян // ЗООИД. Одесса, 1867. Т. 6. С. 550–554.
171. Айвазовский Г. Песнь о Кафе // ЗООИД. Одесса, 1875. Т. 9. С. 450–452.
172. Алексанян О. Армяне и армянская церковь в Молдавии // Из истории армяно-украинских и молдавских отношений. Сборник статей и материалов. Сб. статей и материалов. Составители : К. Хачатрян, О. Алексанян. Редактор К. Хачатрян. Ереван : Инст. истории НАН РА, 2012. 224 с.
173. Алексеев К. Изложение законоположений, заключающихся в Армянском судебнике. Москва : Университетская типография (Катков и К), 1870. 89 с.
174. Амбарцумов А. И. Армяно-Григорианская церковь и российское государство в конце XIX – начале XX века // Вестник Тверского государственного университета. Серия : История. 2010. Вып. 4. № 30. С. 115–127.

175. Амбарцумов А. И. Эчмиадзинские католикосы и их влияние на общественно-политическую жизнь Армении (1892–1912) // Вестник Тверского государственного университета. Серия : История. 2012. Вып. 3. № 30. С. 76–87.
176. Амбарцумов И. В. Армяно-католический вопрос в Российской империи в начале XX в. // Христианское чтение. 2012. № 4. С. 84–105.
177. Амбарцумов И. В. Российские армяно-католики и Первая мировая война // Вестник Тверского государственного университета. Серия : История. 2014. № 3. С. 120–136.
178. Ананян Ж. А. Армянская колония Григориополь / АН Арм. ССР. Ин-т истории. Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1969. 275 с.
179. Ананян Ж. А. Армянский торговый капитал в России (конец XVII – начало XIX в.) // Պատմա-քաղաքագրական հանդես, Երևան. 1993. Թիվ 1–2. Էջ 43–58.
180. Ананян Ж. А., Хачатурян В. А. Роль кредита в деятельности армянского купечества в России (XVII–XVIII вв.) // Պատմա-քաղաքագրական հանդես, Երևան. 1986. Թիվ 2. Էջ 150–167.
181. Ананян Ж. А., Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века. Москва, 1976. 307 с.
182. Ананян Ж. А., Бархударян В. Б. Некоторые вопросы экономического развития армянских колоний Новороссии // Պատմա-քաղաքագրական հանդես. 1979. № 2. С. 211–222.
183. Ананян Ж. А. Договор украинцев и армян в Григориополе в 1793 г. // ИСИ. 1967. С. 67–69.
184. Ананян Ж. А. К вопросу о русско-украинском населении «Очаковской» области и договор украинцев с армянами в 1793 г. // ИСИ. 1971. С. 276–281.

185. Ананян Ж. А. К вопросу о заселении юга России армянами во II половине XVIII в. // Известия АН Армянской ССР. Серия : Общественные науки. 1963. № 5. С. 45–54.
186. Ананян Ж. А. Страничка из истории армянского женского образования в России // Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների. 1972. № 5. С. 59–65.
187. Ананян Ж. А. Армянский торговый капитал в России (конец XVII – начало XIX в.) // Պատմա-քաղաքական հանդես. 1993. № 1–2. С. 43–58.
188. Ананян Ж. А., Хачатурян В. А. Роль кредита в деятельности армянского купечества в России (XVII–XVIII вв.) // Պատմա-քաղաքական հանդես. 1986. № 2. С. 150–167.
189. Ананян Ж. А., Хачатурян В. А. Армянские общины России. Ереван : М. Варандян, 1993. 119 с.
190. Араджиони М. А. Возвращение в Крым старожильского христианского населения после эмиграции 1778 г. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь, 2001. Вып. 8. С. 485–502.
191. Араджиони М. А. К истории формирования территориальных групп греков и армян Крыма // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы : материалы науч.-практич. конф. (Симферополь, 24–25 мая 1996 г.). Симферополь, 1996. 18 с.
192. Араджиони М. А. Формирование армянских общин в восточном Крыму (конец XVIII – первая половина XIX века // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 1. Симферополь, 2009. С. 79–93.
193. Армянские церкви Российской империи (1717–1917) / Редкол. : А. С. Вирабян [и др.]. Ереван : Тигран Мец, 2009. 410 с.
194. Арсенян М. Місце вірменських храмових споруд у системі поселень України // Українська академія мистецтва. 2013. Вип. 20. С. 197–204.

195. Арутюнян Л. В. Догматико-культурные особенности Армянской Апостольской церкви // Культура народов Причерноморья. 2009. № 162. С. 77–81.
196. Арутюнян Л. В. История армянской церкви во имя Св. Анны в городе Севастополе. По архивным материалам // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 2. Симферополь, 2009. С. 31–35.
197. Арутюнян Л. В. Католики-армяне в Крыму и их вклад в мировую культуру // Причерноморье. История, политика, культура. Выпуск IX (IV). Серия Б. Новая и новейшая история. Избранные материалы IX Международной научной конференции «Лазаревские чтения» / Под общей редакцией В. И. Кузицина. Севастополь : Филиал МГУ в г. Севастополе, 2012. С. 8–14.
198. Архиепископ Гавриил. Армяно-Григорианские архиереи в Новороссии и Бессарабии // ЗООИД. Одесса, 1875. Т. 9. С. 315–318.
199. Архиепископ Гавриил. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии // ЗООИД. 1844. Т. 1. С. 197–204.
200. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: ист. этюд. Киев, 1889. 115 с.
201. Барашьян Е. В. Исторический взгляд на судьбу Халибовского армянского училища в Феодосии // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 2. Симферополь, 2009. С. 36–41.
202. Барская Т. Н. Армянская церковь в Ялте. Симферополь : МЧП «Симеиз», 1995. 20 с.
203. Батюшков П. Н. Бессарабия (историческое описание). Санкт-Петербург : Тип. высочайше утв. т-ва «Общественная польза», 1892. 272 с.
204. Бацак Н. І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII–XIX ст.) / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 1998. 58 с.

205. Бачинська О. А. Формування та розвиток української громади в місті Акерман у XIX ст. // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. Вип. 1 / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : Паллада, 2007. С. 132–143.
206. Беберовски Й. Цивилізаторська миссія і націоналізм в Закавказьї: 1828–1914 гг. // Новая имперская история постсоветского пространства. Сборник статей (Библиотека журнала «Ab imperio») / Под ред. И. В. Герасимова, С. В. Глебова, А. П. Каплуновского, М. Б. Могильнер, А. М. Семенова. Казань : Центр исследований национализма и империи, 2004. С. 307–353.
207. Берберов Р. И. Положение армян в России // Русская мысль. Москва, 1905. №. 11. С. 147–159.
208. Берг Л. С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. Петроград, 1923. 198 с.
209. Березин С. Армяне – выпускники медицинского факультета Новороссийского университета // Актуальні питання вірменознавства. Випуск III–IV / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Вірмени України: на зламі століть», присвяченої 400-річчю першої документальної згадки про вірмен Язловця (Київ, 11 грудня 2015 р.); матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Вірмени Поділля: історія і сучасність», присвяченої 225-й річниці спорудження Вірменської церкви в Могилів-Подільському (Вінниця, 9 вересня 2016 р.) / Редколегія : Д. А. Давтян (голова), С. Д. Гальчак (співголова) та ін. ; наук. ред. Л. В. Баженов, С. С. Казаров та ін. Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2016. С. 9–16.
210. Березин С. Армянки в гимназиях Одессы в конце XIX – начале XX в. (по материалам фондов Государственного архива Одесской области) // Актуальні питання вірменознавства. Випуск III–IV / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Вірмени України: на зламі століть», присвяченої 400-річчю першої документальної згадки про вірмен

- Язловця (Київ, 11 грудня 2015 р.); матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Вірмени Поділля: історія і сучасність», присвяченої 225-й річниці спорудження Вірменської церкви в Могилів-Подільському (Вінниця, 9 вересня 2016 р.). Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2016. С. 147–154.
211. Берберов Р. И. Положение армян в России // Русская мысль. 1905. Кн. 11. Ч. 15. С. 145–158.
212. Белова Є. Приєднання Буго-Дністровського межиріччя до Російської імперії в документах // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України : зб. наук. пр. Вип. 5. Одеса : СПД Бровкін О. В. 2010. С. 123–132.
213. Богданян А. М. Из прошлого: о переселении армян из Крыма на Дон. Краткий исторический очерк. Ростов-на-Дону : Ростиздат, 1947. 52 с.
214. Вартамян В. Г. Армяно-Григорианская церковь в политике императора Николая I. Ростов-на-Дону : Рост. гос. пед. ун-т, 1999. 74 с.
215. Вартамян В. Г. Архиепископ Г. Айвазовский и основание Халибовского училища в Феодосии, 2012. С. 334–340.
216. Вартамян В. Г., Казаров С. С. Армянская Апостольская церковь на Дону : монографія. 2-е изд. Таганрог : ТИУиЭ, 2008. 124 с.
217. Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби в 1917–1923 рр. [Текст]. Київ : К. І. С., 2006. 296 с.
218. Верст П. Глава церкви, подданий імператора: Армянський католикос на перехресті внутрішньої і зовнішньої політики імперії, 1828–1914 // *Ab Imperio*. 2006. № 3. С. 99–138.
219. Гаюк І. Вірменська Церква в Україні: сторінки історії // Релігійна панорама. № 2(18). Київ, 2002. С. 75–87.

220. Гаюк И. Армянская церковь как уникальный феномен христианского мира. Львов : Логос, 2005. 228 с.
221. Гедьо А. В. Переселення греків з Криму до Приазов'я // Український історичний журнал. 2001. № 1. С. 73–84.
222. Гедьо А. В. Розміщення кримських греків у Приазов'ї (1778–1780 рр.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII–XIX століття. Вип. 4(5). Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. С. 152–159.
223. Гребцова І. С. Часопис «Радуга» (1860–1862) як історичне джерело // Записки історичного факультету. 2003. Вип. 14. С. 261–272.
224. Григорянц В. Очерк истории крымских армян // Историческое наследие Крыма. 2007. № 20. С. 158–171.
225. Григорьянц В. Очерк истории крымских армян: Крымские армяне в условиях российской государственности // Историческое наследие Крыма. 2008. № 21. С. 22–47.
226. Давтян Д. А. Армянская периодическая печать Одессы (начало XX в.) // Армяне Юга России: история, культура, общее будущее : материалы II Международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 26–28 мая 2015 г.) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2015. С. 186–192.
227. Давтян Д.А. Армяне // Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одесщины. Книга для чтения / Ред. : А. И. Киссе, А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Одесса : PostScriptUm-СМИЛ, 2014. С. 191–213.
228. Давтян Д. А. Вірменські національні заклади освіти Російської імперії (Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство): історико-правовий аспект // Актуальні питання вірменознавства. Київ, 2013. Вип. 1. С. 164–192.

229. Давтян Д. А. Геноцид армян глазами одесситов. Одесса : ТОВ «Люмбер», 2011. 100 с.
230. Давтян Д. А. Геноцид вірмен в Османській імперії 1915–1917 рр. та одеська громадськість (за матеріалами місцевих часописів) // Інтелігенція і влада. Серія : Історія. 2006. № 8. С. 98–112.
231. Давтян Д. Деякі аспекти організації так званого «переселення» вірмен з Криму у 1778 році // Актуальні питання вірменознавства. Випуск III–IV / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Вірмени України: на зламі століть», присвяченої 400-річчю першої документальної згадки про вірмен Язловця (Київ, 11 грудня 2015 р.); матеріали Міжнародної-науково-практичної конференції «Вірмени Поділля: історія і сучасність», присвяченої 225-й річниці спорудження Вірменської церкви в Могилів-Подільському (Вінниця, 9 вересня 2016 р.). Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2016. С. 17–24.
232. Давтян Д. А. До питання вірмено-українських дипломатичних відносин у 1918–1920 рр. // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Одеса, 2008. № 17. С. 201–215.
233. Давтян Д. А. З історії вірменської колонії Старого Криму // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 25. Вінниця, 2017. С. 34–38.
234. Давтян Д. А. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі (1918–1920) // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки : науковий журнал / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2016. № 2. С. 100–107.
235. Давтян Д. Из истории деятельности армянских благотворительных организаций Одессы (1914–1918 гг.) // Архів. Історія. Сучасність. Випуск 2. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920–2015). Одеса : Бондаренко М. О., 2016. С. 109–112.

236. Давтян Д. А. История храма Св. Григория Просветителя Армянской Апостольской церкви в Одессе. Одесса : Студия «Негоциант», 2004. 108 с.
237. Давтян А. С., Давтян Д. А. К вопросу о численности армян-беженцев – жертв геноцида на юге Российской империи // Армяне юга России: история, культура, общее будущее : материалы Всероссийской научной конференции (30 мая – 2 июня 2012 г., Ростов-на-Дону) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2012. С. 157–160.
238. Давтян Д. А. К вопросу о положении и численности армянских беженцев в Одессе в 1915–1922 гг. // Геноцид вірмен в Османській імперії : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ : Видавництво «Пороги», 2015. С. 78–84.
239. Давтян Д. А. К постановке вопроса о положении армянских беженцев в Одессе (1915–1922 гг.) // Հայ գաղթականութունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918–1985 թթ.: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ», Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2011. Էջ 121–136 (Вірменська еміграція та зв'язки батьківщини і діаспори у 1918–1985 рр. Єреван : Національний архів Республіки Вірменія, 2011. С. 121–136).
240. Давтян Д. А. Неизвестные страницы жизни архимандрита Гавриила Айвазовского (Габриэля Айвазяна) // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 1. Симферополь, 2008. С. 104–109.
241. Давтян Д. А. Из истории взаимоотношений Католикоса Нерсеса Аштаракеци и князя М. С. Воронцова // Воронцовский сборник. Вып. 3. Одесса : Студия «Негоциант», 2010. С. 35–39.
242. Давтян Д. А. Ново-Нахичеванська і Бессарабська єпархія Вірменської апостольської церкви: генеза, правове положення, устрій, парафії (1780–1836 рр.) // Актуальні питання вірменознавства. Одеса, 2014. Вип. II. С. 70–81.

243. Давтян Д. А. Питання історії вірмен Північного Причорномор'я у сучасній вірменській історіографії // Емінак : науковий щоквартальник. 2017. № 2(18) (квітень – червень). Т. 2. С. 98–103.
244. Давтян Д. А. Творчество армянского архитектора Демосфена Григорьевича Мазирова в Одессе // Воронцовский сборник. Вып.4. Одесса : Студия «Негоциант», 2011. С. 21–28.
245. Дейников Р. Т. К вопросу о выводе христиан из Крымского ханства в 1778 г. // Вопросы истории. 2014. № 4. С. 153–168.
246. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Институт истории Академии наук СССР. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1959. 282 с.
247. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). Санкт-Петербург : ЛИСС, 1998. 1000 с.
248. Загоровский Е. А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке: (по поводу исследования. Г. Г. Писаревского «Из истории иностранной колонизации России в XVIII веке». Москва, 1909). Одесса : «Центральная» тип. С. Розенштрауха и Я. Лемберга, 1913. 16 с.
249. Захаров В. Армяне Белогорья // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 1. Симферополь, 2008. С. 30–34.
250. Защук А. Этнография Бессарабской области // ЗООИД. Одесса. 1863. Т. 5. С. 491–586.
251. Зинченко А. Л. К истории армянских колоний на Правобережной Украине // Պատմա-բնակչության հարցեր. № 4. Էջ 137–153.
252. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы). Кишинев : Штиинца, 1979. 287 с.
253. Ивашевский С. Л. Правовые основы российского образования: исторический аспект // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия : Право. 2001. № 1. С. 85–91.

254. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов науч. сессии. Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1961. 264 с.
255. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов украинско-армянской научной сессии. Киев : Наукова думка, 1965. 183 с.
256. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Вып. III. Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1971. 378 с.
257. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губ.) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва : Наука, 1976. 308 с.
258. Казаров С. С. Об одном забытом источнике о переселении армян из Крыма на Дон // Армяне Юга России: история, культура, общее будущее : материалы II Международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 26–28 мая 2015 г.) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2015. С. 28–32.
259. Казарова Н. А. Армянский вопрос на страницах донской прессы в 1914 г. // Армяне Юга России: история, культура, общее будущее : материалы II Международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 26–28 мая 2015 г.) / отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2015. С. 125–129.
260. Калоеров С. А. Из истории переселения греков в Приазовье и основания греческих населенных пунктов: По архивным материалам // Україна – Греція : тези міжнар. наук.-прат. конф., Маріуполь, 24–26 трав., 1996 р. Маріуполь, 1996. С. 56–58.
261. Калоеров С. А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов // Материалы по истории и культуре греков Украины. Донецк : Кассиопея, 1998. С. 5–53.
262. Калустян Л. Армянская диаспора Одессы. Очерк истории армянской общины. Одеса : Астропринт, 1999. 56 с.

263. Кащенко С. Г. Выселение христиан из Крымского ханства в Россию в 1778 г. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 19(58). № 2. 2006. С. 29–36.
264. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма. Ч. 9. Санкт-Петербург : Тип. Веллинга, 1875. 106 с.
265. Кондратьева І. В. Вірменська Апостольська церква у конфесіональному полі руської православної церкви // Вісник Київського нац. університету ім. Т. Шевченка. Серія : Філософія. Політологія. 09/2010. Вип. 100. С. 15–19.
266. Кондратьева І. В. Становлення віроповчального та освітнього потенціалу Вірменської Апостольської Церкви // Гілея : науковий вісник. 2013. Вип. 71 (№ 4). С. 639–645.
267. Копылов В. М. Дашнаки. Документы и материалы // Военно-исторический журнал. № 9. 1990. С. 47–56.
268. Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. Симферополь : Таврия, 1993. 42 с.
269. Королев В. И. Действовать энергично и по закону. История политической полиции Крыма. Симферополь : АнтиквА, 2007. 196 с.
270. Королев В. И. Политические партии Украины и Крыма. История и современность. Симферополь : Таврия, 2002. 192 с.
271. Королев В. И. Крым революционный: политические предпочтения армян // Таврійські студії. 2013. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tavst_2013_5_14.pdf (дата звернення: 03.02.17).
272. Красножон А. В. Армянский храм Успения св. Богородицы в контексте топографии средневекового Акермана // Актуальні питання вірменознавства : збірка наукових статей. Вип. 1. Київ, 2013. С. 44–50.

273. Красножон А. В. Армянские церкви Измаила в контексте исторической топографии 1770-х годов // Актуальні питання вірменознавства. Випуск. II. Одеса : Удача, 2014. С. 97–101.
274. Красножон А. В. Армянская церковь Акермана (история исследований) // Музейний вісник. № 13. Запоріжжя : Запорізький краєзнавчий музей, 2013. С. 167–177.
275. Крылов Н. В., Москалев С. В. Армяне Мелитополя // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції 6–8 жовтня 2005 року / За заг. ред. М. В. Дедкова. Запоріжжя : Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. С. 99–102.
276. Курцев А. Н. Беженцы Первой мировой войны в России (1914–1917) // Вопросы истории. 1999. № 8. С. 98–113.
277. Кусиков А. Армянская Церковь в России как юридическое лицо // Кавказский вестник. 1905. Вып. 2. С. 68–76.
278. Линниченко И. А. Общественная роль армян в прошлом Юго-западной Руси. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. 10 с.
279. Лукьянов С. Департамент духовных дел иностранных исповеданий. URL: <http://www.ormvd.ru/pubs/103/15433> (дата звернення: 03.02.17).
280. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае // ЗООИД. Одесса, 1848. Т. 2. С. 330–356.
281. Надеждин Н. И. Армяно-григорианская церковь. Санкт-Петербург : Б. и., 1843. 51 с.
282. Нерсисян М. Г. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1780 годах. Ереван : Изд-во «Айастан», 1981. 178 с.
283. Об Армяно-Григорианской церкви в Российской империи. Санкт-Петербург : Б. и., 1856. 38 с.

284. Македон В. В. Національно-культурні об'єднання народів Кавказу (вірменів та грузинів) у громадському та культурному розвитку Одеси кінця XIX – початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 43. С. 129–134.
285. Манукян С. А. Деятельность партии дашнакцутюн на Дону (1905–1913 гг.) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 – отечественная история. Ростов-на-Дону, 2011. 25 с.
286. Маркевич А. И. Краткий очерк деятельности генералиссимуса А. В. Суворова в Крыму (к 6-му мая 1900 года) // ИТУАК. 1901. Т. 31. С. 1–26.
287. Маркевич А. И. Поездка в г. Старый Крым // ЗООИД. 1888. Т.6. С. 64–77.
288. Марциновский П. Н. Доходная часть бюджета Крымского ханства в 1777–1783 гг., по материалам «Камерального описания кырма» // Культура народов Причерноморья. Симферополь. 2001. № 20. С. 100–104.
289. Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. Київ : Київс. ун-т, 2002. 372 с.
290. Масаев М. В. Проблема переселения христиан из Крыма в 1778 г. на фоне заключительного этапа присоединения Крыма к России // Культура народов Причерноморья. 2003. № 43. С. 188–191.
291. Меликсет-Беков Л. М. Армянские древности в Акермане (в Бессарабии). Тифлис, 1911. 40 с.
292. Меликсет-Беков Л. М. Из материалов для истории армян на юге России // ЗООИД. Одесса, 1911. Т. 29. С. 82–93.
293. Меликсет-Беков Л. М. Юридическое положение верховного патриарха армянского. (Краткий догматический очерк). Одесса : Центральная типография, 1911. 38 с.
294. Миллер Д. П. Заселение Новороссийского края и Потемкин. Харьков : Типография Губернского правления, 1895. 48 с.
295. Микаелян В. История крымских армян. Киев : Энергия плюс, 2004. 221 с.

296. Мирзоян С. С. О деятельности общественных организаций Ростова-на-Дону и Ново-Нахичевани по оказанию помощи беженцам (1915–1916 гг.) // Армяне Юга России: история, культура, общее будущее : материалы II Международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 26–28 мая 2015 г.) / Отв. ред. акад. Г. Г. Матишов. Ростов-на-Дону : Изд-во ЮНЦ РАН, 2015. С. 141–145.
297. Патканян Г. 100-е Нор-Нахичевана / Пер. с арм. Р. Аванесеян. Ростов-на-Дону : ООО «Терра», 2004. 120 с.
298. Петрушевский А. Ф. Генералиссимус князь Суворов. В 3 т. Санкт-Петербург, 1884. Т. 1. 486 с.
299. Пивоварська К. Б. Діяльність вірменських культурно-освітніх установ в Лівобережній Україні в 20-ті роки ХХ ст. // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2000. Вип. 10. С. 290–298.
300. Пивоварська К. Б. Вірмено-григоріанська церква в Лівобережній Україні в 20-ті роки ХХ ст. // Історія релігії в Україні. У 2 кн. Львів, 2000. Кн. 2. С. 347–353.
301. Пивоварська К. Б. Діяльність партії Дашнакцутюн на Україні в 20-30-ті роки ХХ // Історична пам'ять : науковий збірник. Полтава, 2002. № 1–2. С. 104–119.
302. Пивоварская К. Б. Роль армянских национальных организаций в жизни армянских беженцев в Украине в 20-30-е годы ХХ века // Геноцид вірмен в Османській імперії : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ : Видавництво «Пороги», 2015. С. 94–102.
303. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. Москва : Печатня А. И. Снегиревой. 1909. 442 с.
304. Погосян Ф. Г. Астраханский армянский Судебник : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Ереван, 1964. 20 с.

305. Подгайко М. К. Політико-правові засади утворення грецької спільноти у північному Приазов'ї наприкінці XVIII століття // Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія, 2011. Вип. 2. С. 59–66.
306. Подгайко М. Місцеве самоврядування Маріупольської грецької громади: ліквідація Маріупольського грецького суду в другій половині XIX ст. // Схід. 2012. № 6. С. 137–140.
307. Ревин К. И. Возникновение и деятельность Карасубазарского римско-католического суда // Кримський юридичний вісник. 2010. № 1(8). Частина 2. С. 277–286.
308. Саргсян Т. Некоторые вопросы истории армянских культовых сооружений Кафы (Феодосии) // Պատմա-բնփոխարարական հանդես. 2003. Թիվ 2. Էջ 138-162 (Історико-філологічний журнал. 2003. № 2. С. 138–162).
309. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса : Типография Францова и Нитче, 1850. Ч. 1. 366 с.
310. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. Одесса : Гор. тип., 1836. Ч. 409 с.
311. Скальковский А. Армяне-католики Новороссийского края // Новороссийский календарь на 1850 г. Одесса, 1849. С. 375–378.
312. Склярук А. К истории Евпаторийской армянской общины // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 4. Симферополь, 2012. С. 100–101.
313. Спесивцева Л. В. Армянская церковь в Ялте (1909–1917 гг.) и ее создатели // Культура народов Причерноморья. 2004. № 52, Т. 1. С. 172–173.
314. Сурмалян А. А. Из истории армянской общины на Дону. Аспекты общественно-политической деятельности, 2012. С. 201–205.
315. Тамамян Н. В. Вірмено-католицька громада міста Сімферополя у XIX ст. // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Науковий вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська

- АН. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 49 (№ 7). С. 42–44.
316. Тимиргазин А. Д. Член армяно-католической конгрегации мхитаристов на острове Св. Лазаря в Венеции Минас Бжшкянц (Минас Медици) // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 1. С. 110–112.
317. Тимиргазин А. Д. Армяне в Судаче в конце XVIII – начале XX ст. // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 3. Симферополь, 2010. С. 83–88.
318. Терентьева К, Бацак Н. Греки Криму: проблема двух переселень (з історії міграційних рухів XVIII–XX століть) // Крим в історичних реаліях України : матеріали наукової конференції. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. С. 128–149.
319. Тер-Саркисянц А. Е. Донские армяне и этнокультурная ситуация в Ростовской области. Москва : Институт этнографии АН СССР, 1990. 20 с.
320. Терюкова Е. А. Департамент духовных дел иностранных исповеданий и этноконфессиональная политика Российского государства (XVIII – начало XX в.) // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. № 4. 2010. С. 204–209.
321. Тораманян А. Х. Из истории строительной деятельности армян в Молдавии. Москва : Внешторгиздат, 1991. 208 с.
322. Тунян В. Г. Католикос Всех армян Нерсес V Аштаракеци – «Защитник отечества». Св. Эчмиадзин : Первопрестольный Св. Эчмиадзин, 2012. 424 с.
323. Тунян В. Г. Формирование армяно-русских отношений в церковной сфере XVIII – пер. трети XIX вв. // Արմենիայի հայտնական հոգևորականության շարժումը և ուրիշ.; Գլխ. խմբ.՝ Ա.Ա. Ներսիսյան. Երևան : ԵՊՀ հրատ., 2012. Թիվ 3(6). Էջ 3–21 (Акунк. збірник наукових статей. Єреван : Вид-во ЄДУ, 2012. № 3(6). С. 3–21).

324. Тунян В. Г. Эчмиадзинский вопрос в политике России 1873–1903 гг. Ереван : ГИУА, 2002. 200 с.
325. Тунян В. Г. Положение Армянской церкви, 1836–1875. Ереван : ГИУА, 2001. 140 с.
326. Тур В. Г. Особенности возрождения армяно-католической общины Карасубазара в конце XVIII в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии : сб. научн. тр. 2009. Вып. XV. С. 561–572.
327. Тур В. Г. Армяно-католическая община Карасубазара в конце XVIII века. По архивным материалам // Исследования по арменистике в Украине. Вып. 2. Симферополь, 2009. С. 67–69.
328. Фанян Дж. С. Григорий Захарян в Молдавии // Պիտւմա-բանասիրական հանդես, Երևան. 1976. Թիվ 3. Էջ 184–194 (Историко-филологический журнал. 1976. № 3. С. 184–194).
329. Фаньян Дж. С. Манук-бей и его дипломатическая деятельность // Պիտւմա-բանասիրական հանդես, Երևան. 1977. Թիվ 4. Էջ 149–165 (Историко-филологический журнал. 1977. № 4. С. 149–165).
330. Хартахай Ф. А. Христианство в Крыму // Памятная книжка Таврической губернии на 1867 г. Симферополь : Тип. Таврического губернского правления, 1867. С. 41–129.
331. Хутько Т. В. Основные направления деятельности Карасубазарского римско-католического суда // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. 2012. Серия : Юридические науки. Т. 25(64). № 1. 2012. С. 332–341.
332. Шахазиз Е. Новый Нахичеван и новонахичеванцы / Пер. с арм. яз. Ш. М. Шагиняна. Ростов-на-Дону : РИО АО «Цветная печать», 1999. 160 с.
333. Шах-Азиз Е. Современное положение нахичеванцев в 1903 г. и их современныи быт. Из книги Е. Шах-Азиза «Нахичеван на Дону и

- нахичеванцы / Пер. на рус. яз. В. Канского // Записки Ростовского общества истории, древности и природы. Т. 2. 1914. С. 210–218.
334. Шевчук-Бела Я. В. Реалізація прав національних меншин (греків, болгар та вірменів) на віросповідання на півдні Російської імперії // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / Редкол. : С. В. Ківалов (керівник авт. кол.), Л. І. Кормич (ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.] ; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 354–361.
335. Щербальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского. Москва : Унив. тип. «Катков и К», 1868. 21 с.
336. Ալէքսանյան Հ. Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917–1941 թթ. Երևան : Պատմության ինստիտուտ, 2011. 221 էջ (Алексанян О. Вірменські общини у радянських республіках у 1917–1941 рр. Єреван : Інститут історії, 2011. 221 с.).
337. Ալիխանյան Ս. Տ. Հայկական գործերի կոմիսարիատի գործունեությունը (1917–1921). Երևան : Հայպետհրատ, 1958. 154 էջ (Аліхнанян С. Т. Діяльність Комісаріату з вірменських справ (1917–1921). Єреван : Вірменське державне видавництво «Айастан», 1958. 158 с.).
338. Բաբայան Լ. Հայերը Մոլդավիայում և Բուրովիանայում Լևոն. Թիֆլիս, 1911. էջ 228 (Бабаян Л. Вірмени в Молдові і Буковині. Тифліс, 1911. 228 с.).
339. Բարխուդարյան Վ. Բ. Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779–1861 թթ.) ; ՀՍՍՀ ԳԱ, Պատմութ. ին-տ. Երևան : ԳԱ հրատ, 1967. 498 էջ (Бархударян В. Б. Історія вірменської колонії Нова Нахичевань (1779–1861 рр.). Єреван : Вид-во АН Вірм. РСР, 1967. 498 с.).
340. Բարխուդարյան Վ. Բ. Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861–1917 թթ.) ; ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտ. Երևան : ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ, 1985. 390 էջ (Бархударян В. Б. Історія

- վրменської колонії Нова Нахичевань (1861–1917 pp.). Єреван : Вид-во АН Вірм. РСР, 1985. 390 с.)
341. Բարխուդարյան Վ. Բ., Ալեքսանյան Հ. Ս., Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն: (Հյուսիսային Կովկաս, Նոր Նախիջևան, Աստրախան, Սանկտ Պետերբուրգ, Մոսկվա) ; ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ. Երևան, 2015. 441 էջ (Бархударян В. Б., Алексанян О. С. История вірменських колоній Росії (Північний Кавказ, Нова Нахичевань, Астрахань, Санкт-Петербург, Москва). Єреван : Інститут історії, 2015. 441 с.).
342. Երկանյան Վ. Ս. Հայկական դպրոցը 1800–1870 թթ. // Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների. Երևան, 1970, Թիվ 10. Էջ 31–45 (Երկանյան В. С. Вірменська школа у 1800–1870 pp. Єреван, 1970. № 10. С. 31–45).
343. Լեօ. Յովսէփ Կաթողիկոս Արդուրեան. Թիֆլիս : Տպ. Տ.Ս. Ռօսիներանցի, 1902. 228 էջ (Лео. Католикос Йосип Аргутинський. Тифліс : Тип. С. М. Ростинеанца, 1902. 228 с.).
344. Լեո Երկերի ժողովածու.10 հատորով. Հ. 4. Երևան : Հայաստան, 1984. 591 էջ (Лео. Зібраня праць. У 10 т. Єреван : Вірменія, 1984. Т. 4. 591 с.).
345. Միրայելյան Վ. Ա. Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն; Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ. Երևան, 1964. 428 էջ (Микаелян В. А. История вірменських колоній Криму. Єреван : АН Вірм. РСР, 1964. 428 с.).
346. Միրայելյան, Վ. Ա. Ղրիմահայ գաղութի պատմությունից (XVIII դարի վերջ – XIX դարի սկիզբ). Պատմա-բանասիրական հանդես. Երևան, 1969. Թիվ 3. Էջ 111–124 (Микаелян В. А. З історії вірменських колоній Криму (кінець XVIII ст. – початок XIX ст.) // Історико-філологічний журнал. Єреван, 1969. № 3. С. 111–124).

347. Միրալեյան Վ. Ա. Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն: 1801–1917; Խմբ.՝ Վ.Ա. Դիլոյան ; ՀՍՍՀ ԳԱ, Պատմ. ին-տ. Երևան : ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1970. 350 էջ (Микаелян В. А. Історія вірменських колоній Криму (1801–1917). Єреван : АН Вірм. РСР, 1970. 350 с.).
348. Շաքարյան Տեր Սահակ վրդ. Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց թեմը. Շաքարյան. Էջմիածին : Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածին, 2014. 176 էջ (Шакраян С. Ново-Нахічеванська і Бессарабська вірменська єпархія. Ечміадзін, 2014. 176 с.).
349. Պետրոսյան Գ. Հ. Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի դիվանագիտական հարաբերությունների պատմությունից (1918–1920 թթ.). Երևան, ԵՊՀ հրատ, 2002. 158 էջ (Петросян Г. А. З історії дипломатичних відносин Республіки Вірменія і України (1918–1920 рр.). Єреван : Вид-во Єреванського державного університету, 2002. 158 с.).
350. Քուշներյան Ք. Պատմություն գաղթականության Խրիմի հայոց Վենետիկ, 1895. 238 էջ (Кушнеря К. Історія вірменської колонії Криму. Венеція, 1895. 238 с.).